

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TARİHİ YAZILI VE GÖRSEL BELGELER
IŞIĞINDA HALK MİMARİSİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME: ERZURUM ÖRNEĞİ

Özge YİĞİT

Ocak, 2023

İZMİR

**TARİHİ YAZILI VE GÖRSEL BELGELER
IŞIĞINDA HALK MİMARİSİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME: ERZURUM ÖRNEĞİ**

Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi

Mimarlık Anabilim Dalı, Restorasyon Programı

Özge YİĞİT

Ocak, 2023

İZMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ SINAV SONUÇ FORMU

ÖZGE YİĞİT, tarafından PROF. DR. NEZİHAT KÖŞKLÜK KAYA yönetiminde hazırlanan “TARİHİ YAZILI VE GÖRSEL BELGELER IŞIĞINDA HALK MİMARİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: ERZURUM ÖRNEĞİ” başlıklı tez tarafımızdan okunmuş olup, kapsamı ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

.....
Prof. Dr. Nezihat KÖŞKLÜK KAYA

Yönetici

.....
Doç. Dr. Cengiz GÜRBIYIK

Jüri Üyesi

.....
Doç. Dr. Erdal Onur DİKTAŞ

Jüri Üyesi

.....
Prof. Dr. Okan FISTIKOĞLU

Müdür

Fen Bilimleri Enstitüsü

TEŞEKKÜR

Değerli bilgi birikimi ve deneyimlerini benimle paylaşarak, beni hem akademik yönden geliştiren hem de destekleri ve teşvikleriyle cesaretlendirerek tez çalışma sürecimde önemli katkıları bulunan tez danışmanım Prof. Dr. Nezihat Köşklük Kaya'ya,

Tezimi geliştirme aşamalarımda değerli yorumlarıyla katkı sağlayan jüri üyelerim Doç. Dr. Erdal Onur Diktaş ve Doç. Dr. Cengiz Gürbıyık'a,

Hayatım boyunca hiçbir zaman maddi manevi desteklerini esirgemeyen, bana her anlamda koşulsuz güvenen, tez çalışmama paylaştıkları bilgilerle önemli katkılar sağlayan sevgili annem Şengül Yiğit ve sevgili babam Servet Yiğit'e,

İhtiyaç hissettiğim her anda destekleriyle yanımda olan sevgili ablalarım Ayşe Yiğit Topuroğlu, Ufuk Cengiz ve Ülviye Uçarkuş ile sevgili yeğenlerim Gözde Nur Uçarkuş, Cansu Cengiz ve Naz Cengiz'e,

Lisans eğitimimizde yol arkadaşlığına başlayarak birbirimizden hiçbir desteği esirgemediğimiz, yüksek lisans ve tez sürecimde de her anlamda desteklerini hissettiğim değerli dostlarım Nihan Gül, Şeyma Can Aslan, Sertaç Bodur ve Handan Kömeç Kamsız'a,

Akademik hayata atılma sürecimdeki teşvikleri ve bu süreçte yaşadığım zorluklardaki destekleriyle beni cesaretlendiren değerli arkadaşım ve meslektaşım Mehmet Edip Bolat'a,

Yüksek lisans dönemim süresince akademik bilgi birikimime erişmeme katkıları olan tüm hocalarıma, özellikle birlikte yayın yaptığımız Prof. Dr. Hümeysra Birol'a,

Tez teslim sürecimdeki samimi ilgi ve destekleri için Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Öğrenci İşleri Bürosu'ndan Filiz Gürsan'a ve Öğr. Gör. Fırat Özmen Akıncı'ya,

Tez sürecimde gönderdiği kaynaklar ve Erzurum alan araştırmamdaki yardımları dolayısıyla Erzurum Kalkınma Vakfı Başkanı Erdal Güzel'e, Erzurum'da geçirdiğim süre boyunca yardımlarını eksik etmeyen şehir tanıtım uzmanı Canan Şimşek'e, kaynak kişi görüşmeleriyle tezime katkı sağlayan Atatürk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölüm Başkanı Prof. Dr. Hüseyin Yurttaş, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Dr. Öğretim Üyesi Temel Sağlam, Atatürk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Dr. Öğretim Üyesi Zerrin Köşklü ve Erzurum Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü Prof. Dr. Murat Küçükkuşurlu'ya,

Erzurum alan araştırma sürecimde yollarımızın kesiştiği tüm yardımsever Erzurumlulara ve Erzurum Büyükşehir Belediyesi çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Hepinize sonsuz teşekkürlerimle...

Özge YİĞİT

TARİHİ YAZILI VE GÖRSEL BELGELER İŞİĞİNDA HALK MİMARİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: ERZURUM ÖRNEĞİ

ÖZ

UNESCO 1972 yılında, Dünya Kültürel ve Doğal Mirası'nın Korunması Sözleşmesi'nde kültürel ve doğal miras alanlarının korunmasını göz önünde bulundurmuştur. Bu bağlamda toplumların ve toplumları oluşturan bireylerin sosyal ve kültürel altyapısını oluşturan somut olmayan kültürel miraslar bu sözleşmenin dışında kalmıştır. 17 Ekim 2003'te imzalanan 'Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi' ile ise bu kültürel mirasın sürdürülebilirliği konusunda önemli bir adım atılmıştır. Türkiye'nin bu sözleşmeye 2006 yılında dahil olmasıyla 'halk bilimi', 'halk kültürü', 'geleneksel kültür ve mimari' gibi kavramlar bağlamında farkındalıklar oluşmuştur. Takip eden yıllarda yayımlanan sözleşmeler, bildirgeler, tüzükler, vd. ile somut olmayan kültürel miras ve halk mimarisi kavramlarının önemi pekiştirilmiştir. Günümüzde yaşam koşullarındaki değişimler sonucunda, süreç içerisinde kaybolmaya başlayan halk mimarisi ve öğelerinin, akademik dünyada oluşan bu farkındalıkların neticesinde belgelenmesi ve korunması gün geçtikçe önem kazanmaktadır.

Bu çalışmada somut olmayan kültürel mirasın günlük yaşam, sosyal yaşam, inançlar, gelenekler ve çevresel etkenler olarak halk mimarisine yansımaları (somutlaşan öğeleri) bağlamında Erzurum örneği ele alınmıştır. Geçmiş yüzyıllar öncesine kadar uzanan ve kültürler arası etkileşimin fazla olduğu konumlardan birine kurulan Erzurum, somut olmayan kültürel miras ve halk mimarisi bağlamında zengin öğeler barındırmaktadır. Tez kapsamında ele alınan öğelerin kültürel sürekliliğin bir göstergesi olduğunu belgelemek amacıyla, yazılı ve görsel tarihi belgelerden yararlanılmıştır. Somut olmayan kültürel miras olarak değerlendirilen geleneklerimizin ve bu geleneklerin oluşturduğu halk mimarisi ve öğelerinin belge niteliği taşıyan birer kültürel miras olduğu, koruma disiplinindeki önemleri ve neden korunmaları gerekliliğine değinen bu çalışmada, koruma bağlamında salt korumanın yeterli olmayacağı; öğelere ait özün, ruhun ve yere ait değerlerin de göz önünde

bulundurulup korunmasıyla ancak bütüncül bir korumadan söz edilebileceğinin önemi savunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Erzurum, halk mimarisi, somut olmayan kültürel miras, bütüncül koruma.

**AN EVALUATION OF FOLK ARCHITECTURE ON THE LIGHT OF
HISTORICAL WRITTEN AND VISUAL DOCUMENTS:
THE CASE STUDY OF ERZURUM**

ABSTRACT

In 1972, UNESCO took into account the protection of cultural and natural heritage sites in the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. In this context, intangible cultural heritages that constitute the social and cultural infrastructure of societies and individuals that forming societies are excluded from this contract. With the ‘Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage’ signed on October 17, 2003, an important step has been taken in the sustainability of the cultural heritage. Turkey was included in this convention in 2006 and awareness in the context of concepts such as ‘folklore’, ‘folk culture’ and ‘traditional culture and architecture’ has arisen. With the conventions, declarations, etc. that were published in the following years, the importance of the concepts of intangible cultural heritage and folk architecture has been reinforced. In consequence of these awarenesses concerning intangible cultural heritage and folk architecture in the academic world, documenting and preserving them becoming more of an issue day by day. Since, as a result of changes in living conditions at the present time, folk architecture and its elements started to disappear within the process.

In this study, the example of Erzurum is discussed in the context of reflections of intangible cultural heritage on folk architecture as daily life, social life, beliefs, traditions and environmental factors. Erzurum, dates back centuries and was established one of the locations where intercultural interaction is high, contains various elements in the context of intangible cultural heritage and folk architecture. On the purpose of documenting the elemets that are discussed within the scope of the thesis, written and visual historical documents were used. In this framework, this study tries to point out, our traditions, folk architecture and its elements formed by the traditions, are cultural heritages that have documentary features, need to be preserved and why they need to be preserved in the discipline of conservation. This

study advocates that ‘integrated conservation’ must be taken into account by considering the spirit of place/genius loci, in the context of conservation discipline.

Keywords: Erzurum, folk architecture, intangible cultural heritage, integrated conservation.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
YÜKSEK LİSANS TEZİ SINAV SONUÇ FORMU.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZ.....	v
ABSTRACT.....	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xiv
TABLolar LİSTESİ.....	xxi
KISALTMALAR.....	xxii

BÖLÜM 1 GİRİŞ 1

1.1 Çalışmanın Amacı	1
1.2 Çalışmanın Kapsamı.....	2
1.3 Çalışmanın Yöntemi.....	2
1.4 Çalışmanın İlgili Literatür İçindeki Yeri	3
1.5 Çalışmanın Kurgusu	5

BÖLÜM 2 KAVRAMSAL ÇERÇEVE..... 7

2.1 Somut Olmayan Kültürel Miras Kavramı	7
2.2 Halk Mimarisi ve Halk Bilimi Kavramları.....	11
2.3 Koruma Değerleri Bağlamında Somut Olmayan Kültürel Miras ve Halk Mimarisi.....	15
2.3.1 Özgünlük Değeri.....	15
2.3.2 Belgesel Değer.....	16
2.3.3 Tarihsel Değer.....	16
2.3.4 Estetik ve Sanatsal Değer.....	16
2.3.5 Enderlik-Teklik Değeri.....	17

2.3.6 Kullanım Değeri.....	17
2.3.7 Folklorik Değer.....	17

BÖLÜM 3 ERZURUM ŞEHİRİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ 18

3.1 İlk Çağlarda Erzurum	19
3.2 Roma ve Bizanslılar Döneminde Erzurum.....	20
3.4 İslamiyet ve Anadolu Beylikleri Döneminde Erzurum.....	21
3.5 Osmanlı Döneminde Erzurum.....	26
3.6 Kurtuluş Savaşı Döneminde Erzurum.....	44
3.7 Cumhuriyet Döneminde Erzurum	48

BÖLÜM 4 SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS VE HALK MİMARLIĞI BAĞLAMINDA ERZURUM..... 51

4.1 Geleneksel Erzurum Evleri.....	51
4.1.1 Tarihi Kaynaklarda Geleneksel Erzurum Evleri.....	56
4.1.2 Günümüzde Geleneksel Erzurum Evleri.....	63
4.2 Günlük Yaşamın Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları	63
4.2.1 Tandirevi.....	65
4.2.1.1 Tandırbaşı	68
4.2.1.2 Küçük Ocak/Baba Ocağı	71
4.2.1.3 Tandırbaşı Nişleri	72
4.2.1.4 Kurunlu Çeşme	73
4.2.1.5 Terek.....	74
4.2.1.6 Ambar/Kiler.....	75
4.2.1.7 Kırlangıç Örtü (Tüteklikli Örtü)	76

4.2.1.8 Tandır Bacası	79
4.2.3 Yüklük	80
4.2.4 Gusûlhane ve Kehriz.....	82
4.2.5 Ahır ve Merek (Samanlık).....	83
4.2.6 Günlük Yaşamın Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları Değerlendirmesi.....	84
4.3 Sosyal Yaşamın Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları	85
4.3.1 Avlu	86
4.3.2 Sofa.....	87
4.3.3 Seki	90
4.3.4 Ayvan Oda (Başoda)	91
4.3.5 Kahve Ocağı	93
4.3.6 Sosyal Yaşamın Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları Değerlendirmesi.....	93
4.4 İnançların Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları	94
4.4.1 Haremlik/Selamlık Odaları ve Kapıları	94
4.4.2 Tırhıç.....	95
4.4.3 Ahşap Pencere Kanatları.....	96
4.4.4 Köşe Pencere	97
4.4.5 Kapı Tokmakları	98
4.4.6 İnançların Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları Değerlendirmesi.....	99
4.5 Çevresel Etkenlerle veya Tarihsel Süreçte Erzurum Halk Mimarisinde Gelenekselleşmiş Yapısal Kullanımlar, Detaylar, Semboller, Vd.....	100
4.5.1 Külve.....	100

4.5.2 Pasin Örtü	101
4.5.3 Çakçavi	102
4.5.4 Tekne Tavan	102
4.5.5 Çıtalı Tavan	104
4.5.6 Çiçeklikler.....	104
4.5.7 Ceferlik	105
4.5.8 Takçegöz.....	106
4.5.9 Süsleme Detayları.....	107
4.5.10 Çift Katlı ve Keçe Kaplı Kapılar	109
4.5.11 ‘Z’ Çatkılı Kapılar	110
4.5.12 Zırza.....	111
4.5.13 Kitabelikler/Kitabe Taşları	112
4.5.14 Kontlar	113
4.5.15 Ahır Sekisi	114
4.5.16 Çevresel Etkenlerle veya Tarihsel Süreçte Erzurum Halk Mimarisinde Gelenekselleşmiş Yapısal Kullanımlar, Detaylar, Semboller Vd. Değerlendirmesi.....	115
BÖLÜM 5 DEĞERLENDİRME	116
KAYNAKLAR	124
EKLER.....	143
EK 1: Cumhuriyet Dönemi Erzurum Genel Görünümler, Geleneksel Evler ve Sokak Dokusu Fotoğrafları	143
EK 2: Geleneksel Erzurum Evleri ve Donatılarına Özgü Çizimler.....	145
EK 3: Geleneksel Erzurum Evleri: Plan, Kesit, Kroki ve Şemalar.....	150

EK 4: Erzurum Şehri Güncel Planları ve Koruma Projeleri.....	153
EK 5: Tablolar.....	157
EK 6: Terimler Sözlüğü (Erzurum İli Ağızları İle)	163
EK 7: Kaynak Kişi Görüşme Listesi	165

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa

Şekil 2.1 Kültür içindeki konumlanmalarına göre somut ve somut olmayan değer etkileşimleri şeması.....	10
Şekil 3.1 Erzurum'un Türkiye'deki konumu	18
Şekil 3.2 Erzurum ve ilçelerini gösteren harita ile uydu görüntüsüne işlenmiş haritadan Erzurum'un coğrafi yapısı	19
Şekil 3.3 Sos Höyük ve Güzelova Höyük kazı fotoğrafları	20
Şekil 3.4 Erzurum Kalesi'nin güney ve doğu görünüşleri	20
Şekil 3.5 Erzurum Şehrinin 5. yy – 20.yy tarihleri arasındaki tarihsel gelişimi	21
Şekil 3.6 Erzurum Tepsi Minare (Saat Kulesi) ve Üç Kümbetler.....	22
Şekil 3.7 Erzurum Ulu (Atabey) Cami.....	22
Şekil 3.8 Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu ve alternatif güzergahlar	23
Şekil 3.9 Yakutiye Medresesi ve Çifte Minareli Medrese	23
Şekil 3.10 Seyyahların Erzurum ve çevresinde takip ettiği güzergahlar	24
Şekil 3.11 Osmanlı Dönemi Erzurum Şehir Haritası	27
Şekil 3.12 Osmanlı Dönemi Erzurum Şehir Haritası detayı	27
Şekil 3.13 Matrakçı Nasuh'un Erzurum minyatürü	28
Şekil 3.14 1643 yılına ait Hasankale tasviri, Bovllaye le Govz.....	29
Şekil 3.15 Tournefort'un Erzurum gravürü I, 1702	30
Şekil 3.16 Tournefort'un Erzurum gravürü II, 1702.....	30
Şekil 3.17 Mahmut Akok tarafından hazırlanmış Erzurum rekonstrüksiyonu	31
Şekil 3.18 1821 yılına ait Erzurum tasviri	32
Şekil 3.19 1829 yılı Erzurum Planı	32
Şekil 3.20 Victor Fontanier'in çizdiği Erzurum krokisi.....	33
Şekil 3.21 Chesney'e ait Erzurum gravürü	34
Şekil 3.22 Curzon'un Erzurum'un genel görünümünü tasvir ettiği gravürü	35
Şekil 3.23 İngiliz Komiserlerinin evinden Erzurum manzarası, Curzon	36
Şekil 3.24 Texier'nin Die Gartenlaube'de 1854 yılında yayınlanan Erzurum gravürü	36
Şekil 3.25 Texier'nin Erzurum gravürü II.....	37
Şekil 3.26 Flandin'in Erzurum gravürü I	38

Şekil 3.27 Flandin'in Erzurum gravürü II.....	38
Şekil 3.28 Erzurum Sokak-1869, Theophile Deyrolle	39
Şekil 3.29 Erzurum gravürü, Deyrolle, 1869	40
Şekil 3.30 Erzurum genel görünümünü simgeleyen gravür, Deyrolle, 1877	40
Şekil 3.31 1877 yılı The Illustrated London News dergisinden Erzurum genel görünümü.....	41
Şekil 3.32 Hepworth tarafından panoramik olarak fotoğraflanan 1898 yılındaki Erzurum	42
Şekil 3.33 Kafkasyalı Fuat Bey'in hazırladığı 1904 yılına ait Erzurum haritası	43
Şekil 3.34 The Missionary Herald'da yayımlanan 1917'deki Erzurum görünümü ...	44
Şekil 3.35 Karskapı tarafından bir Erzurum görünümü, 1870	44
Şekil 3.36 Harper's Weekly dergisinde yayımlanan 1894 yılı Erzurum panoramaları	45
Şekil 3.37 1836 yılında James Brant tarafından hazırlanan ve Erzurum'u da kapsayan harita	45
Şekil 3.38 19. Yüzyıl Erzurum haritası	46
Şekil 3.39 Erzurum vilayet haritası, 1887	46
Şekil 3.40 Erzurum Kongre Binası	47
Şekil 3.41 Mustafa Kemal ve Temsil Heyeti üyeleri	47
Şekil 3.42 1924 yılına ait Zadig Khanzadian tarafından yapılmış Erzurum haritası .	48
Şekil 3.43 1930'ların sonunda Fransız şehir plancısı Lambert tarafından hazırlanan Erzurum'un ilk imar planı	48
Şekil 3.44 1960'lı yıllar Erzurum krokisi	49
Şekil 4.1 Şehirden ve kırsaldan geleneksel Erzurum evi örnekleri.....	53
Şekil 4.2 Erzurum'da sokak dokusu fotoğrafları	53
Şekil 4.3 Erzurum kırsalından doku fotoğrafları.....	53
Şekil 4.4 1900'lü yıllarda ait Erzurum evleri ve Erzurum sokak dokusu örnekleri...	54
Şekil 4.5 1917 ve 1895 yılları Erzurum evleri ve Erzurum sokak dokusu örnekleri .	54
Şekil 4.6 1900'lü yılların başındaki Erzurum evlerini ve sokak dokusunu örnekleyen Eduard von Hoffmeister'a ait fotoğraflar	54
Şekil 4.7 Geleneksel Erzurum evlerini örnekleyen siyah beyaz fotoğraf baskılar I..	55
Şekil 4.8 Geleneksel Erzurum evlerini örnekleyen siyah beyaz fotoğraf baskılar II.	55

Şekil 4.9 Günümüze kadar ulaşabilmiş toprak damlı ev örnekleri	60
Şekil 4.10 Erzurum evine odaklanan Deyrolle tarafından yapılmış gravür	61
Şekil 4.11 Parmelee tarafından yapılan Erzurum'da Misyoner Evi gravürü	62
Şekil 4.12 Erzurum'da develer, atlar ve fonda Erzurum evleri, Parmelee.....	62
Şekil 4.13 Yakutiye Medresesi Türk İslam Eserleri ve Etnografya Müzesi'nde Erzurum ev yaşamı anlatımı.....	65
Şekil 4.14 Geleneksel Erzurum evi planında tandirevinin önemi ve yeri.....	66
Şekil 4.15 Tandirevi ve elemanları	67
Şekil 4.16 Bir tandirevi kesiti	67
Şekil 4.17 Tandirevi görünüşleri.....	68
Şekil 4.18 Erzurum Evleri adlı yöresel mekanda bulunan tandırbaşı örnekleri.....	69
Şekil 4.19 Aziziye Ocak Köyü geleneksel Erzurum evlerinden tandırbaşı örnekleri	69
Şekil 4.20 Geleneksel bir Erzurum evinden tandır örneği ve çeşitli boylarda tandır örnekleri	70
Şekil 4.21 Hatıçek, eğiş ve gelberi örnekleri	71
Şekil 4.22 Tandirocağında malzemelerin detaylı kullanım örneği	71
Şekil 4.23 Hamuru tandıra yapıştırmak için kullanılan rapata örneği	71
Şekil 4.24 Üzerinde hamur açılan veya yemek yenen ekmek tahtası örnekleri.....	71
Şekil 4.25 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) tandırbaşının yanında bulunan küçük ocak/baba ocağı örneği	72
Şekil 4.26 Tandırbaşında niş örnekleri ve malzemeler	73
Şekil 4.27 Tandırbaşının içindeki bazalt taşların oyulmasıyla yapılmış nişler.....	73
Şekil 4.28 Kurunlu çeşme örnekleri.....	74
Şekil 4.29 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) terek örnekleri	74
Şekil 4.30 Ocak Köyü geleneksel Erzurum evi ve Kemal Algur Taş Konağı terek örnekleri	75
Şekil 4.31 Terek örnekleri.....	75
Şekil 4.32 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) tandirevinde bulunan ambar örneği	76
Şekil 4.33 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) tandirevinde bulunan kırlangıç örtü.....	79
Şekil 4.34 Aziziye Ocak Köyü'ndeki geleneksel Erzurum evinden ve Daşhane adlı kafe işlevi verilen geleneksel Erzurum evinden kırlangıç örtü örnekleri..	79
Şekil 4.35 Tüteklikli örtü detayları	79

Şekil 4.36 Tandır bacası dıştan görünümü ile içten görünimleri (domuzluklar)	80
Şekil 4.37 Bir erzurum evinden iki ayrı odadaki yüklük örnekleri.....	81
Şekil 4.38 Başodadaki yüklük, çiçeklik ve kapı örneği	81
Şekil 4.39 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) yüklük örneği	81
Şekil 4.40 Yüklük gusülhane örnekleri.....	82
Şekil 4.41 Kehriz örnekleri	82
Şekil 4.42 Ocak Köyü'nde ahır ve merak örneği.....	83
Şekil 4.43 Ocak Köyü'ndeki Geleneksel Erzurum evinin bahçesinde yer alan merak	83
Şekil 4.44 Erzurum'da tek katlı ev tipi örneğinde avlunun yeri ve dağıtım işlevini gösteren plan örneği.....	86
Şekil 4.45 Erzurum'da iki katlı ev tipi örneğinde avlunun yeri ve dağıtım işlevini gösteren plan örneği.....	87
Şekil 4.46 Evin girişinde dağıtıcı-yönlendirici görev üstlenen avlu örnekleri.....	87
Şekil 4.47 Sedat Hakkı Eldem'in tespitleriyle Türk evinde görülen plan tipolojileri ile Erzurum evindeki plan tipolojisini gösteren şema	88
Şekil 4.48 Birinci kat planında sofanın yeri ve dağıtım fonksiyonu.....	89
Şekil 4.49 Sofa örnekleri.....	89
Şekil 4.50 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) üst katta dağılımı sağlayan sofa örneği .	90
Şekil 4.51 Geleneksel Erzurum evinden bir seki örneği	91
Şekil 4.52 Geleneksel Erzurum evinden yüksek seki görünüşü	91
Şekil 4.53 Tandır evinde bulunan alçak seki örneği	91
Şekil 4.54 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) başodasından bir görünüm	92
Şekil 4.55 Cepheden sokağa hakim başoda görünümü ve günümüzde yıkılmış olan bir evin cephesinden çıkma yapan ayvan odanın görünüşü.....	92
Şekil 4.56 Erzurum evlerinden kahve ocağı örnekleri	93
Şekil 4.57 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) haremlik odası görünümü ve haremlik odasının çift katlı kapısı.....	95
Şekil 4.58 Dış kapılardaki çift kanatlı ve tek kanatlı tırhıç örnekleri	96
Şekil 4.59 Tırhıç örnekleri	96
Şekil 4.60 Ahşap pencere kanadı örnekleri.....	97
Şekil 4.61 Geleneksel Erzurum evlerinden köşe pencere örnekleri.....	97

Şekil 4.62 İki ayrı büyüklükte yapılmış kapı tokmakları	98
Şekil 4.63 Kapı tokmağı fotoğrafları	98
Şekil 4.64 Kapı tokmağı örnekleri	99
Şekil 4.65 Tandır başında bulunan külve örnekleri	101
Şekil 4.66 Yöreye özgü uygulamalardan biri olan pasin örtü örnekleri	102
Şekil 4.67 Çakçavi örneği	102
Şekil 4.68 Hanağası Evi başoda tekne tavanı ve detayı	103
Şekil 4.69 Selamlık odası tekne tavan örneği	103
Şekil 4.70 Tekne tavan örnekleri	103
Şekil 4.71 Çıtalı tavan örneği	104
Şekil 4.72 Çıtalı tavan örnekleri	104
Şekil 4.73 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) çiçeklik örneği	105
Şekil 4.74 Çiçeklik örnekleri	105
Şekil 4.75 Somunoğlu evinden çiçeklikteki ceferlik örneği	106
Şekil 4.76 Takçegöz örnekleri	106
Şekil 4.77 Tandirevi terek süsleme detay örnekleri	107
Şekil 4.78 Çiçeklik süsleme örneği ve detayları	108
Şekil 4.79 Tavan süsleme örnekleri	108
Şekil 4.80 Yüklük ve dolap süsleme örnekleri	108
Şekil 4.81 Taş kurun süsleme örnekleri	108
Şekil 4.82 Kahve ocağı süsleme örneği	109
Şekil 4.83 Tırhıçlı kapı süsleme örneği	109
Şekil 4.84 Çift kanatlı keçe kaplı kapı örnekleri ile çift katlı-çift kanatlı kapı örneği	110
Şekil 4.85 ‘Z’ çatkılı giriş kapısı örnekleri	110
Şekil 4.86 ‘Z’ çatkılı giriş kapıları	111
Şekil 4.87 Zırza kilit sistemi örnekleri	111
Şekil 4.88 Zırza ile kilitlenmiş kapılar	112
Şekil 4.89 Kitabelik örnekleri	112
Şekil 4.90 Z çatkılı bir giriş kapısı ve kitabesi	113
Şekil 4.91 Cepheadeki kontlar - şehir merkezi	113
Şekil 4.92 Cepheadeki kontlar - kırsal	114

Şekil 4.93 Geleneksel bir Erzurum evi planında ve ahırının kesitinde ahır sekisi...	114
Şekil A.1 Cumhuriyet Dönemi Erzurum Şehri genel kuşbakışı görünümü ve sokak dokusu fotoğrafları	143
Şekil A.2 Cumhuriyet Dönemi geleneksel Erzurum evleri ve toprak damlı çatı fotoğrafları.....	144
Şekil A.3 Geleneksel Erzurum evi çizimleri.....	145
Şekil A.4 Bütüncül bir açıdan tandırbaşı	145
Şekil A.5 Erzurum evlerinde tandırbaşı ve küçük ocak	145
Şekil A.6 Somunoğlu evinden tandirevi görünüşü	146
Şekil A.7 Bir tandır çizimi ve tandırbaşında tandırların üstten sanal görünüşü.....	146
Şekil A.8 Üzerinde hamur açılan veya yemek yenen ekmek tahtası	146
Şekil A.9 Çeşitli kurunlu çeşme çizimleri.....	146
Şekil A.10 Su taşımak için kullanılan bir caggıl örneği.....	147
Şekil A.11 Tandır bacası dıştan görünümü ile kepenk	147
Şekil A.12 Örnek bir tırhıç çizimi.....	147
Şekil A.13 Kapı tokmağı örnek çizimi.....	147
Şekil A.14 Pasin örtü örnek çizimi	148
Şekil A.15 Zırza detay çizimleri	148
Şekil A.16 Tandirevi içinden bir rölöve çizimi - 1944	148
Şekil A.17 Tırhıçlı kapı ve tandırbacası çizimleri - 1944	149
Şekil A.18 Erzurum evleri sokak çizimleri I - 1944	149
Şekil A.19 Erzurum evleri sokak çizimleri II - 1944	149
Şekil A.20 Şehir merkezindeki geleneksel Erzurum evlerinin yerlerini gösteren kroki	150
Şekil A.21 Erzurum evinde tandırbaşının dikey kesiti.....	150
Şekil A.22 Tüteklikli örtü tipleri.....	151
Şekil A.23 Erzurum evlerinde zemin katta avlu-tandirevi ilişkisinin 1. Katta sofayı ve odaları yönlendirişini gösteren şemalar.....	151
Şekil A.24 Ahır ve pasin örtü kesiti	152
Şekil A.25 Geleneksel Erzurum evi zemin kat ve üst kat plan örnekleri.....	152
Şekil A.26 Erzurum (Merkez) Koruma Amaçlı İmar Planı	153

Şekil A.27 Erzurum (merkez) arkeolojik ve kentsel sit sınırları ile tescilli yapıları gösteren plan	153
Şekil A.28 Erzurum (merkez ve yakın çevresi) uydu görüntüsü	154
Şekil A.29 Erzurum (merkez ve yakın çevresi) uygulama imar planı	154
Şekil A.30 Erzurum (merkez ve yakın çevresi) nazım imar planı	154
Şekil A.31 Erzurum Kültür Yolu Projesi	155
Şekil A.32 Erzurum Yeğenağa Mahallesi Karanlık Kümbet Sokak Sağıklaştırma ve Restorasyon Projesi	155
Şekil A.33 ERGES (Erzurum geleneksel el sanatları) Müzesi olarak işlevlendirilen geleneksel Erzurum evinin restorasyon öncesi ve restorasyon sonrası fotoğrafları.....	155
Şekil A.34 Gastronomi Merkezi olarak işlevlendirilen Zırnıklı Konağı restorasyon öncesi ve restorasyon sonrası fotoğrafları.....	156
Şekil A.35 Erzurum Teknik Üniversitesi Şehir Arşivi (ERŞA) olarak işlevlendirilen konutun restorasyon öncesi ve restorasyon sonrası fotoğrafları	156
Şekil A.36 Çocuk Müzesi olarak işlevlendirilen konutun restorasyon öncesi ve restorasyon sonrası fotoğrafları.....	156

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo A.1 Kategorisel Yansımalar ve Kategoriler Arası Etkileşimler	157
Tablo A.2 Öğelerin günümüzde gözlemlenebilmesi ile kültürel olarak yaşatılması durumları.....	158
Tablo A.3 Halk mimarisinde somutlaşan soküm öğelerinin koruma değerleri bağlamında yorumlanması	159
Tablo A.4 Seyyahların yazılı ve/veya görsel aktarımlarıyla Erzurum’la ilgili tespitleri.....	160

KISALTMALAR

b.t.	: bilinmeyen tarih
ev.	: Çeviren
EBB	: Erzurum Büyükşehir Belediyesi
ed.	: editör
ERA	: Erzurum ehir Arşivi
ERVAK	: Erzurum Kalkınma Vakfı
haz.	: hazırlayan
ICCROM	: International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (Uluslararası Kültür Varlığını Koruma ve Restorasyon alışmaları Merkezi)
ICOMOS	: International Council on Monuments and Sites (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi)
ICOMOS Türkiye	: Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi Türkiye Milli Komitesi
s.	: sayfa
SOKÜM	: Somut olmayan kültürel miras
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu)

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Neyi korumak isteriz?

Bizim için değerli olanı, anıları olanı, tarihsel olanı... Bize dek yaşayarak gelebilmiş olanı, ön açmış, ön açan geleneği... Böyle bir şeyin bozulmamasını, niteliklerini yitirmemesini, yıpranmamasını, yok olmasını isteriz. Giderek bütün bu özellikleriyle bizden sonra da sürsün, yaşasın isteriz... Çocuklarımıza, torunlarımıza da aktarmak isteriz onu... Onlar da değerini bilsinler isteriz... Böylece onlar da kişiliklerini, geleceklerini daha sağlıklı, daha insana yakışacak biçimde kurabileceklerdir (Bektaş, 2001b:9)

1.1 Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada Erzurum’da günlük yaşamın, sosyal yaşamın, inançların ve çevresel etmenlerle veya tarihsel süreçte Erzurum halk mimarisinde gelenekselleşen yapısal kullanımların, detayların ve sembollerin halk mimarisine yansımaları, somut olmayan kültürel miras ve halk mimarlığı ilişkisi bağlamında ele alınmış olup bu ilişkinin koruma disiplini açısından önemi vurgulanmak istenmiştir. Geçmiş yüzyıllar öncesine kadar uzanan ve kültürler arası etkileşimin fazla olduğu konumlardan birinde kurulan Erzurum, somut olmayan kültürel miras ve halk mimarisi bağlamında zengin öğeler barındırmaktadır ve bu nedenle araştırma alanı olarak bu bölge seçilmiştir.

Somut olmayan kültürel mirasların geleceğe aktarılarak korunması ve yaşatılması konusunda, halk bilimi ve mimarisi bağlamındaki araştırma ve çalışmalar oldukça önemlidir. Geleneklerimizin ve bu geleneklerin oluşturduğu halk mimarisi ve öğelerinin belge niteliği taşıyan birer kültürel miras olduğu ve korunması gerekliliğine değinen bu çalışmada, koruma bağlamında salt koruma değil; yerin ruhu, yere ait değerler ve öğelerin özü de göz önünde bulundurularak koruma ile ancak bütüncül bir korumadan söz edilebileceğinin önemini savunmak amaçlanmıştır.

1.2 Çalışmanın Kapsamı

Çalışma alanı olarak, yaklaşık 6000 yıllık köklü bir geçmişe sahip olup, birçok farklı uygarlığa yerleşim alanı olan Erzurum kenti ele alınmıştır. Son Kalkolitik Çağ'dan Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'ne kadar olan süreçte bölgeye hakim olan tüm kültürlerin birbirleriyle olan etkileşimleri sonucu, Erzurum kültürel miras bağlamında zengin öğeler barındırmaktadır. Bulunduğu coğrafi konum gereği özgün kültürel öğeler geliştiren Erzurum bölgesi çalışmanın sınırlarını oluşturmaktadır.

Çalışmanın genel çerçevesi, tarihsel süreçte yer edinmiş somut olmayan kültürel mirasın belgelenmesi ve korunması amacıyla, halk mimarisi bağlamında Erzurum geleneksel evlerine odaklanarak, Erzurum somut olmayan kültürel mirasının halk mimarisine yansımalarını/somutlaşan örneklerini kapsamaktadır. Bu doğrultuda günlük yaşamdan, sosyal yaşamdan, inançlardan ve tarihsel süreçte gelenekselleşen yapısal kullanımlar, detaylar ve sembollerden halk mimarisine yansıyan örnekler, tarihi yazılı ve görsel kaynaklardan da faydalanılarak, somut olmayan kültürel miras perspektifinden ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışma, 'halk mimarisi', 'halkbilimi' ve 'somut olmayan kültürel miras' kavramları dikkate alınarak geliştirilmiştir.

1.3 Çalışmanın Yöntemi

Çalışma sürecinde literatür taramasının, tarihi yazılı ve görsel kaynaklarla birlikte sentez edilip, alan araştırması verileri ve kaynak kişi görüşmeleriyle desteklenmesi benimsenmiştir.

Literatür çalışmasında üç yöntem izlenmiştir. Birinci yöntem akademik çalışmaların incelenmesi, ikinci yöntem kütüphane arşivlerinin taranması, üçüncü yöntem ise ilgili yazılı ve görsel tarihi belgelerin araştırılması şeklindedir. Akademik araştırmalarda çalışma konusu ve alanıyla ilgili tezler, makaleler, bildiriler, bildirgeler, tüzükler, sözleşmeler, tavsiye kararları ve kitaplar baz alınmıştır.

Tarihi yazılı ve görsel kaynak belgelerde seyahatnameler*, gravürler**, minyatürler***, haritalar ve fotoğraflardan yararlanılmıştır.

Literatür çalışması sonucunda somut olmayan kültürel miras, halk mimarisi ve halkbilimi kavramları aktarılıp kavramsal çerçevenin oluşturulması ve bu kavramların koruma değerleri bağlamında yorumlanmasının ardından, Erzurum'un ve geleneksel Erzurum evlerinin tarihsel süreçteki gelişimi aktarılmıştır. Bir sonraki aşamada Erzurum özelinde somut olmayan kültürel mirasın halk mimarisinde somutlaşan yansımaları tespit edilmiş, bu yansımalar alan araştırması, ilgili kaynaklar ve kaynak kişi görüşmeleri de göz önünde bulundurularak, oluşum amaçlarına göre dört farklı başlıkta kategorize edilerek aktarılmıştır. Her bir kategori aktarımının sonunda, o kategoriye yönelik yorumsal değerlendirmeler yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise tezin amacına yönelik koruma disiplini bağlamında değerlendirme ve öneriler sunulmuştur.

1.4 Çalışmanın İlgili Literatür İçindeki Yeri

Tezin oluşum sürecinde yol gösterici olan temel kaynaklar, tarihi yazılı ve görsel belgeler olarak belirlenmiş olup; tüm kaynaklar bazında gruplama yapmak gerektiğinde, faydalanılan kaynakları üç grupta toplamak mümkün olmaktadır.

İlk grubu kavramsal çerçeveye dair kaynaklar oluşturmaktadır. Somut olmayan kültürel miras, halk mimarisi ve halk bilimi kavramlarını açıklamada UNESCO'nun 'Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi' ve 'Yamata Deklarasyonu';

* seyahatname: Arapça siyahat + Farsça name kelimelerinden türetilen bu sözcük bir yazarın gezip gördüğü yerlerden edindiği bilgi ve izlenimlerini anlattığı eser anlamına gelmektedir (TDK sözlük).

** gravür: Fransızca gravure sözcüğünden dilimize giren bu sözcük ağaç, taş veya metal bir levhanın oyularak işlenmesi ve bunun bir yüzeye basılması tekniği anlamına gelmektedir. Ayrıca bu teknikle yapılmış resimler de gravür olarak anılmaktadır (TDK sözlük).

*** minyatür: Fransızca miniature sözcüğünden dilimize giren bu sözcük çoğunlukla eski yazma kitaplarda görülen, ışık, gölge ve hacim duygusu yansıtılmayan küçük, renkli resim sanatı anlamına gelmektedir (TDK sözlük).

ICOMOS'un 'Yer, Anı, Bellek, Anlam: Anıtlar ve Sitlerde Somut Olmayan Değerlerin Korunması' başlıklı toplantısı, 'Quebec Bildirgesi' ve 'Geleneksel Mimari Miras Tüzüğü'; 'Nara Özgünlük Belgesi'; ICOMOS Türkiye 'Mimari Mirası Koruma Bildirgesi'; 'Birleşmiş Milletler Folklorun ve Geleneksel Kültürün Korunması Tavsiye Kararı' ve Bektaş, Erder, Ahunbay, Karakul, Yakıcı, Baran, Ito, Basat, Glassie, Örnek, Artun, Leblanc ve Köşklük Kaya'nın yayınlarından yararlanılmıştır.

İkinci grubu Erzurum'un tarihsel gelişiminin anlatıldığı kaynaklar oluşturmaktadır. Bu kaynaklar: Küçükuşurlu ve Tozlu, Bozdemir, Konukçu, Pamuk, Narmanlıoğlu, Kara, Sevgen, Beygu, Koşay, Kılınçkaya ve Yavuz'un yayınları ile 1973 Erzurum İl Yıllığı'dır.

Erzurum'un tarihsel gelişimini aktarırken yararlanılan diğer önemli kaynaklar seyahatnamelerdir. Seyahatnamelerinden yararlanılan seyyahlar: Rubruk, Marco Polo, İbn Battuta, Clavijo, Tavernier, Evliya Çelebi, Tournefort, Fontanier, Morier, Kinneir, Puşkin, Curzon, Holmes, Deyrolle, Burnaby, Ryan, Lynch, Sevük, Altınay ve Tanpınar şeklinde sıralanmaktadır. Seyahatnamelerden faydalanılırken, seyahatnameler ve gravürlere ilişkin yayınlar da incelenmiştir. Bu bağlamda yol gösterici kaynaklar Hancı, Yılmaz, Turhan, Ersoy, Aykut, Bulut ve Hanılçe, Yurdaydın, Turhan, Yılmaz, Küçükuşurlu ve Tüfekçi ile Çelik ve Güzel'in yayınları olmuştur.

Erzurum'un tarihsel gelişimi aktarılırken görsel kaynaklar da yol göstericilikleri bağlamında önemli olmuştur. Erzurum Arşivi, Ervak Arşivi, EBB arşivi, Erzurum Şehir Arşivi (ERŞA), The National Archive, The Missionary Herald, The Illustrated London News, Harper's Weekly, Die Gartenlaube, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, The British Museum arşivi, Mahmut Akok tarafından hazırlanmış Erzurum rekonstrüksiyonu, Matrakçı Nasuh'un Erzurum minyatürü, Deyrolle, Curzon, Texier, Tournefort, Chesney, Parmelee ve Flandin'in Erzurum gravürleri, Hepworth'un panoramik Erzurum fotoğrafı, Küçükuşurlu ve Tüfekçi, Kafkasyalı Fuat Bey, Yaşar Gök, Brant, Khanzadian ve Lambert tarafından hazırlanmış Erzurum haritaları,

Fontanier'nin Erzurum krokisi ile İhsan Coşkun Atılcan, Ali Saim Ülgen ve Kemali Söylemezoğlu'nun çizimleri tez kapsamında faydalanan görsel kaynaklardır.

Üçüncü grup kaynak olarak; tezin ana bölümünü oluşturan somut olmayan kültürel mirasın Erzurum halk mimarisine yansımaları tespitlerinde, geleneksel Erzurum evlerine ilişkin, Erzurum alan araştırması, Erzurum Büyükşehir Belediyesi arşivi ve kaynak kişi görüşmelerinin yanısıra, Karpuz, Kayserili, Gündoğdu, Karabekir, Çınar, Yılmaz Zengin, Köşklü, Fındık, Tali, Örnek, Önal, Ksenophon, Sey, Sağlam, Yurttaş, Kındıgılı, Sezen, Akkuş ve Akkuş, Kukaracı, Sırrı, Ün, Vitruvius, Soysaldı, Akın, Bayoğlu, Gemalmaz, Başar, Eruzun ve Sözen, Özkan, Aydemir, Çakır-Bideci-Oymael, Kuban, Eldem, Tanyeli ve Bektaş tarafından hazırlanan yayınlar ufuk açıcı kaynaklar olmuştur.

Tüm kaynaklar baz alındığında Erzurum'la ilgili farklı alanlarda birçok değerli yayının olduğu söylenebilmektedir. Fakat koruma disiplini çatısı altında Restorasyon Anabilim Dalı olarak geleneksel Erzurum evlerinin korunması, Erzurum halk mimarisi, Erzurum'a ait somut olmayan kültürel miras tespitleri ve koruma değerleri açısından önemleri, tespit edilen somut olmayan kültürel mirasların halk mimarlığıyla ilişkisi bağlamında sentez bir çalışma henüz oluşturulmamıştır. Bu tez çalışması bahsedilen sentez çalışma bağlamında ilgili literatürde farklılaşmayı amaçlamaktadır.

1.5 Çalışmanın Kurgusu

Yukarıda tanımlanan amaç, kapsam, yöntem ve ilgili literatür içinde edinilen yer çerçevesinde sunulan çalışma beş bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde çalışmanın amacı, kapsamı, yöntemi, literatür içindeki yeri ve kurgusu aktarılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde kavramsal çerçeve belirlenmiş ve bu doğrultuda halk mimarisi ve halk bilimi kavramları ile somut olmayan kültürel miras kavramı üzerinde

durularak, bu kavramların birbirleriyle olan ilişkisine yer verilmiş ve bu kavramların koruma değerleri bağlamında yorumlaması yapılmıştır.

Üçüncü bölümde tez kapsamında ele alınan Erzurum kenti tanıtılarak, tezin ana bölümü durumundaki dördüncü bölümde açıklanan somut olmayan kültürel mirasın Erzurum halk mimarisine yansımalarında önemli rol oynayan, Erzurum'un coğrafi konum özelliklerine değinilmiştir. Bu bölümde Erzurum'un tarihsel süreçte nasıl geliştiği, dönemlere ayrılarak açıklanmış, seyyahların Erzurum seyahatlerinde aldıkları notlar ve Erzurum'u tasvir ettikleri gravürler ve minyatürler ile detaylandırılmıştır. Erzurum'un tarihsel süreçteki gelişmesi Erzurum'la ilgili fotoğraflar ile tarih boyunca çizilmiş haritalar ve krokilerle de desteklenmiştir.

Tezin ana bölümü durumundaki dördüncü bölüm beş başlıkta ele alınmıştır. İlk bölümde geleneksel Erzurum evlerinin tarihsel süreçteki yeri ve özellikleri, üçüncü bölümde olduğu gibi seyyahların notları ve gravürleriyle desteklenerek detaylı biçimde aktarılmıştır. Bu açıklamalar aktarılırken Erzurum hakkında yapılan yayınlardan ve Erzurum'la ilgili fotoğraf arşivlerinden de yararlanılmıştır. Somut olmayan kültürel mirasın Erzurum halk mimarisine yansımaları dört alt başlıkta değerlendirilmiştir. Bu alt başlıklar günlük hayatın Erzurum halk mimarisine yansımaları, sosyal hayatın Erzurum halk mimarisine yansımaları, inançların Erzurum halk mimarisine yansımaları ve çevresel etkenlerle veya tarihsel süreçte gelenekselleşen yapısal kullanımlar, detaylar ve sembollerin Erzurum halk mimarisine yansımaları olmak üzere kategorize edilmiştir. Bu bağlamta toplam 37 adet somut olmayan kültürel mirasın halk mimarisinde somutlaşan örnekleri aktarılmıştır.

Tezin son bölümü olan dördüncü bölümde halk mimarisinin ve somut olmayan kültürel mirasın koruma disiplini perspektifinden Erzurum özelinde önemine değinilerek, bu mirasın nasıl korunması gerektiğiyle ilgili yorumlar sunulmuştur.

BÖLÜM 2

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1 Somut Olmayan Kültürel Miras Kavramı

UNESCO tarafından 2003 yılında Paris’te imzalanan ‘Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi’ne göre,

“Somut olmayan kültürel miras” toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekanlar anlamına gelir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu somut olmayan kültürel miras, toplulukların ve grupların çevreleriyle, doğayla ve tarihleriyle etkileşimlerine bağlı olarak, sürekli biçimde yeniden yaratılır ve bu onlara kimlik ve devamlılık duygusu verir; böylece kültürel çeşitliliğe ve insan yaratıcılığına duyulan saygıya katkıda bulunur (UNESCO, 2003).

UNESCO’nun bu toplantısı ile aynı yıl, Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS) de Zimbabwe’deki ‘Yer, Anı, Bellek, Anlam: Anıtlar ve Sitlerde Somut Olmayan Değerlerin Korunması’ başlıklı toplantısında, mekanlarda ve yapılarda mevcut somut olmayan (intangible) değerlerin korunması konusuna değinmiştir. Böylece sıkça gündeme gelen maddi, tarihi ve sanatsal değerlerle birlikte, yapıları tanımlayan diğer değerlerin de gündeme geldiği bir süreç başlamış ve ‘kültürel mirasın ancak ait olduğu kültürel öz değerlere göre değerlendirilebileceği gerçeği’ belirginlik kazanmıştır. Diğer bir deyişle yalnızca görüntünün dikkate alındığı değerlendirmeler yetersiz kalmaktadır, yapıya değer katan diğer bütün öğeler de dikkate alınmalıdır (Erder, 2018:296).

2004 yılında UNESCO tarafından Nara, Japonya’da düzenlenen Uluslararası Somut ve Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Konferansı’ndaki ‘Somut ve Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunmasında Bütüncül Yaklaşımlar’ başlıklı Yamato Deklarasyonu’nun 4. maddesinde somut olmayan kültürel mirasın

korunmasının, somut kültürel mirasın korunması kadar önemli olduğunun farkındalığının oluşmasının önemi vurgulanmakta ve somut olmayan kültürel mirasın dünya toplumu tarafından kendi doğruları içinde değerlendirilmesi ve korunması gerektiğinden bahsedilmektedir. Bununla birlikte, 8. maddede somut olmayan kültürel mirasın sürekli olarak yeniden yaratıldığını da göz önünde bulundurarak; somut kültürel mirasta kullanılan ‘authenticity’, bir diğer deyişle ‘özgünlük’ teriminin, somut olmayan kültürel mirastaki kullanımından farklı olduğu belirtilmiştir. Deklarasyonun 11. maddesinde ise somut kültürel miras ile somut olmayan kültürel mirası korumaya yönelik yaklaşımlardaki farklılıklara rağmen; mümkün olan her yerde, toplulukların ve grupların somut ve somut olmayan kültürel miraslarının korunması bağlamında, tutarlı, karşılıklı yarar sağlayan ve pekiştirici olacak şekilde bütüncül koruma yaklaşımlarının geliştirilmesinin önemi vurgulanmaktadır.

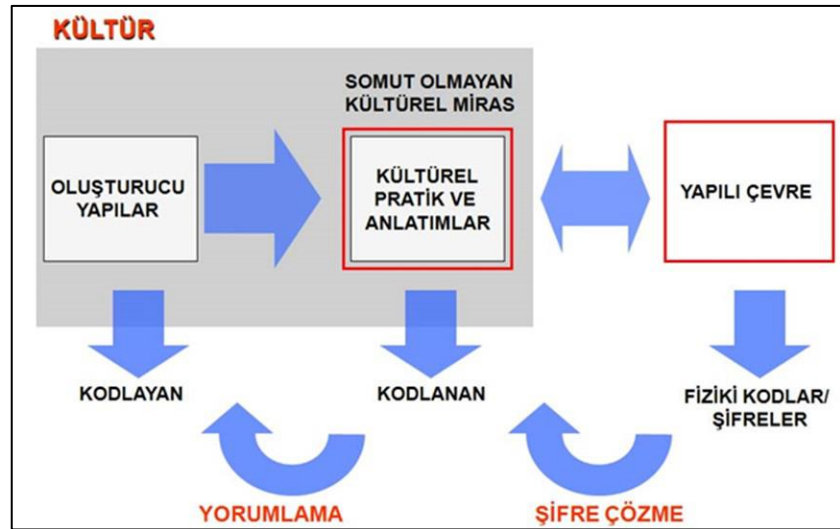
2008 yılında ICOMOS 16. Genel Kurul Toplantısı’nda onaylanan ‘Yerin Ruhunun (Manevi Değerlerinin) Korunması’ hakkındaki Quebec Bildirgesi’nde somut ve somut olmayan unsurların o yere kattıkları değerler irdelenerek, sorgulanan bazı tanımlara açıklık kazandırılmak istenmiştir. ‘Yerin Ruhunun Yeniden Düşünülmesi’, ‘Yerin Ruhunu Tehdit Eden Nedenlerin Tanımı’, ‘Yerin Ruhunu Korumak’ ve ‘Yerin Ruhunun Aktarılması-İletilmesi’ olmak üzere dört başlık altında toplanan bildirgede yerin ruhundan*, toplulukların devamlılığını ve değişim gereksinimlerini karşılamasından dolayı, devamlı olarak yeniden oluşturulan bir süreç olarak bahsedilmiş, kuşaklararası ve transkültürel aktarımların, yerin ruhunun korunmasında önemli rol oynadığının altı çizilmiştir (Erder, 2018:298-300).

*Yerin ruhu (genius loci) Roma mitolojisinde ‘yerin koruyucu ruhu’ olarak geçmektedir. Çağdaş kullanımda ise koruyucu bir ruhtan ziyade, bir yerin kendine özgü atmosferine veya yerin ruhuna (spirit of place) atıfta bulunmaktadır. Modern mimarlık kuramı bağlamında, ‘fenomenoloji’nin felsefe dalına giren ‘genius loci’nin yer oluşturma konusunda derin etkilerinin olduğu söylenebilmektedir. Yerin ruhu kavramı, bir yerin benzersiz, ayırt edici ve değer verilen yönlerinden bahsederken kullanılmaktadır. Somut olmayan kültürlerde (hikayeler, sanatlar, zanaatlar, inançlar, anılar) kök salmış bir olgu olmasının yanı sıra, bir yerin (anıtlar, sınırlar, nehirler, ormanlar, mimari, patikalar, manzaralar, vd.) dokusunda ve ayrıca aile, arkadaşlık ve toplum gibi kişilerarası ilişkiler söz konusu olduğunda da yerin ruhundan bahsetmek mümkündür (Leblanc, 2008, çev. Özge Yiğit).

Basat (2013), bütüncül bir koruma yaklaşımında somut olmayan kültürel mirasın değişim ve dönüşüm süreçlerinin de göz önüne alınması gerektiğini söylemektedir (s.64). Basat'a göre "İnsanlar ve onların yaşam alanlarıyla birlikte korunması gereken somut olmayan kültürel mirasa yönelik bütüncül bir koruma biçiminin bir anlamda somut kültürel mirası da 'geçmişten gelen' ve 'sessiz' yapılardan ziyade dinamik alanlara dönüştüreceği söylenebilir." (s.65).

Ito 2003'teki makalesinde, somut olmayan kültürün, somut kültür varlıklarının arka planını oluşturduğundan bahsederek, bütüncül bir koruma yaklaşımının nasıl olması gerektiğini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Ito, somut kültürel miras olan Japon ahşap mimarisinin ortaya çıkış süreçlerinden verdiği örneklerle, yapıların inşasındaki beceri/teknik gerektiren işçiliğin, belirli bir felsefeyi temsil etmesinden ve ustadan çırağa aktararak geleneksel bir şekilde sürdürülmesinden dolayı, somut olmayan kültürel miras olarak değerlendirilmesi gerektiğine odaklanmıştır. Ito'ya göre hem somut hem de somut olmayan kültürel miras birbirinden ayrı düşünülemez oranda bütünlüktür ve bu iki kültür mirasını koruma müdahaleleri sırasında ayrı düşünmek bütüncül koruma yaklaşımı bağlamında eksiklik yaratacaktır (çev. Özge Yiğit).

Karakul (2019), kültür içindeki konumlanmalarına göre somut ve somut olmayan değer etkileşimlerini anlatan bir şema oluşturmuştur (Şekil 2.1). Bu şemaya göre, üretici güç olarak nitelendirilen insan, kültür içindeki farklı 'kültürel pratik ve anlatımlar' olarak ele alınan somut olmayan kültürel mirası biçimlendiren etmendir. Somut olmayan kültürel miras ise 'oluşturucu ve biçimlendirici yapılar olarak insanın' üretimi olan değerleri ifade etmektedir (s.65).

2.2 Halk Mimarisi ve Halk Bilimi Kavramları

Halk mimarisi, somut olmayan kültürel mirasın kapsadığı alanların içerisine ‘el sanatları geleneği’ olarak dahil olmuştur. Halk mimarisi, halkın ihtiyaçları çerçevesinde oluşturduğu mekanlar bütünüdür. İhtiyaçlar çerçevesinde oluşturulduğu için; ahır, samanlık, kiler-ambar, tandirevi gibi yaşam alanına yardımcı yapılarla birlikte çalışmaktadır. Bunun dışında bireylerin ortak vakit geçirdikleri alanlar da halk mimarisinin içeriğine girmektedir. Halk mimarisi bütüncül bir perspektiften incelendiğinde; toplumun bazı değer yargıları, aile, akrabalık veya komşuluk ilişkileri, gelenekler, inançlar, sosyal ve toplumsal olaylar hakkında bilgileri bize aktaran önemli bir kültür ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı).

Baran (2006), halk mimarisinin oluşumunda ihtiyaç duyulan malzemelerin, yakın çevrede bulunan ve en kolay yöntemlerle temin edilen malzemeler olmasından dolayı; halk mimarisinin iz bırakmak ya da anıtlaşmak gibi bir amacının olmadığından bahsetmektedir. Halk mimarisine form veren kişi ise ya yapının sahibi ya da çevredeki yapı ustalarından biri olmaktadır ve bu sebeple sade bir biçimde kullanılan malzemeler ve yalın detaylar halk mimarisi ürünlerinde ilk göze çarpan öğelerdir. Baran’a göre halk mimarisi ürünleri, sahibi belli olan yazılı edebiyat ürünleriyle, anonim olan sözlü edebiyat ürünlerine benzemektedir (s.142).

Bektaş (2001a:23) ise, vernaküler mimarlık, yerli mimari, indigene mimari, kırsal mimarlık, yöresel mimarlık, spontane mimarlık, ilkel mimari, mimarsız mimarlık, yöre mimarisi, halk yapıları gibi çeşitli adlarla anılan ‘halk mimarisini’: halkın olanakları dahilinde ve gereksinimlerine göre oluşturdukları, kültür birikimine ve gelenek çizgisine doğaçtan eklenen, katılımlı bir yolla gerçekleştirilen ‘halk yapı sanatı’ olarak tanımlamıştır. Bektaş’a göre ‘halk yapıları’ veya ‘halk mimarlığı’ kavramları, ‘halk yapı sanatı’ olarak adlandırıldığında daha açık ve daha anlaşılır olmaktadır, çünkü; halk sözcüğü bir ‘yer’de oturan, ortak koşullarla ve etkilerle birbirlerine bağlı bir topluluğu tanımlamaktadır ve bu alana giren yapıların ‘halkın doğrudan yapım eylemi ürünleri’ olarak, ‘halk yapı sanatı’ deyişinde birleştirilmesi daha yararlı olacaktır. Halk yapı sanatı ürünleri, kolektif bir olayın sonucunda oluşan; halkın kültürünü direkt

olarak yansıtan; katkılara ve çeşitlenmeye açık; kaynağını doğrudan yaşamdan alan ve yaşamla beraber ilerleyerek onun canlılığını taşıyan ürünler olması dolayısıyla, kapsadıkları yaşamın ‘gerçekçi yansıtıcısıdır’ (2001a:25-26).

Yapıları, şiirler ve törenler gibi kültürü yapan öğeler olarak değerlendiren Glassie (2003:73-75), halk mimarisi yapılarının sıradanlıkları ve geleneksellikleri ile akademik dünyada ön plana çıktıklarından bahsetmektedir. Halk mimarisine dair yapılan çalışmaların kültürel çoksesliliği desteklediğini belirten Glassie, çoğu zaman ihmal edilen halk mimarisinin, çalışma kapsamına alınmasıyla, farklılık ve çokseslilik gerçeğinin gözler önüne serildiğini vurgulayarak, bu tür çalışmaların önemine odaklanmaktadır (çev. Abbas Karakaya).

Halk mimarisi kavramından bahsederken 1999 yılında Meksika’da yapılan ICOMOS’un 12. Genel Kurulu’nda kabul edilen Geleneksel Mimari Miras Tüzüğü’ne de değinmek gerekmektedir. Bu tüzükte geleneksel mimarinin bütün halkların gözünde özel bir yere sahip olduğundan, toplumun özelliklerini yansıtan, ilgi çekici ve güzel bir ürün olarak kabul edildiğinden ve hem çağdaş yaşamın ilgi odağı hem de toplumun geçmişinin bir belgesi olduğundan söz edilmektedir. Sivil mimarlığın bir toplumun kültürünün temel anlatımı olduğuna ve bir yandan o kültürün bölgesiyle ilişkisini gösterirken, diğer yandan dünyanın kültürel çeşitliliğini yansıtması bakımından önemli olduğuna değinilmektedir (çev. Zeynep Ahunbay, 2022:220).

ICOMOS Türkiye’nin 2013 yılında hazırladığı Mimari Mirası Koruma Bildirgesi’nde ise ‘geleneksel mimari miras’ kavramı: “teknoloji ve iletişim olanaklarının gelişmesiyle hızla çeşitliliğini yitiren dünyada, yöreye özgü malzeme ve tekniklerle, yöresel yapıım geleneklerini, yerel kimliği yansıtan geleneksel yapı, yapı grupları ve yerleşmelerdir” şeklinde tanımlanmıştır.

Bir diğer kavram olan halkbilimi (folklor), Artun (2007) tarafından şöyle tanımlanmıştır:

Folklor olarak da anılan halkbilimi, doğumdan ölüme kadar insanların yaşamında yer alan maddi ve manevi bütün kültür öğelerini bilimsel olarak derleyen, araştıran, değerlendiren ve bunların sistematik bir açıklamasını yaparak insanlığın kültür tarihini ve özellikle halk kültürünün genel gelişme kurallarını inceleyen, kültürler arasındaki benzerlik ve farklılıkları belirleyip ortaya koyan, gerektiğinde de bu bilimsel sonuçları halkın yararına olacak biçimde düzenleyip halka aktaran bir bilim dalıdır.

Örnek'e (1977:15) göre ise halkbilimi, bir yöre veya bölge halkına ait hem maddi hem manevi kültürel ürünleri konu edinir ve bu ürünleri derler, sınıflandırır, çözümler ve yorumlar. Örnek (1977:17-18), köy, kasaba ve kent yaşamını; halk mimarisini (konut tipleri, yapım teknikleri ve kullanılan araç-gereçler, ev eşyaları, bu eşyaların türleri, kullanımları ve yapımları, vd.); ekonomi türlerini (tarım, hayvancılık, hayvancılıkla ilgili araç-gereçler, vd.); halk ekonomisini (üretim, tüketim, vd.); beslenme ve mutfak kültürünü (besin elde etme, hazırlama, mutfak düzeni ve araçları, sofrası düzeni, kiler, depo, mahzen, vd.) ve halk inançları, gelenekler ve görenekleri, halk biliminin ana konuları olarak ele almıştır.

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu tarafından 1989 yılında oluşturulan Folklorun ve Geleneksel Kültürün Korunması Tavsiye Kararı'ndaki folklor tanımında; folklor biçimlerinin dil, edebiyat, müzik, dans, oyunlar, mitoloji, ritüeller, gelenekler, el sanatları, mimari ve diğer sanat dallarını içerdiğinden söz edilmiştir. Bu kararda folklorun sosyal, ekonomik, kültürel ve politik önemi, insanlık tarihindeki rolü ve günümüz kültüründeki yeri belirtilmiş; folklorun kültürel mirasın ve yaşayan kültürün ayrılmaz bir parçası olarak spesifik doğasının ve öneminin altı çizilmiştir. Tavsiye kararına göre folklorun muhafaza edilmesi, halk geleneklerine ilişkin belgeleme ile ilgilenmektedir ve amacı bu tür geleneklerin artık kullanılmadığı veya geliştiği durumlarda araştırmacıların ve gelenek taşıyıcılarının geleneğin değişme sürecini anlamalarını sağlayacak verilere ulaşmalarını sağlamaktır. Ayrıca yaşayan folklorun, sürekli değişen karakteri nedeniyle her zaman doğrudan korunamadığından bahsedilerek, somut bir biçimde sabitlenen folklorun etkili bir şekilde korunması gerekliliğine değinilmiştir.

Köşklük Kaya (2013:130-131), doğal yapı ve fiziki çevrelerin, halk mimarisi ürünlerini de içine alan somut kültürel varlıklar olduğundan ve halkbiliminin kapsamında olan somut olmayan kültürel varlıkların ise eski medeniyetlere ait kültürel pratikler ve anlatımlar olduğundan bahsederek, halk mimarisinin halk kültürünü doğrudan yansıttığını ifade etmiştir. Bunun sonucunda, “Halkbiliminin konularından olan ve somut olmayan kültürel miras olarak ifade edilen kültürü oluşturan değerler yapıları çevreye, somut kültürel miras olan halk mimarisi ürünlerine nasıl yansımaktadır? Bir başka ifade ile halk mimarisinde somutlaşan, somut olmayan değerler nelerdir?” sorularına yanıt arayarak halk bilimi, halk mimarisi ve somut olmayan kültürel miras kavramlarının birbirleriyle ilişkisini şöyle açıklamıştır:

Halk mimarisi, geleneksel yaşantımız, sosyal hayatımız, örf ve adetlerimiz, özel hayatımızdaki mahremiyetimiz gibi pek çok konuda milli kültürümüzü yansıtır. İnsanların ve toplumların değişen, gelişen ve çeşitlenen ihtiyaçlara bağlı olarak sosyokültürel hayatlarındaki evrim, yaşadıkları fiziki çevreye de yansımaktadır. İçinde barındırdığı insanın kültür yapısına göre evin inşasında kullanılan elemanların yapısı, malzemesi, döşemesi şekillenmektedir. Evin inşasında kullanılan malzeme, bölge ve iklime göre de değişmekle beraber, mekân organizasyonu, evi kullananların görenekleriyle yakından ilgilidir. Mekân, kendi biçimsel özelliklerinden çok, toplumun fertleri tarafından paylaşılan birtakım değerlere göre algılanmakta; anlam verilmekte ve kullanılmaktadır. Fert, dahil olduğu gruba ait kültürel değerleri yaşadığı mekânı kullanma biçimine de yansıtmaktadır. Evin bahçesinin, kapısının, avlusunun, odalarının yerleşim şeklinin iklimle olduğu kadar gelenekler, kültür düzeyi, ekonomik ve sosyal durumla yakından ilgisi vardır (2013:131).

Somit olmayan kültürel miras ile halk mimarisi ilişkisini kısaca özetlemek gerekirse; halk mimarisinin, gelenek ve göreneklerden süregelen somut olmayan kültürel mirasın yaşam mekanları olduğundan ve her ikisinin de gelenekler ve göreneklere göre şekillendiğinden bahsetmek doğru bir ifade olacaktır.

2.3 Koruma Değerleri Bağlamında Somut Olmayan Kültürel Miras ve Halk Mimarisi

UNESCO, ICCROM ve ICOMOS'un işbirliğiyle 1994 yılında Japonya'nın Nara kentinde düzenlenen Nara Özgünlük Konferansı'nda kaleme alınan Nara Özgünlük Belgesi'nde kültür mirasının korunabilmesinin, bu mirasa değerler atfedildiği ölçüde kolaylaştığına değinilmiştir. Konferansta 'özgünlük' yargısının üzerinde durularak, kültür varlığına atfedilmiş değer yargılarını ve bunlara bağlı özgünlük değerlendirmelerini tek ve değişmez ölçütlere dayandırmanın kabul edilemeyeceğinden ve bu değer yargılarının kültürden kültüre, hatta kültürün kendi içinde de değişebileceğinden bahsedilmiş; her yapının ait olduğu kültürel bağlamı belirleyen ölçütlere göre dikkate alınmasının önemi dile getirilmiştir. (Ahunbay, 2022:209-210, çev.Deniz Mazlum).

ICOMOS Türkiye Milli Komitesi'nin 2013 yılında Türkiye ölçeğinde kamuoyuyla paylaşılacak ve içselleştirilecek bir kültür politikasına kaynak oluşturmak amacıyla hazırladığı Türkiye Mimari Mirası Koruma Bildirgesi'nde ise; yapı, yapı grubu veya yapı parçasının korunması gerekli kültür varlığı niteliği kazanabilmesi için bir veya birkaç tane koruma değerine sahip olması gerekliliğinden bahsedilerek, koruma değerlerinin neler olduğunun tanımları yapılmıştır. Bu bölümde somut olmayan kültürel miras ve halk mimarisinin sahip olduğu koruma değerlerine göre yorumlaması yapılacaktır.

2.3.1 Özgünlük Değeri

“Özgünlük yargısı çok çeşitli bilgi kaynaklarına bağlıdır. Bu kaynaklar; tasarım ve biçimi, malzeme ve nesneyi, kullanım ve işlevi, gelenek ve teknikleri, konum ve yerleşimi, ruh ve anlatımı, ilk tasarım ve tarihsel evrimi içermektedir” (Nara Özgünlük Belgesi, 1994, çev.Deniz Mazlum). Yere ve/yöreye özgü olmaları, geleneklerden süregelen kültürü içlerinde barındırmaları, yöresel veya bölgesel yaşam biçimlerini yansıtmaları, malzeme kullanımları, tasarım yöntemleri ve teknikleri bağlamında, halk mimarisi ve somut olmayan kültürel mirasların koruma değerleri kapsamında

özgünlük değerine sahip olduğunu ve hatta özgünlük değerleriyle ön plana çıktıklarını söylemek mümkündür.

2.3.2 Belgesel Değer

“Yaşamın mekana yansımaları olarak kabul edilen yapılar, değişik dönemlerde yaşayan topluluklar ve onların sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal yaşamları, yapımların teknolojileri hakkında bilgi veren kaynaklardır” (ICOMOS Türkiye, 2013). Somut olmayan kültürel miras ve halk mimarisi, gerek içinde bulundukları toplumların yaşam biçimlerini yansıtma dolayısıyla gerekse yöreye özgü geliştirilen yapımların teknikleri bağlamında belgesel değer niteliğine sahiptirler.

2.3.3 Tarihsel Değer

“Tarihsel değer iki ölçüte bağlı olarak anlaşılmaktadır: 1. Yapı ya da yapı gruplarının tarihsel önem taşıyan bir ‘olay’, kişi ve/veya kurumla ilişkili olması; 2. Kentsel, kırsal, endüstriyel miras öğesinin eskiliği” (ICOMOS Türkiye, 2013). Somut olmayan kültürel miras ve halk mimarisi öğelerini tarihsel değer olarak nitelendirilen ikinci ölçüte göre değerlendirmek gerekmektedir. Hem kentsel hem de kırsal dokuda karşılaştığımız bu öğeler, toplumların yaşamışlıklarından ve geleneklerden izler barındırdığı ve tarihsel sürece yayıldığı için koruma bağlamında tarihsel bir değere sahip olmaktadır.

2.3.4 Estetik ve Sanatsal Değer

“Kültür varlığının tasarımındaki anlayışı ve bezeme özelliklerini, dönemin ulaştığı beğeni düzeyini ve niteliğini kapsar” (ICOMOS Türkiye, 2013). Somut olmayan kültürel miras ve halk mimarisi, içinde barındırdığı süslemeler veya bezemelerle, özgün yapımların teknikleri ve detaylarıyla estetik ve sanatsal değer niteliği taşımaktadırlar.

2.3.5 Enderlik - Teklik Değeri

“Benzerleri zaman içerisinde yok olmuş yapılar ya da yapı elemanları enderlik değeri taşırlar. Türü, mimari üslubu ve tasarımcısı bağlamında benzeri olmayan ya da günümüze tekil olarak gelen yapı ya da yapı elemanları teklik değeri taşırlar” (ICOMOS Türkiye, 2013). Günümüz koşulları içerisinde giderek azalmakta hatta yok olmakta olan somut olmayan kültürel miras ve halk mimarisi öğelerinin, enderlik-teklik değerine sahip oldukları veya zamansal süreçte bu değere sahip olacak potansiyel taşıdıklarını söylemek mümkündür.

3.3.6 Kullanım Değeri

“Kültürel varlığın kullanımının sürmesi ve kendisine çağdaş toplumda bir yer bulması bağlamında, yapının kullanılarak korunması ve çağdaş yaşamda yer alarak geleceğe taşınması durumudur. Yapının özgün kullanımının ya da toplumun onun için öngördüğü yeni kullanımın yapıya kattığı değerdir” (ICOMOS Türkiye, 2013). Somut olmayan kültürel miras ile halk mimarisi öğelerinin, mümkün olan durumlarda özgün işlevleriyle, mümkün olmayan durumlarda ise özünden koparılmadan günümüz yaşamına adapte edilerek kültürel varlıklarını sürdürmeleri potansiyellerinden dolayı, koruma disipliniinde kullanım değeri niteliğine sahip oldukları yorumunu yapmak yanlış olmayacaktır.

2.3.7 Folklorik Değer

“Toplumun yerleşmiş örf ve adetleri, yaşam biçimleri, inanışları ve alışkanlıklarının mimari mekanlarla (yapılar, yapı grupları veya yapı parçaları) birlikte varolmasının yarattığı değerdir” (ICOMOS Türkiye, 2013). Somut olmayan kültürel miras ile halk mimarisi kapsamları gereği bütünüyle ve doğrudan folklorik değere sahip kültürel öğelerdir.

BÖLÜM 3

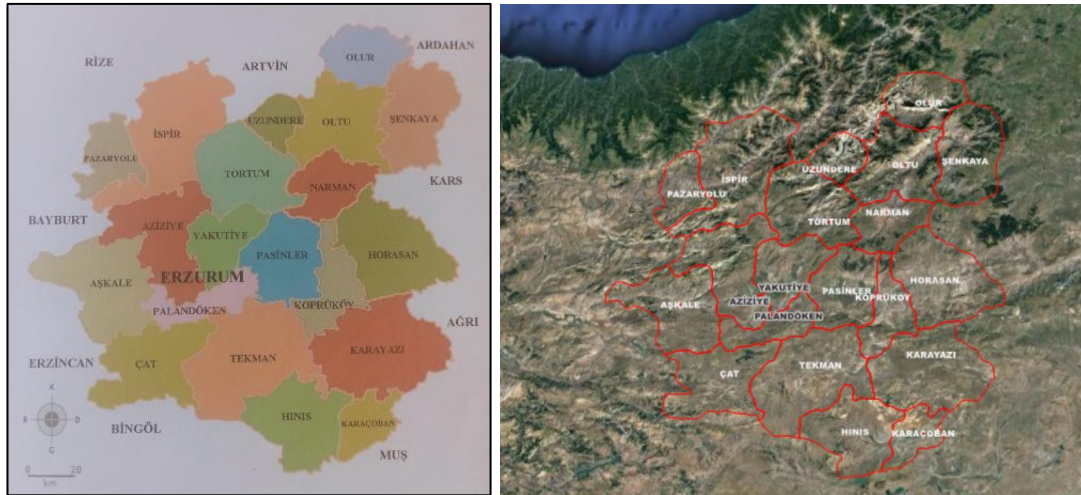
ERZURUM ŞEHİRİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Erzurum Ovası'nın güneydoğu kenarında ve Palandöken Dağı'nın eteğinde, deniz seviyesinden yaklaşık 2000 metre yükseklikte kurulmuş Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biridir. Şehir, kuzeyde Rize ve Artvin, kuzeydoğuda Ardahan, batıda Bayburt ve Erzincan, doğuda Kars ve Ağrı, güneyde ise Muş ve Bingöl ile komşudur (Şekil 3.1 ve 3.2). Çevresinin dağlarla kaplı olmasının da etkisiyle karasal bir iklime sahiptir ve Türkiye'nin en soğuk illerinden biridir. Kışlar çok soğuk ve karlı (sıcaklık -30 dereceye kadar düşebilir), yazlar çok sıcak ve kurak geçer (sıcaklık +35 dereceye kadar çıkabilir). Bitki örtüsü genellikle bozkırdır. Yüzölçümü 25.355 kilometrekare olan Erzurum'un 2021 verilerine göre nüfusu 756.893 olarak hesaplanmıştır (Nufusu, 2022).

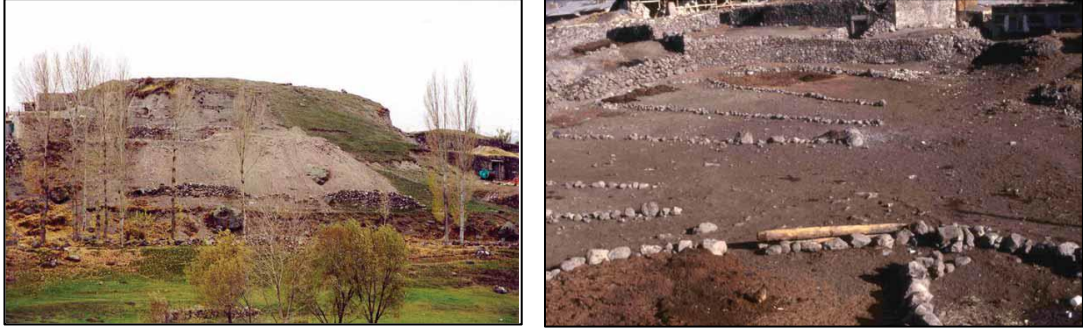
Erzurum, tarihteki önemli ticaret yollarından biri olan İpekyolu güzergahında yer aldığı ve çevresinde bulunan ovayı kontrol altında tuttuğu için tarih boyunca ticari ve askeri bakımdan büyük bir öneme sahip olmuştur (Sezen, 2013:33).

Şekil 3.1 Erzurum'un Türkiye'deki konumu (Kayserili, 2014:46)

3000'den sonra sırayla Huniler, Hayaşalar, Urartular, Asurlar, Kimmerler, İskitler, Medler ve Persler egemen olmuştur (Narmanlıoğlu, 2011:6).

Şekil 3.3 Sos Höyük (solda) ve Güzelova Höyük (sağda) kazı fotoğrafları (Kayserili, 2014:86-87)

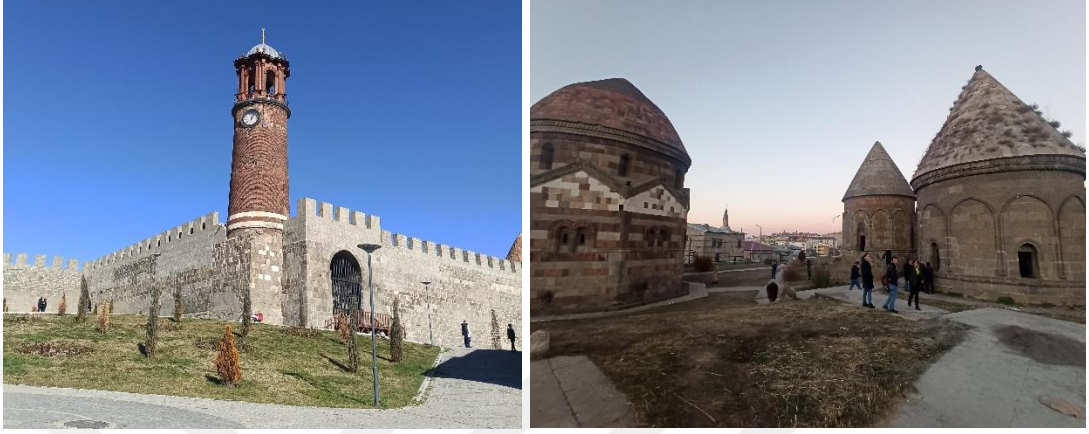
3.2 Roma ve Bizanslılar Döneminde Erzurum

M.Ö. 323'te Büyük İskender'in ölümüyle bir süre Selevkoslar'a bağlı kalan Erzurum ve çevresinin, miladi yıllara doğru doğudaki Parthlar ile batıdaki Romalılar arasında tampon bir bölge olarak varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir (Koşay, 1984:26 ve Beygu, 1936:12'den; Gündoğdu, Bayhan ve Arslan, 2010:18) Roma İmparatorluğunun bölünmesiyle, 395 yılında Erzurum Doğu Roma'nın (Bizans) sınırlarına dahil edilmiştir. Şehir bu dönemde Bizanslılar ile Sasaniler arasında birkaç kez el değiştirmiştir (Konukçu, 1989:4). Bizans-Sasani mücadeleleri sırasında Roma İmparatoru Theodosius'un kararıyla, gelecek saldırılara karşı ülkenin doğu sınırına hem askeri hem de ticari açıdan stratejik önem taşıyan yeni bir kale-şehir kurulmuştur ve şehrin adı, şehrin yapımıyla görevlendirilen general Anatolius tarafından Theodosiopolis olarak değiştirilmiştir (Şekil 3.4) (Pamuk, 2006:33).

Şekil 3.4 Erzurum Kalesi'nin güney ve doğu görünüşleri (Kayserili, 2014:89)

Selçukluları'na bağlanmıştır (Narmanlıoğlu, 2011:10). Bu dönemde Ulu Cami (Atabey Camisi), Üç Kümbetler, Tepsi Minare (Saat Kulesi/Minare Kule/Kesik Kule) ve Micingirt Kalesi gibi önemli eserler yapılmıştır (Şekil 3.6 ve 3.7) (Kara, 2017).

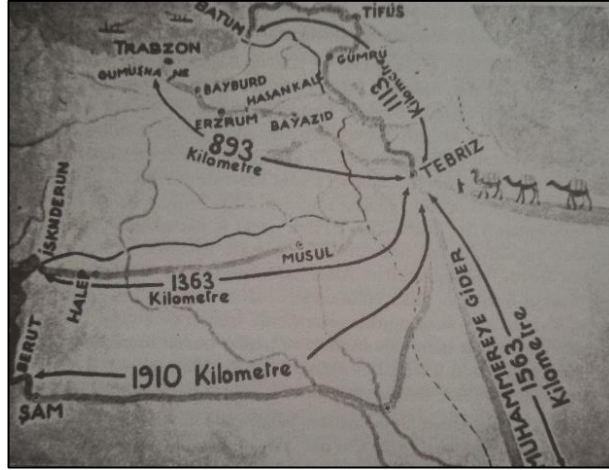

Şekil 3.6 Erzurum Tepsi Minare (Saat Kulesi) ve Üç Kümbetler (Kişisel arşiv, 2022)

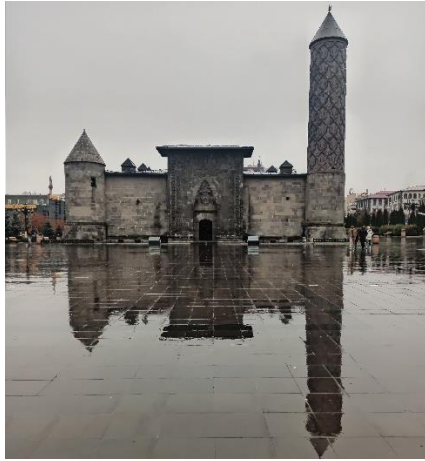
Şekil 3.7 Erzurum Ulu (Atabey) Cami (Kişisel arşiv, 2022)

Bölge, 1242'de Moğollar'ın egemenliğine girmiştir. Bu dönemde Tebriz-Erzurum-Trabzon ticaret yolu özellikle Cenevizlilerin etkin olduğu güzergah olmuştur ve İtalya ile Güney Fransa'daki Akdeniz limanlarıyla İran arasındaki ticaret çoğunlukla Erzurum üzerinden yapılmaya başlanmıştır (Şekil 3.8) (Küçükuşurlu, 2018:26-27).

Şekil 3.8 Trabzon-Erzurum-Tebritz yolu ve alternatif güzergahlar (Küçükuşurlu, 2018:28)

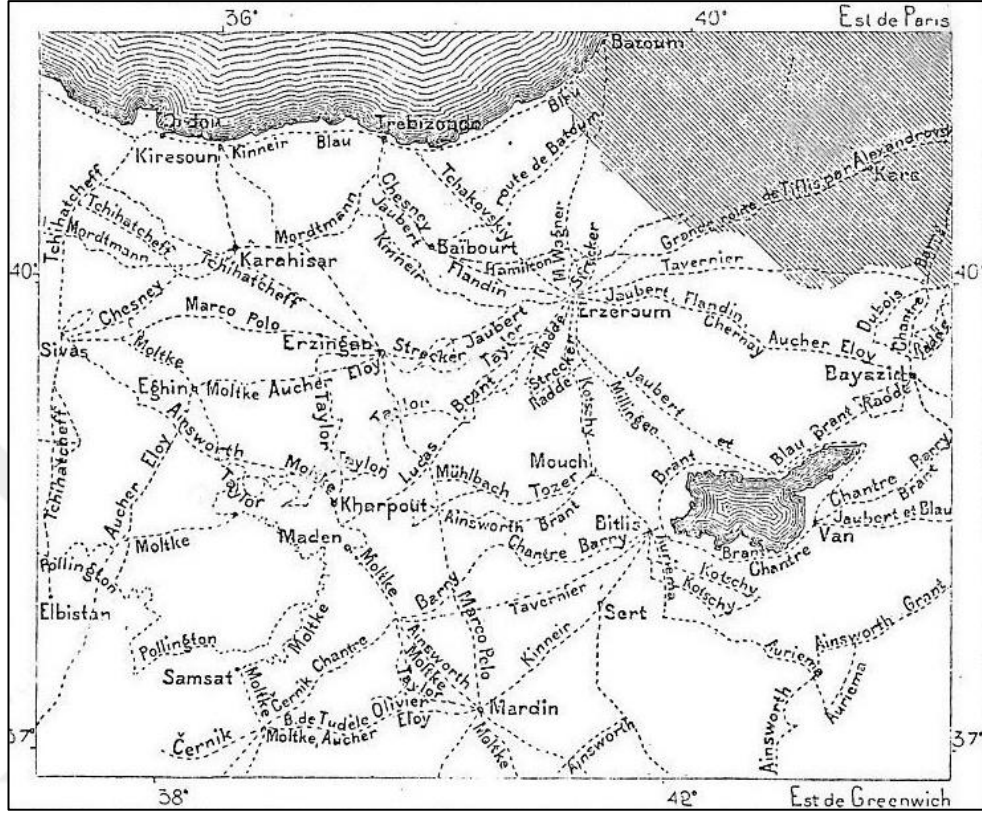
1308 yılında İlhanlı egemenliğine geçerek bu dönemde, dönemin kültür merkezi haline getirilen ve ticari canlılığını tekrar kazanan Erzurum'da Yakutiye Medresesi, Sultaniye Medresesi ve Çifte Minareli (Hatuniye) Medrese gibi yapılar inşa edilmiştir (Şekil 3.9). İlhanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte şehir Eretnalılar'ın, daha sonra ise 1380 yılında Karakoyunlular'ın eline geçmiştir. Otlukbeli Savaşı sonrası 1473 yılında Akkoyunlular'a geçerek el değiştiren şehir, 1502 yılından 1514 yılına kadar Safeviler'in yönetiminde bulunmuştur (Pamuk, 2006:40).

Şekil 3.9 Yakutiye Medresesi ve Çifte Minareli Medrese (Kişisel arşiv, 2022)

Erzurum konumu gereği tarih boyunca birçok seyyahın uğrak noktalarından biri olmuştur (Şekil 3.10). Beylikler döneminden itibaren, hem seyyahların kaleme

aldıkları notlarla, hem de tasvir ettikleri gravürlerle, şehrin fiziki ve coğrafi durumu hakkında bilgilere ulaşılabilmektedir.

Şekil 3.10 Seyyahların Erzurum ve çevresinde takip ettiği güzergahlar (Erzurum arşivi)

Erzurum’la ilgili bilgileri günümüze kadar ulaşan ilk notların, 13. Yüzyılın seyyah Franciscan Rahipleri’nden biri olan Wilhelm Von Rubruk’un yazdığı seyahatnameye ait olduğu düşünülmektedir. Rubruk, döneminde bütün Avrupa tarafından tehdit olarak görülen Moğol Hükümdarı Mengü’nün amaçlarını öğrenmek, mümkünse Moğollara Hristiyanlığı kabul ettirip Moğol tehlikesini bertaraf etmek ve bundan yararlanarak İslam dünyasına karşı Asya’da müttefik edinmek amacıyla, Papa VI. Innocent ve Fransız Kralı IX. Lois tarafından elçilik heyetinin başkanı olarak çıktığı yolculuğun dönüşünde, 1254’te Erzurum’a da uğrayarak bize o dönemin sosyal hayatı ve toprakları hakkında bilgiler vermiştir (Hancı, 2009:33-34). Rubruk’un Erzurum ile ilgili verdiği bilgiler şöyledir:

Kutsal Clemens gününden (23 Kasım 1254) oruç zamanının ikinci pazarına (15 Şubat 1255) kadar, Aras nehri boyunca, kaynağına ulaşana dek sürekli

dağlara çıktık. Bu nehrin çıktığı dağların öbür tarafında Erzurum adlı güzel bir şehir bulunur. Şehir Türkiye Sultanı'na aittir. Buradan kuzeye doğru fazla uzak olmayan bir mesafede ve Gürcistan dağlarının eteklerinde Fırat nehri doğar. Ben onun kaynağını görmeyi çok isterdim, fakat kar ve kötü yollar hiç kimsenin geçmesine izin vermedi (Rubruk, çev. Ergin Ayan, s.135-136).

13. yüzyılda Batı ile Doğu arasındaki ticaretten dolayı, Venedik ve Cenova tacirlerinin Moğol saraylarında önemli bir yeri bulunmaktadır. O dönemin saygın tacirlerinden olan Venedikli Niccolo Polo, 17 yaşındaki oğlu Marco Polo ile birlikte Çin'e gitmek üzere çıktığı yolculukta, tahminen 1272'nin ilk aylarında, yolu üzerindeki Erzurum'dan geçmiştir. Bu seyahat sayesinde Orta Çağ seyahatnameleri arasında tarih ve coğrafya bilimlerine önemli katkı sağlayan Marco Polo Seyahatnamesi ortaya çıkmıştır (Hancı, 2009:36-37). Polo, seyahatnamesinde Büyük Ermenistan olarak bahsettiği ve içinde Erzurum'a da yer verdiği bölgeyle ve halkın yaşam tarzıyla ilgili şu bilgileri vermektedir:

Halkın çoğunluğu Ermeni, aynı zamanda büyük hükümdarına bağlı. Erzincan gibi pek çok büyük şehir var ülkede. Erzincan'da da ruhani liderler yaşıyor. Diğer belli başlı şehirleri de Erzurum (Arziron) ve Erciyas. Trabzon'dan Tebriz'e giderken yol üstünde büyük bir kale var: Bayburt. Bu şehir de gümüş madenleriyle ünlü.

Yazları doğuda yaşayan göçebe Türk obaları buralara geliyor. Sebebi de şu: İklim yazları çok güzel, hayvanlar için de yemyeşil ovalar ve meralar var. Türkler, çoğunlukla yazı bu bölgede geçiriyorlar. Kışın ise iklim çok sert olduğu için Türkler güneye daha ılık bölgelere göç ediyorlar. Kışları çok karlı geçiyor, dondurucu soğuk oluyor. İşte bu yüzden Türkler kış başında hayvanlarını alıp, bol meralı ve yumuşak iklimli yerlere çekiliyorlar (Polo, b.t., s.21).

Orta Çağ'ın en büyük seyyahı olarak nitelendirilen İbn Battuta'nın yazmış olduğu İbn Battuta Seyahatnamesi, halkbilimi ve etnoloji bağlamında önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Battuta, 1325'te Fas'tan yola çıkarak, 28 yıl süren seyahati

boyunca Anadolu'daki birçok şehri gezmiştir. Bu şehirlerden biri de Erzurum'dur (Hancı, 2009:40). İbn Battuta Seyahatnamesi'nde Erzurum ile ilgili şu notlar yer almaktadır:

Sonra Erze'r-Rum (Erzurum)'a geçtik. Irak hükümdarının (İlhanlı hükümdarı) hükmü altında bulunan bu şehir geniş bir alana yayılmıştır ama iki Türkmen grubu arasında baş gösteren uzun savaşlar yüzünden her yanı harap olmuştur. Şehri üç ırmak kesiyor. Evlerinin çoğu bağ ve bahçeler arasında bulunuyor (İbn Battuta, s.400).

1403 yılının mayıs ayında ise bir diğer seyyah, İspanya Kralı III. Henry tarafından Kadiz'den Semerkand'a elçi olarak gönderilen Clavijo, birçok şehri geçerek 1404 yılında Erzurum'a varmıştır (Hancı, 2009). Seyyah Erzurum hakkında şu bilgileri notlarına eklemiştir:

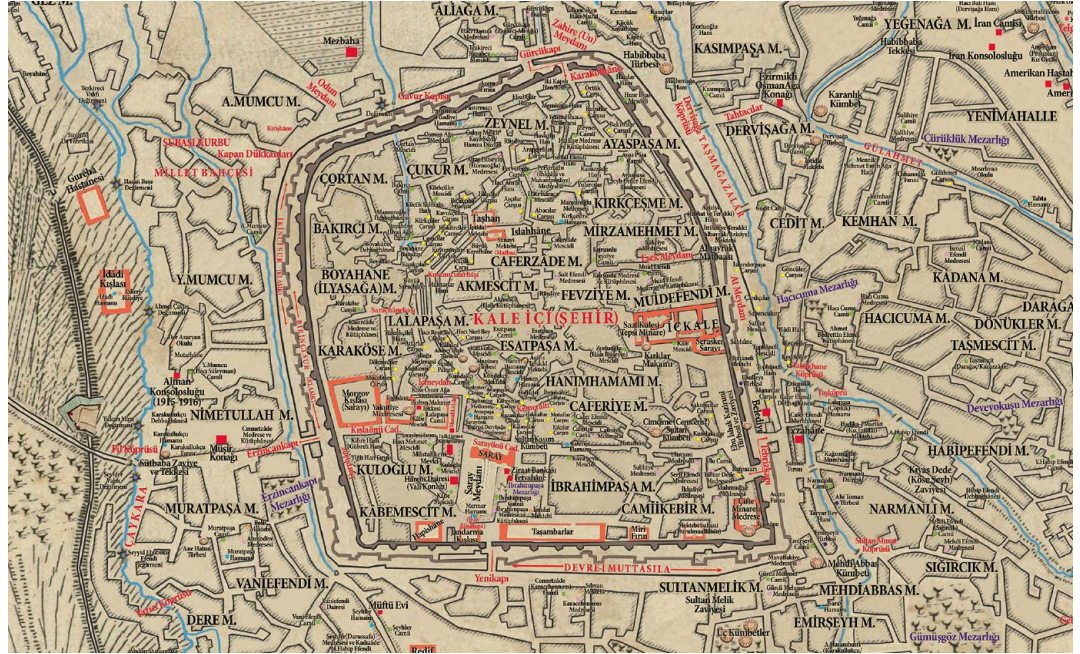
Öğle saatlerinde Aseron (Erzurum) adında, Timur Bey'e ait bir şehre geldiler. Bir ova üzerine kurulu ve kuleleri bulunan sağlam, taştan bir duvarla çevrili olan şehir çok büyüktü. Bunun bir de kalesi olmakla birlikte çok kalabalık değildi. İçinde güzel bir kilise vardı; çünkü bu şehir eskiden Ermeni Hristiyanlara aitti ve içinde birçok Ermeni yaşıyordu. Önceleri ülkedeki en büyük ve en zengin şehirdi (Clavijo, s.144).

3.5 Osmanlı Döneminde Erzurum

Erzurum'un Osmanlı hakimiyetine ne zaman girdiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1515 yılında girdiği tahmin edilmektedir. Bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar, yaklaşık 400 yıl boyunca, savaşlarda stratejik askeri üs olarak görev yapmıştır. 16. yüzyıldan itibaren şehir genişleyerek surların dışında mahalleler oluşmaya başlamıştır, bununla birlikte esnaf ve zanaatkarlar da surların dışına çıkmıştır (Şekil 3.11 ve 3.12). Taşmağazalar, Gürcükapı ve Nazıkçarşıları bu dönemde yapılmıştır (Bozdemir, 2006:7).

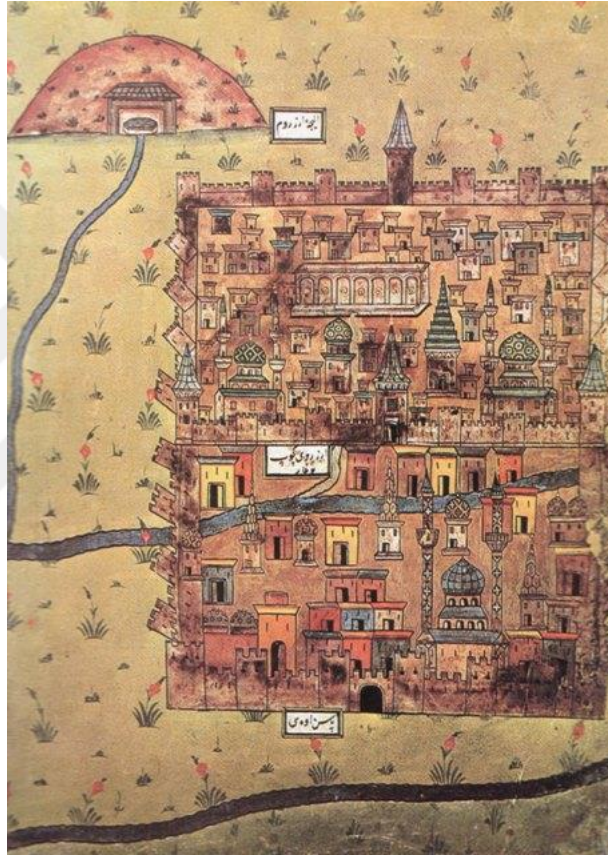

Şekil 3.11 Osmanlı Dönemi Erzurum Şehir Haritası (hazırlayanlar: Murat Küçükuğurlu ve Murat Türker Tüfekçi) (Erzurum Arşivi)

Şekil 3.12 Osmanlı Dönemi Erzurum Şehir Haritası detayı (hazırlayanlar: Murat Küçükuğurlu ve Murat Türker Tüfekçi) (Erzurum Arşivi)

1533-1536 yılları arasında Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk İran seferi sırasında İstanbul'dan Bağdat'a kadar birçok yerde bulunan Matrakçı Nasuh, şehirler, kaleler, tepeler, vd. hakkında önemli eserler ortaya çıkarmıştır. Bunların arasında da 1534 yılında Erzurum'u tasvir ettiği Erzurum minyatürü bulunmaktadır (Yurdaydın, 2003:144). Nasuh bu minyatürde Erzurum'un şehir düzenini, önemli yapılarını ve evlerini betimlemiştir. Minyatürde kale içinde görülen evler genellikle tek katlı ve düz damlı olarak tasvir edilmiştir (Şekil 3.13).

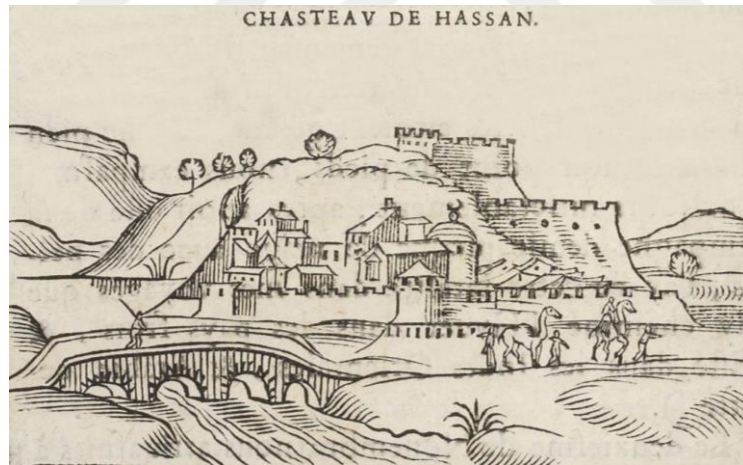
Şekil 3.13 Matrakçı Nasuh'un Erzurum minyatürü (Yurttaş vd., 2008:2)

1631-1663 yılları arasında Doğu'ya altı seyahat yapan Jean Baptiste Tavernier, her seyahatinde farklı yolları kullanarak 1632 yılında Erzurum'dan da geçmiştir (Hancı, 2009). Tavernier'e göre 17. Yüzyıldaki Erzurum'un durumu şöyledir:

Türkiye'nin İran tarafındaki sınır kenti Erzurum, güzel köylerle dolu büyük bir ovanın sonunda kurulmuş ve yüksek dağlarla kuşatılmıştır. Sur dışı

mahalleler ve hisar da kente dahil edilirse büyük bir kent sayılabilir; ne var ki evleri kötü inşa edilmiş, yalnızca tahta ve toprak kullanılmış, başka bir düzenlemeye gerek görülmemiştir. Burada yalnızca eski Ermenilerden kalma birkaç kilise kalıntısına ve yapıya rastlanmaktadır; bunlara bakarak kentin pek güzel bir yanı olmadığı yargısına varılabilir (Tavernier, s.59).

On ciltlik seyahatname yazılarıyla en önemli seyyahlarımızdan biri olan Evliya Çelebi ise 1646 yılında Erzurum'a gelmiştir ve 1647-1648 kış aylarını Erzurum'da geçirmiştir (Hancı, 2009). Gezi yazılarında detaylı olarak Erzurum'un kalelerinden, mahallelerinden, köylerinden ve önemli yapılarından bahsederek, halkın yaşayışını da ayrıntılı olarak anlatmıştır (Şekil 3.14). Sevgen (1959:121) Erzurum'un o dönemki şehir düzeninin, yalnızca kışlaların, depoların ve ambarların olduğu fakat hiçbir evin bulunmadığı İç Kale; evlerin olduğu ve ana şehir sayılan İç Kale-orta sur arası ve varoşların olduğu geniş bir alanı içine alan dış sur-orta sur arasında kalan Kale İçi bölgelerinin oluşturduğundan bahsetmektedir.

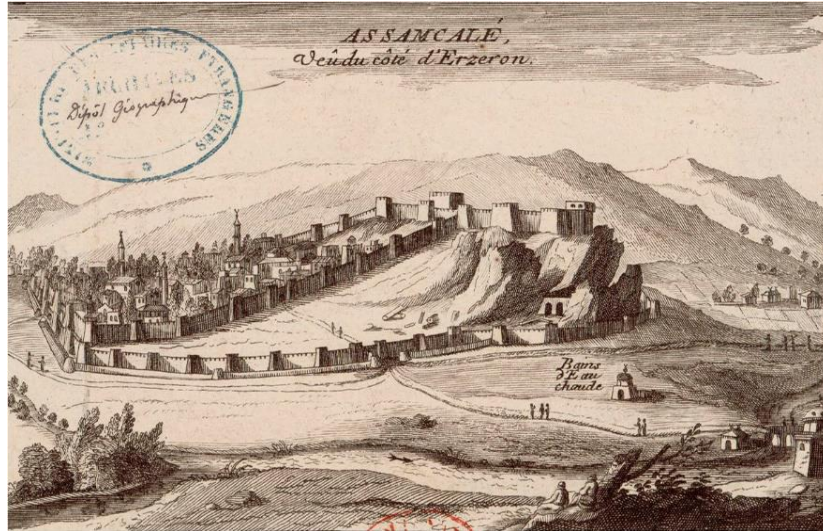
Şekil 3.14 1653 yılına ait Hasankale tasviri, Bovllaye le Govz (ERŞA, 2022)

1700'lü yılların başında Paris krallık bahçelerinin botanik profesörü olan olan Joseph de Tournefort Doğu'ya bilimsel amaçlı seyahatler yapmıştır. Bu seyahatler sırasında yaptığı Erzurum'la ilgili gravürleri de bulunmaktadır ve bu gravürlerde hem kale içinde hem de kale dışında düz damlı Erzurum evleri görülmektedir (Şekil 3.15 ve 3.16). Erzurum'la ilgili gözlemleri Elica (Ilıca)'da sıcak bir haziran ayında yazdığı notlarda şu şekilde geçmektedir:

Elica, bütünüyle basık, yarısı yere gömülmüş, çamurdan evleri olan berbat bir köydü; ne var ki yakınındaki kaplıca burasını çekici kılıyor. Türkler ona Arzerum Kaplıcası adını veriyorlar. Binası oldukça temiz, sekizgen planlı, kubbeli, üst bölümü delikli. Aynı biçimde, başka bir deyişle, sekiz kenarlı havuzunda hemen hemen adam kalınlığında iki su fışkırıyor; bu su tatlı ve dayanılamayacak kadar sıcak (Tournefort, s.128).

Şekil 3.15 Tournefort'nun Erzurum gravürü I, 1702 (Karpuz, 1993:99)

Şekil 3.16 Tournefort'nun Erzurum gravürü II, 1702 (ERŞA, 2022)

18. yüzyıl Erzurum'unun nasıl görüldüğüyle ilgili Mahmut Akok tarafından hazırlanmış rekonstrüksiyon da bizlere fikir vermektedir (Şekil 3.17).

Şekil 3.17 Mahmut Akok tarafından hazırlanmış Erzurum rekonstrüksiyonu (Erzurum Arşivi)

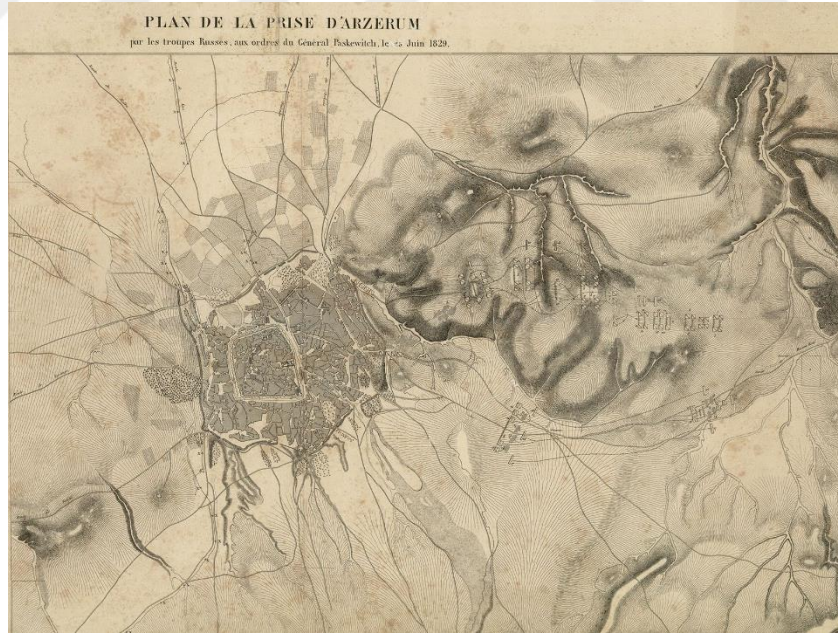
19. yüzyıla gelindiğinde, şehrin genişlemeye devam ettiği ve surların dışında yaklaşık 20 mahalle kurulduğu bilinmektedir (Şekil 3.18 ve 3.19) (Bozdemir, 2006:6). Morier, 1808-1809 yıllarında İngiliz hükümetini temsilen günümüzdeki İran'a yaptığı seyahatler sonucunda, 1812'de basımı gerçekleşen seyahatnamesini yazmıştır (Bulut ve Hanilçe, 2020:413). Morier'in Erzurum'la ilgili izlenimleri şöyledir:

15 Haziran 1809-Kireçli bir yolda batı yönünde on beş mil ilerledikten sonra Erzurum'a ulaştık. Şehir, aniden manzarada beliren eski minareleri ve yıkık kuleleriyle, kendini resmedilmeye değer bir şekilde sergiliyor. Erzurum yükselen bir arazi üzerine kuruludur: En yüksek kısmında etrafı çift taş duvarla örülmüş, tepesi inişli çıkışlı mazgallarla donatılmış, çeşitli yerleri ve toprakların sığacağı genişlikte boşluklar bulunan burçlarla güçlendirilmiş kale bulunmaktadır. Demir levhalarla kaplı dört kapısı vardır. Bir bütün olarak çok iyi inşa edilmiş fakat bana kalırsa bu Müslüman yapısı gibi görünmüyor. Güneybatı tarafından geçen bir hendek var, onun da yakınında bir tabakhane bulunuyor; daha ilerisinde de bir dizi demirci dükkanı var ve bunlar iyi işliyor

gibi görünüyordu. Bu yönde (şehrin kuzeydoğusu) ise ferah binası ile gümrük dairesi var (s.320-321).

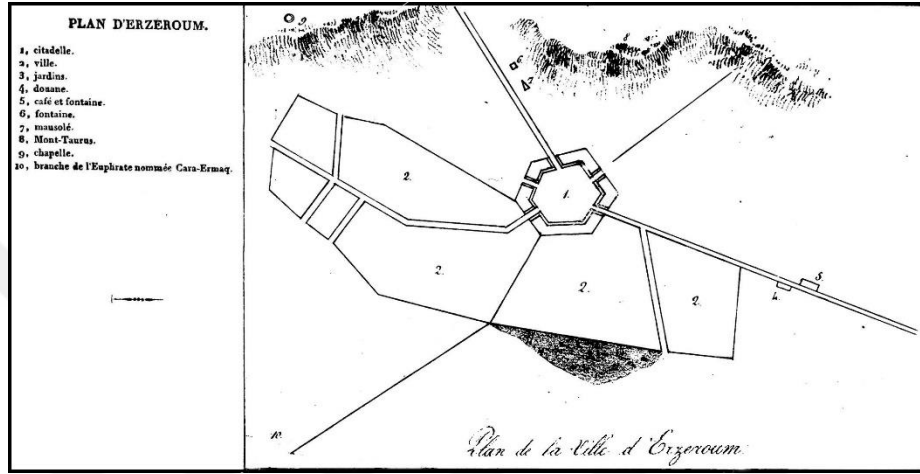
Şekil 3.18 1821 yılına ait Erzurum tasviri (Erzurum Arşivi)

Şekil 3.19 1829 yılı Erzurum Planı (Erzurum Arşivi)

1827’de Fransız diplomat ve doğa bilimci Victor Fontanier Erzurum’a gelerek burada bir ay kalmıştır. Bu ziyareti 1827 yılının Haziran ayına (1828-1829 Osmanlı

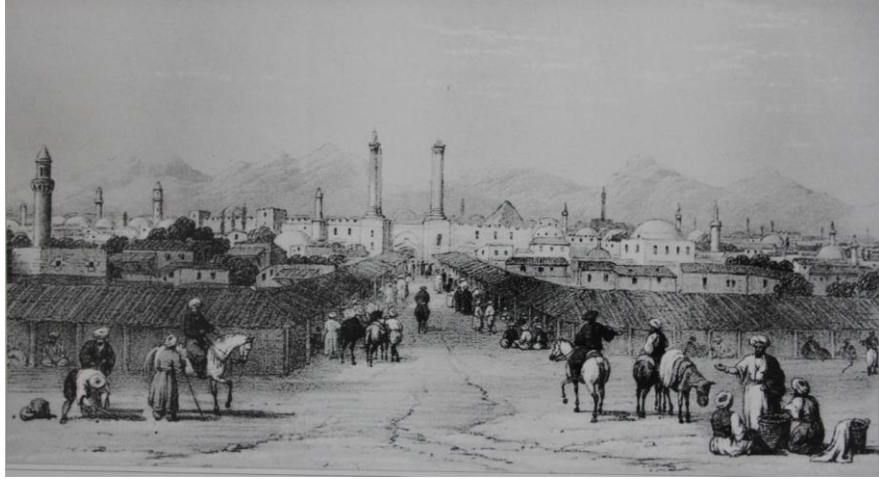
Rus Savaşı öncesine) denk gelmektedir (Hancı, 2009). Seyyah şehri beşgen olarak tasvir ettiği bir kroki çıkarmıştır (Şekil 3.20) ve yazılarında genel olarak Erzurum'un coğrafi yapısını "Erzurum büyük sıra dağların uzandığı, büyük ırmakların aktığı merkezi bir şehirdir. Mevcut bitki örtüsü, Erzurum Ovası'nın bölgenin en yüksek ovalarından biri olduğunu gösterir. Şehir, Palandökenlerin eteğinde kurulmuştur." şeklinde aktarmıştır (Fontanier, 1829, s.157-158).

Şekil 3.20 Victor Fontanier'in çizdiği Erzurum kromi 1. İç Kale 2. Şehir 3. Bahçeler 4. Gümrük 5. Kahve ve Çeşme 6. Çeşme 7. Türbe 8. Toros Dağları 9. Kilise 10. Kara Irmak (Erzurum Arşivi)

Rus Edebiyatı'nın önemli yazarlarından biri olan Aleksandr Puşkin 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Erzurum'da bulunarak bu savaşla ilgili gözlemlerini notlarına aktarmıştır. Savaş sırasında kaleme aldığı yazılarından birinde Erzurum'un genel görünümüyle ilgili notları şöyledir: "Kalesi, minareleri, birbiri üstüne abanan yeşil damlarıyla Erzurum gözlerimizin önüne seriliverdi. Sert bir iklimi var buranın. Kent, denizden 7000 ayak yükseklikte bir vadiye kurulmuş. Çevredeki dağlar yılın büyük bir kısmında karla örtülüdür. Ormansız, fakat bitek bir toprağı var. Her yandan kaynaklar fişkırıyor, her yerde su kaynaklarına rastlıyorsunuz. Erzurum'da çeşmeden bol bir şey yok." (Puşkin, 2008:67 ve 72-73, çev. Behramoğlu).

1830'lu yıllarda kente gelen Francis Rawdon Chesney'in yaptığı gravürde (Şekil 3.21), şehrin düz damlı olduğu tahmin edilen ve çatı kotuna yakın pencere açıklıkları görünen konutları görülmektedir.

Şekil 3.21 Chesney'e ait Erzurum gravürü (Chesney, 1852)

Sultan Abdülmecid döneminde İran'la Osmanlı arasındaki sınır anlaşmazlıklarını çözmek için düzenlenen ve 1843-1847 yılları arasında süren Erzurum Konferansı'na İngiltere'yi temsilen heyet üyesi olarak katılan Robert Curzon'un Erzurum hakkında verdiği detaylı bilgiler şöyledir:

Erzurum, uzunluğu yaklaşık 30 mil (48km), genişliği 10 mil (16 km) olan ve denizden yaklaşık 7-8.000 fit (2133-2438 m) yüksekte bulunan büyük bir ovada yer alıyor. Çevresi karlarla örtülü yüksek dağlarla çevrili. Şehrin nüfusunun 30-40.000 olduğu söyleniyor; ama ben 20.000'den fazla olduğunu zannetmiyorum. Ancak Rus felaketinden önce burada daha büyük bir nüfusun yaşadığı da bir gerçek.

Erzurum, Deve Dağı diye adlandırılan bir dağın eteklerinde, küçük tepeler üzerine kurulmuş. Asıl şehir, neredeyse kare şeklinde. Şehri, üzerinde beşgen şekilli kuleleri olan iki duvar çevreliyor. Şehrin güney kısmındaki yer yer yıkılmış duvarlar hariç, diğer kenarların her birinde bu kulelerden 20 tane var. Kare şekilli İç Kale, bu duvarların içindeki bir tepenin üzerinde bulunuyor. Paşa, kadı gibi yöneticilerin oturduğu evlerden başka, bazı eski binarla birlikte hapisane de burada yer alıyor. Duvarları çevreleyen ve içi çer çöple dolu olan hendeklerin dışında nüfusun büyük bir kısmının oturduğu mahalleler sıralanmış.(Curzon, 1854, s.36-39).

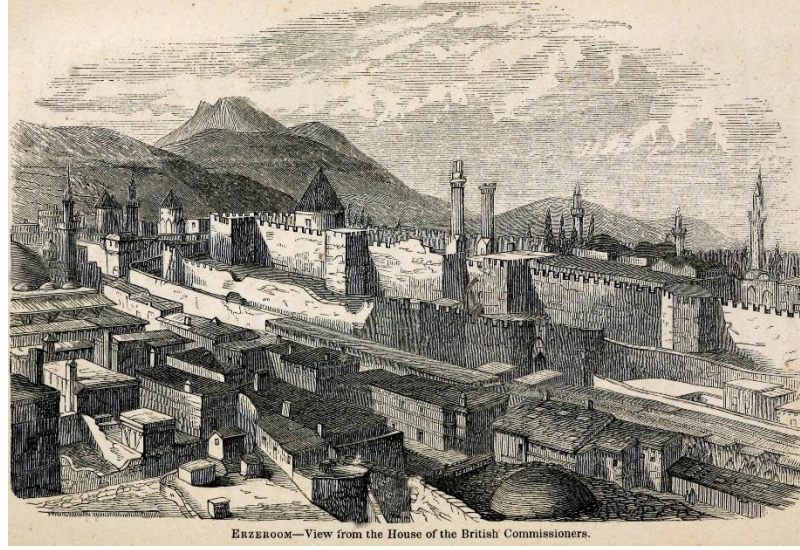
Curzon o dönemde Erzurum’da 17 hamam ve 45 cami olduğunun söylendiğinden ve camilerin birçoğunun gösterişten uzak, düz çatılı ve önemsiz yapılar olduğundan bahsederek, gözlemlediği eserlerle ilgili notlarına şöyle devam etmektedir:

Buranın en güzel yapıları iki eski medrese. Bu iki medreseden Çifte Minareli diye bilinen ve iki minaresi de olağanüstü süslü olan yapı, diğerinden daha iyi durumda. Bu eserin minareleri, özel tuğlalarla yapılmış ve minareler iyonik sütunlar gibi yivlendirilmiş. Tavanı olmayan bu binanın pek çok yeri, Hindistan ve İtalya’nın en ünlü eserleri kadar hayranlık uyandırıcı. Ortasında top döküm yeri yapılan diğer medrese ise çok kötü durumda. Zamana direnen kısımlarına bakınca çok ustaca yapıldığı anlaşılan bu medresenin bazı yerlerinin kısmen yıkıldığı ve her tarafının islerle kirlendiği görülüyor (Curzon, 1854, s.36-39).

Curzon’un, Erzurum’da geçirdiği süre zarfında yaptığı Erzurum’un panoromik olarak tasvir edildiği gravüründe, Palandöken’in eteklerine kurulu kent ve anıtsal yapıları belirgin olarak görülebilmektedir (Şekil 3.22). İngiliz komiserlerin evinden görünen Erzurum manzarasını tasvir ettiği gravüründe ise Erzurum Kalesi ve düz damlı ve ahşap hatıllı olduğu görülen Erzurum evleri ön plana çıkmaktadır (Şekil 3.23).

Şekil 3.22 Curzon’un Erzurum’un genel görünümünü tasvir ettiği gravürü (Erzurum Arşivi)

Şekil 3.23 İngiliz Komiserlerinin evinden Erzurum manzarası, Curzon (Erzurum Arşivi)

Curzon'la yaklaşık olarak aynı dönemde Erzurum'da bulunan Charles Felix Marie Texier de Erzurum'u gravürleriyle tasvir etmiştir (Şekil 3.24 ve 3.25). Bu gravürlerde kale ve sur duvarları ile çevresindeki genellikle düz damlı, çoğunluğu tek veya iki katlı ve pencere açıklıkları bulunan Erzurum evlerini görebilmek mümkündür.

Şekil 3.24 Texier'nin Die Gartenlaube'de 1854 yılında yayınlanan Erzurum gravürü (Küçükuşurlu ve Tüfekçi, 2018:26)

Şekil 3.25 Texier'nin Erzurum gravürü II (Küçükuşurlu, 2018:23)

1846 yılında İngiltere'yi temsilen Erzurum'da konsolos olarak görev yapan W. R. Holmes, ağustos ayında Kars'a gitmek üzere çıktığı gezide Erzurum Hasankale arasında gördüklerini şöyle aktarmıştır (Hancı, 2009:169):

İlk dokuz milde yol, kıraç ve ekilmemiş tepeler üzerinden geçiyordu. Bindan sonra bereketli Pasin Ovası'na inince, Erzurum'a yaklaşık olarak on sekiz mil uzaklıkta bir köy olan Hasankale'ye gitmek üzere, doğuya doğru yolumuza devam ettik. Ovada görünen yarı kesilmiş ekin sapları, mahsulün bereketli olduğu hissini veriyordu (Holmes, çev. Osman Ersoy, s.237).

Gezgin ressam Jaen Baptiste Eugene Napoleon Flandin'in, 1839-1857 yılları arasında gerçekleştirdiği üç farklı Türkiye seyahatinde gördüğü yerleri tasvir ettiği gravürleri bulunmaktadır (Çelik ve Güzel, 2021:96). Bu eserlerin arasında Erzurum'un o dönemdeki görünümünü tasvir ettiği gravürleri de vardır (Şekil 3.26 ve 3.27) Flandin'in Erzurum gravürlerinden diğer seyyahların da bahsettiği düz damlı, tek, iki veya üç katlı, pencere açıklıkları bulunan ahşap hatıllı - taş örgülü konutları görmek mümkündür.

Şekil 3.26 Flandin'in Erzurum gravürü I (Flandin, 1851 – Guerin Doğu Paluşıları serisi)

Şekil 3.27 Flandin'in Erzurum gravürü II (Flandin, 1851– Guerin Doğu Paluşıları serisi) (Küçükuğurlu ve Tüfekçi, 2018:18)

1859 yılında Erzurum'da yıkıcı bir deprem yaşanmıştır ve Erzurum'daki 7000 evin üçte ikisinden fazlasının yıkıldığı kayıtlara geçmiştir. Küçükuğurlu ve Tozlu (2002, s.321)'ya göre bu deprem Erzurum evlerinin dönüm noktası olmuştur.

1869 yılında Fransız hükümeti tarafından incelemeler yapması için doğu illerine gönderilen Theophile Deyrolle, İstanbul-Trabzon-Gümüşhane-Bayburt rotası üzerinden Erzurum'a gelmiştir. Bu geziyle ilgili notlarını 1875'te bir dergide yayınlamıştır. Bu notlar daha sonra Reşad Ekrem Koçu tarafından 1869'da

Trabzon'dan Erzurum'a adıyla dilimize çevrilmiştir (Hancı, 2009). Ayrıca Erzurum'un genel görünümüyle ilgili gravürler de yapmıştır (Şekil 3.28, 3.29 ve 3.30). Bu gravürlerden 1859 depreminden sonra yapıldığı tahmin edilen düz damlı ve ahşap hatıllı - taş örgülü kagir, tek veya iki katlı, bazıları bitişik nizamda inşa edilmiş Erzurum evleri görülebilmektedir. Deyrolle'nin Erzurum ile ilgili yazdığı notlardan ise şu bilgilere ulaşmaktayız:

Birkaç kilometre uzaktan Erzurum'un görünüşü latifti. Şehre hakim dağların açık renk fonu üzerinde evlerinin hemen hepsi aynı renkte boyanmış olan şehrin esmer şeridi çok karakteristik bir silüet vücuda getiriyor. Şehre yaklaştıkça bu güzellik kayboluyor.

Erzurum, seyahatimde gördüğüm şehirlerin en şarklısı idi. Pazar mahallesi müstesna, bütün Müslüman mahallelerinin sokakları esmer duvarlarla çevrilmiştir. Bunlar pencere veya kapı vazifesini gören nadir küçük deliklerle delinmiştir (Deyrolle, 1869, çev. Koçu, s.53-54).

Une rue d'Erzeroum.

Şekil 3.28 Erzurum Sokak-1869, Theophile Deyrolle (Turhan, 2020:41)

Şekil 3.29 Erzurum gravürü, Deyrolle, 1869 (Küçükuşurlu ve Tüfekçi, 2018:25)

Şekil 3.30 Erzurum genel görünümünü simgeleyen gravür, Deyrolle, 1869 (Erzurum Arşivi)

1876-1877 kışında İngiliz bir subay olan Fred Burnaby, İzmir'den başlattığı Anadolu gezisini doğuya kadar sürdürek Erzurum'a gelmiştir. Özel gazete muhabiri olarak, savaşların yaşandığı çeşitli yerleri gezen Burnaby, bu seyahatine ait gezi notlarını 'At Sırtında Anadolu' adıyla yayınlamıştır (Hancı, 2009:185). İlk olarak şehrin merkezindeki Erzurum valisi İsmail Paşa Konağı'na giden yazarın Erzurum'la ilgili ilk görüşleri şöyledir: "Erzurum büyük bir ovanın bir ucunda yer alıyordu. Kuzey, güney ve batıdan tepelerle çevriliydi. Tepelere derme çatma birkaç garnizon inşa edilmişti. Şehrin kendisi hendekle sarılıydı." (Burnaby, çev. Fatma Taşkent, s.254-

255). Daha sonraki günlerde edindiği izlenimlerini ise şöyle aktarmıştır: “Şehir beşgen şeklindedir. Bir seyyah şehrin uzaktan görüntüsünü, dalgaların kaldırıp ıssız bir koya attığı devasa boyutlarda bir gemiye benzetmiştir. Geminin ana direği, kerpiç evlerin ortasında göz alıcı biçimde yükselen eski bir kuledir. ” (Burnaby, 2005:272, çev. Fatma Taşkent).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (Doksan Üç Harbi) sırasında Osmanlı ordusunda cerrah olarak görev yapan Charles S. Ryan (Hancı, 2009:207), Erzurum’la ilgili izlenimlerini “... Erzurum hakkında hasıl ettiğim fikir pek iyi idi. Gördüğüme nazaran, altı bin kadem irtifaya yükselen bir dağlar sırasının rüzgar altına, siperine düşen çok hoş görünümlü bir kasabaya gelmiştik. Kasabanın kendisi de deniz seviyesinden dört bin kadem yüksektir.” şeklinde tanımlamıştır (Ryan, çev. Ali Rıza Seyfioğlu, s.253). O yıllara ait The Illustrated London News dergisinde yayımlanan Erzurum’un genel görünümüne de ulaşılabilmektedir (Şekil 3.31).

Şekil 3.31 1877 yılı The Illustrated London News dergisinden Erzurum genel görünümü (Küçükuğurlu ve Tüfekçi, 2018)

1898’de Erzurum’a gelen İngiliz seyyah Harry Finnis Blosse Lynch, Doğu Anadolu hakkında yazdığı iki ciltlik seyahatnamesinde (Hancı, 2009: 219), 1859 Erzurum depreminden ve yıkıcı etkilerinden bahsederek şu notları almıştır:

Depremlerin en şiddetlilerinden biri 1859 Haziranı’nda olmuş. Bu deprem şehirdeki 4500 binayı yıkmış, eski duvarların önemli bir bölümüne çok ciddi hasarlar vermiş, dokuz minareyi de yerle bir etmiş. Şehirdeki en gösterişli bina Çifte Minareli Medrese. Benden önce gelen birkaç seyyah tarafından tasvir

edilen bu medrese, askeri depo olarak kullanıldığından içini gezmek için izin alamadım. Erzurum'da mimari bir istisna olan bu eserin ön cephesi son derece süslü (Lynch, 1901, s.210).

Amerikalı din adamı ve gazeteci olan George Hughes Hepworth de 1898 yılında Erzurum'da bulunan bir diğer seyyahtır. Hepworth 'Through Armenia on Horseback' adlı kitabında Erzurum'un kendi çektiği panoramik bir fotoğrafına yer vermiştir (Şekil 3.32) (Turan, 2020:39). Bu fotoğrafta genellikle bitişik nizamlı, cephelerinde kontlar ve pencere açıklıkları bulunan, düz damlı, ahşap hatıllı - taş örgülü evler görülmektedir.

Şekil 3.32 Hepworth tarafından panoramik olarak fotoğraflanan 1898 yılındaki Erzurum

Osmanlı Dönemi'nin son yılları olan XX. yüzyılın başlarında Kafkasyalı Fuat Bey 1904 yılı Erzurum'unu gösteren bir harita hazırlamıştır (Şekil 3.33).

Şekil 3.33 Kafkasyalı Fuat Bey'in hazırladığı 1904 yılına ait Erzurum haritası (1.İstanbulkapı 2.Çifteli Kabristanı 3.Erzincan Karayolu 4.Ceylan Han 5.Harput Kapısı 6.Hıdır Boğazı 7.Gerih Meydanı 8.Kırkdeğirmen Deresi 9.Palandöken Yolu 10. Kurmude 11.Gümüşlü Kümbet 12.Hasankale Caddesi 13.Namazgah 14.Kars Kapı 15.Aziziye 16.Mecidiye 17.Cephanelik 18.Sundurma 19. Firdevs Kışlası 20.Samanlık 21.Suvari Kışlası 22.İran Kabristanı 23.Mezarlık 24.Hasani Basrı 25.Gürcükapı 26.Mektep 27.Mezarlık 28.Kavak Kapı 29.Kan (Dadaş) Köy Yolu 30.Gürcü Boğazı 31.Fırın 32.Kale 33.Çifte Minareli Medrese 34.Mezarlık 35.Hastane 36.Mezarlık 37.Maşatlık (Ermeni Mezarlığı) 38.Cirit Meydanı 39.Gurabi Hastanesi 40.Gez Camisi 41.Kara Han 42.Mera 43.Mera 44.Mera 45.Kavak Kapısı 46.Fırın) (Erzurum Arşivi)

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru savaşıla ilgili yerinde tespit yapmak üzere kurulan komisyonun başına getirilen Ahmet Refik Altınay 'Kafkas Yollarında' adlı eserinde Erzurum'un savaş sırasında bulunduğu durumla ilgili "Erzurum Ovası geçilmekle bitmiyor. Şehre giden düz ve muntazam yol ovanın ortasından geçiyor. Yolun kenarındaki köyler tahrip edilmiş. Ovanın etrafı yüksek, siyah ve karlı dağlarla çevrilmiş. Bir tarafta güneş parlak ziyalarıyla ovadan geçen suları yaldızlıyor, öbür tarafta hava şiddetle kararıyor." notlarını yazmıştır (s.45-46) (Hancı, 2009:226, 228-229).

1800’lü yıllar ve 1900’lü yılların başlarındaki Erzurum görünümleri ve planlarıyla ilgili bilgileri o dönemlerdeki dergilerden, gazetelerden, arşivlerden ve müzelerdeki sergilerden de edinebilmekteyiz (Şekil 3.34, 3.35, 3.36, 3.37, 3.38 ve 3.39).

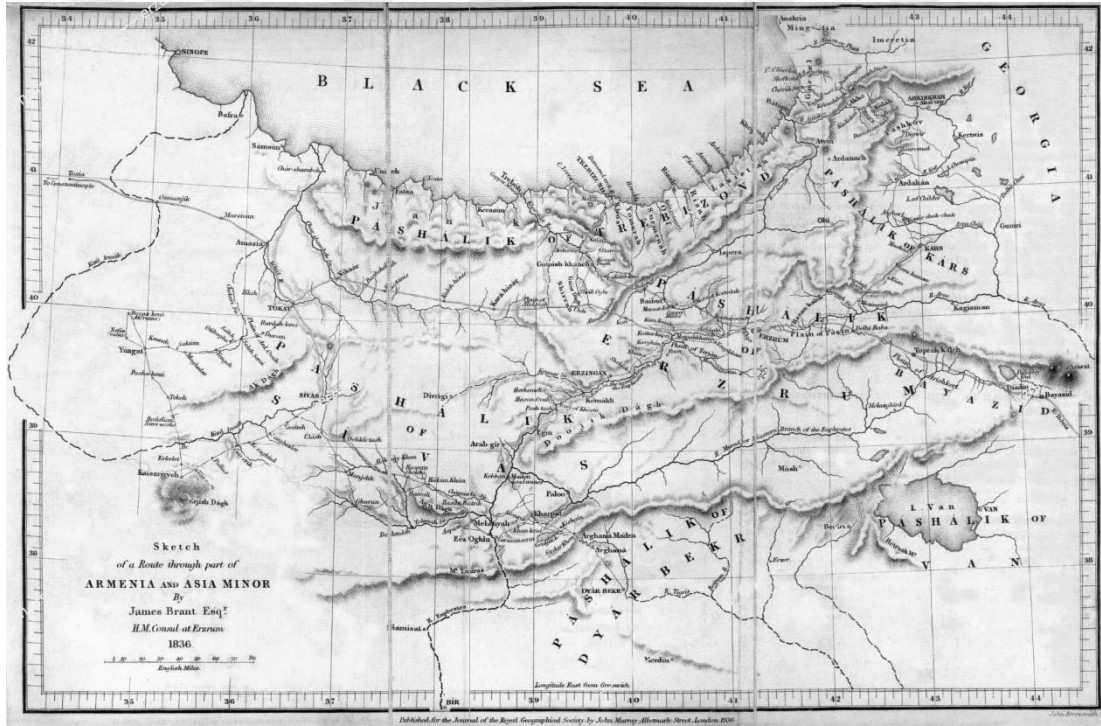
Şekil 3.34 The Missionary Herald’da yayımlanan 1917’deki Erzurum görünümü (Küçükuğurlu ve Tüfekçi, 2018:33)

Şekil 3.35 Karskapı tarafından bir Erzurum görünümü, 1870 (British Museum – Anon n.d. ’den aktaran Küçükuğurlu ve Tüfekçi, 2018:27)

Şekil 3.36 Harper's Weekly dergisinde yayımlanan 1894 yılı Erzurum panoramaları (Küçüküçürlü ve Tüfekçi, 2018:32)

Şekil 3.37 1836 yılında James Brant tarafından hazırlanan ve Erzurum'u da kapsayan harita (Erzurum arşivi)

Şekil 3.38 19. Yüzyıl Erzurum haritası (The National Archive, ölçek:1/646) (Küçükuğurlu ve Tüfekçi, 2018:141)

Şekil 3.39 Erzurum vilayet haritası, 1887 (Başbakanlık Osmanlı arşivi) (Küçükuğurlu ve Tüfekçi, 2018:140)

3.6 Kurtuluş Savaşı Döneminde Erzurum

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti, 1918 yılında topraklarını tehdit eden Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalamıştır. Ermeni tehlikesiyle karşılaşan, karmaşa ve çaresizliğin hakim olduğu Erzurum, bu dönemde ilk kitlesel sivil organizasyon olan ve Mustafa Kemal Paşa'nın başkan olarak seçildiği, on dört gün süren Erzurum Kongresi'ne ev sahipliği yapmıştır (Şekil 3.27 ve 3.28) (Kılınçkaya ve Yavuz, 2002:413).

Şekil 3.40 Erzurum Kongre Binası (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 3.41 Mustafa Kemal ve Temsil Heyeti üyeleri (Sezen, 2013:43)

3.7 Cumhuriyet Döneminde Erzurum

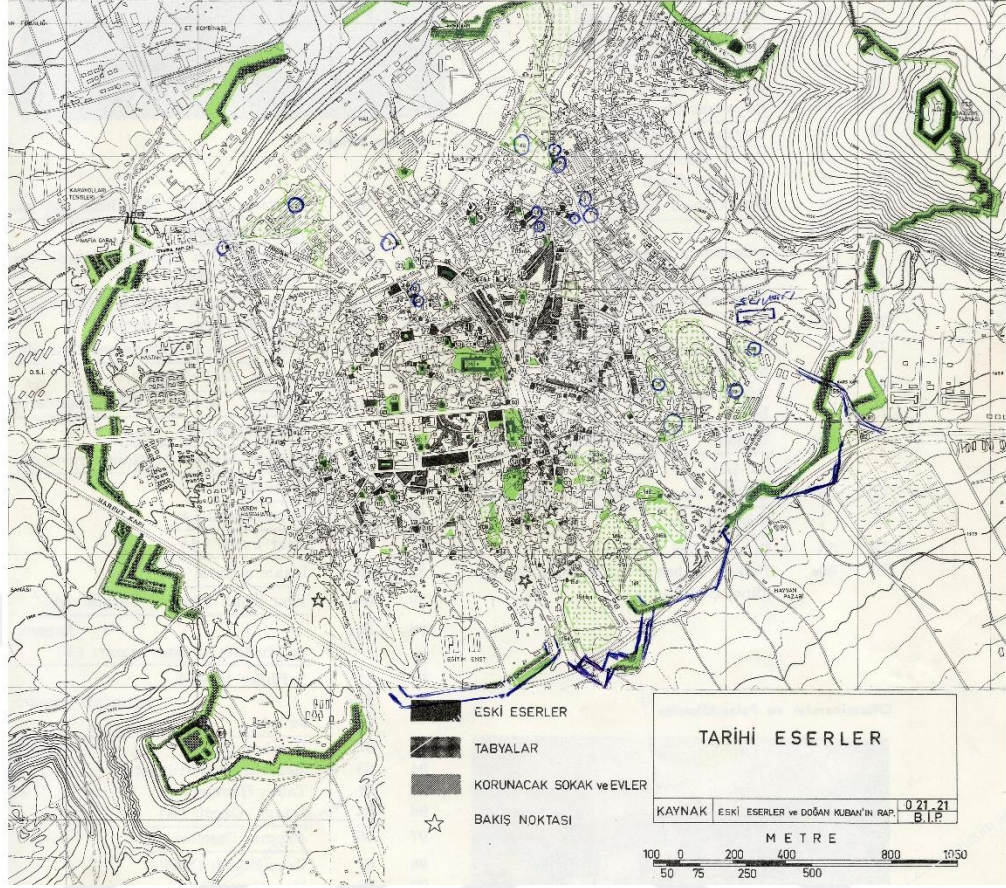
Zor bir savaş atlatarak bağımsızlığını kazanan Erzurum, Cumhuriyet Dönemi'nde gelişmeye devam etmiştir (Şekil 3.42, 3.43 ve 3.44). Bu gelişme 1939 yılında demiryolunun Erzurum'a ulaşması üzerine hızlanmıştır. 1956 yılında Ilıca Şeker Fabrikası üretime geçmiş, 1958 yılında Atatürk Üniversitesi öğretime başlamış ve 1972 yılında Aşkale Çimento Fabrikası kurulmuştur (Sezen, 2013:44-46).

Şekil 3.42 1924 yılına ait Zadig Khazadian tarafından yapılmış Erzurum haritası (Erzurum arşivi)

Şekil 3.43 1930'ların sonunda Fransız şehir plancısı Lambert tarafından hazırlanan Erzurum'un ilk imar planı (ERŞA, 2022)

Şekil 3.44 1960'lı yıllar Erzurum krokisi (Erzurum arşivi)

Cumhuriyet Dönemi Erzurum'u ile ilgili yazılı bilgiler Tanpınar ve Sevük'ten edinilebilmektedir. Ahmet Hamdi Tanpınar, yazmış olduğu Beş Şehir adlı kitabında Kurtuluş Savaşı'ndan sonra 1923 yılındaki Erzurum için şu ifadeleri kullanmaktadır:

O zamanın Erzurum'u, on yıl sonra 1923'te gördüğüm Erzurum'dan çok başkaydı. Her türlü kıyafette bir kabalığın çarşı pazarını doldurduğu, saraç, kuyumcu, bakırcı dükkanlarıyla, senede o kadar malın girip çıktığı hanlarıyla, ambarlarıyla, eşraf ve ayanı, esnafı, otuz sekiz medresesi, elli dört camisiyle, İran transitinin beslediği refahlı ve mamur Erzurum'la on yıl sonra gördüğüm harap şehir arasında kolay kolay münasebet tasavvur edilemezdi. Sonradan öğrendiğime göre, muhtelif çarşılarında onbinlerce zenaatçı çalışır, saraçlarının yaptığı eğerler bütün şark vilayetlerine hatta Tebriz'e kadar gidermiş. Ben babamla, annemle gittiğimiz siyah kehribarcıları şimdi bir masal gibi hatırlıyorum (s.173).

Tanpınar'ın, “Gerçekte kaybolan şey bütün bir hayat tarzı, bütün bir dünya idi.” (s.177) cümlesi Erzurum'un içinde bulunduğu durumu özetler niteliktedir.

1936-1937 yıllarının Anadolu'su üzerine ayrıntılı bilgiler veren, edebiyat öğretmenliği, gazete başyazarlığı ve Milli Eğitim Müdürlüğü yapmış olan yazar İsmail Habip Sevük, halkın Tepsi Minare olarak adlandırdığı ve Erzurum'a gelenlerin uzaktan gördüğü ilk yapı olan, Saat Kulesi'ni betimlerken Erzurum'un sahip olduğu dokuz asırlık geçmişe ve yaşanmışlıklara vurgu yaparak şöyle demiştir: “Gün görmüş yapılar duygulu gibidir. En önce görünen kule Erzurum'un bütün hadiselerini de en önce görüyordu. Kule dokuz asrı seyrede ede hafızalaştı. O, tarihin yalnız seyircisi değil işaretçisidir de, asırlar içinde çeşit çeşit devletlerin gidip gelişini hep onun üstüne dikilen bayraklar haber verdi. Onun başındaki her yeni bayrak yeni bir tarihin ilanı demekti.” (2002:374).

BÖLÜM 4

SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS VE HALK MİMARLIĞI BAĞLAMINDA ERZURUM

Erzurum, bulunduğu konum bakımından tarih boyunca birçok uygarlığın egemenliğinde kalmış ve kültürel etkileşim bakımından zengin birikime sahip bir yer olmasının yanı sıra, coğrafi koşullarının da mimari üzerinde izler bırakacak şekilde yaşam biçimini etkilediği bir şehirdir. Erzurum evleri geleneksel Türk Evi tipolojisiyle paralellik göstermektedir ancak soğuk karasal ikliminin etkisinden dolayı avlunun iç mekana alınmasıyla ‘iç avlulu-tandirevli’ konut tipi olarak özgünleşmektedir. Halkın gündelik ve sosyal hayatlarını sürdürme şekilleri Erzurum halk mimarisinin oluşumunu etkilerken geleneklerden süregelen inanç biçimleri de bu mimariyi önemli biçimde şekillendirmiştir.

Somut olmayan kültürel miras, halkın süregelen geleneklerinden, inançlarından, aile ve komşuluk ilişkilerinden öğeler barındırmakla birlikte, yörelere göre özgünleşen öğeler de barındırmaktadır. Tez kapsamındaki amaç, bu öğelerin mimaride somutlaşan örneklerini (yansımalarını) tespit edip, bu örneklerin önemine ve neden korunmaları gerektiğine değinmektir. Bu amaç doğrultusunda tez kapsamında irdelenmek üzere, geleneksel aile yaşamı, komşuluk ilişkileri, inançlar ve yöresel özgünlükler bakımından birçok somut olmayan kültürel miras ögesi barındıran Erzurum şehri belirlenmiştir. Geleneksel bir Erzurum evinde yaşayan halkın günlük yaşamı, geçim kaynakları, komşuluk ilişkileri, inançları ve iklimsel özellikler doğrultusunda şekillenen halk mimarisine ait öğeler; evin bölümlerini, geleneklere göre kullanılan donatıları, tarihsel süreçte yapıla yapıla gelenekselleşen yöreye özgü yapım tekniklerini, detayları ve sembolleri içermektedir.

4.1 Geleneksel Erzurum Evleri

Geçmişte Anadolu Türk ev tipolojisini, bulunulan coğrafi konum ve özellikleri, iklim, malzemeler, ekonomik yapı ile inanç ve geleneklere göre oluşan etmenler şekillendirmiştir. Genellikle avlu ve sofa ilişkine dayanmakta olan farklı plan

tipolojileri, Doğu Anadolu'daki konutlarda biraz daha özelleşerek, iç avlulu-tandirevli olarak adlandırılan ve kendi içinde alt tiplere ayrılan düzenlemeleriyle karşımıza çıkmaktadır (Yurttaş, Özkan, Köşklü ve Kındıgılı, 2011:181).

Geleneksel Erzurum evlerinin oluşumunda da, bir önceki paragrafta verilen bilgilere paralel bir şekilde, bulunduğu coğrafya, tarih ve kültür ortamının payının oldukça fazla olduğu görülmektedir. İklim koşulları, ekonomik koşullar ve topografyanın, evlerin tasarımını ve yapı malzemelerini etkilemesinden dolayı Erzurum'da özgün bir konut türü ve plan tipolojisi ortaya çıkmıştır. İç avlulu-tandirevli olarak karşımıza çıkan bu plan tipi, tek katlı evler, iki katlı evler ve konaklar olarak üç farklı şekilde oluşum göstermiştir.

Tek katlı evlerde genellikle bir oda, tandirevi, avlu ve ahır-merek mekanları bulunmaktadır. Geleneksel Erzurum evleri içerisinde en yaygın plan tipi olan iki katlı evler, zemin katta tandirevi ve tandirevinin bulunduğu yere göre alt ve üst katlardan oluşmaktadır. Konaklarda ise planı tandirevi belirlemektedir ve bu evler haremlik ve selamlık olarak iki bölümden oluşmaktadır (Yurttaş vd. 2011:181). Geleneksel Erzurum evleri, bölgeye hakim olan karasal iklimden dolayı dışarıdan oldukça sadedir (Şekil 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5, 4.6, 4.7 ve 4.8). Buna karşılık iç mekanlar, süslemeler açısından çok zengindir (Yurttaş vd. 2011:182; Irmak, Yılmaz ve Zengin, 2003:174-175).

Geleneksel Erzurum evlerinde tandirevi, evin merkezi konumundadır ve tandirevlerinin ev planındaki konumu ve iç mekan donatıları, içinde yaşayan ailelerin tüm günlük ve sosyal yaşantılarında ihtiyaçlara yanıt verecek şekilde düzenlenmiştir. Bunun yanısıra halkın ekonomik geçim kaynakları ve inançları doğrultusunda mahremiyete verdikleri önem de geleneksel Erzurum ev mimarisinin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır.

Şekil 4.1 Şehirden (solda) ve kırsaldan (sağda) geleneksel Erzurum evi örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

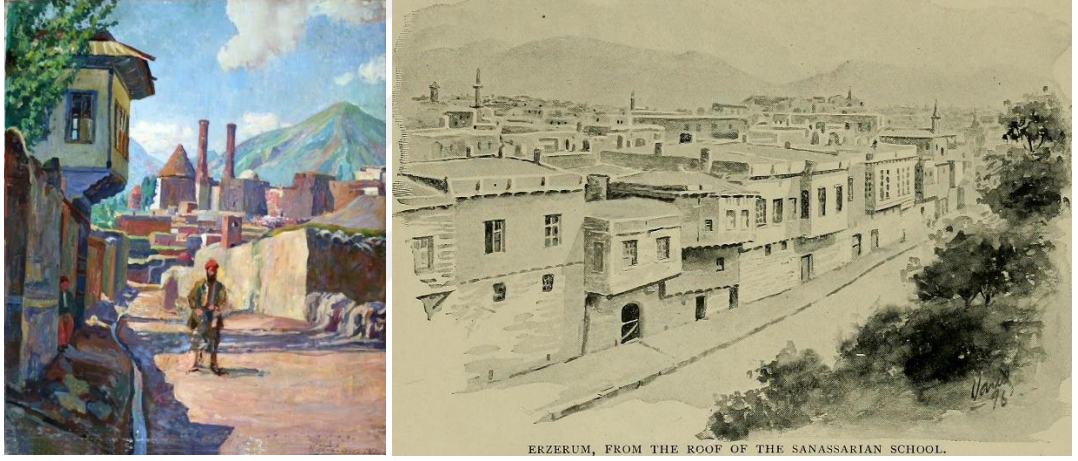
Şekil 4.2 Erzurum’da sokak dokusu fotoğrafları (Sağlam, 2019:368,431)

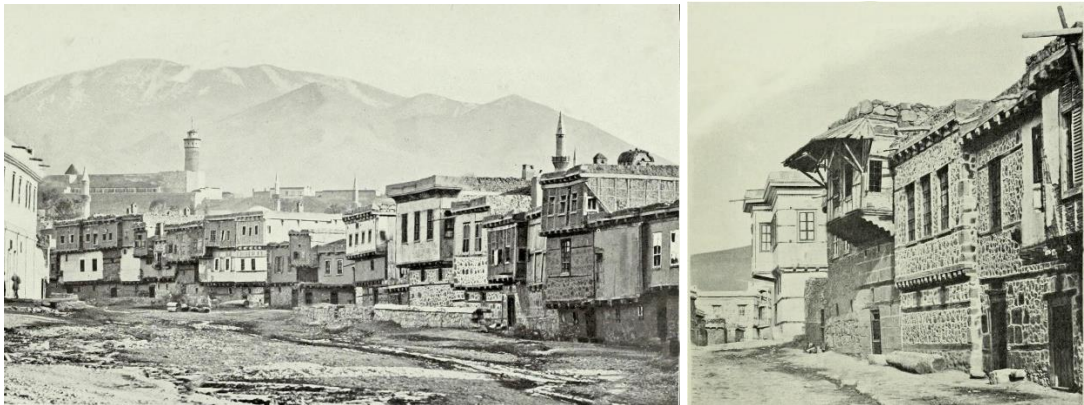
Şekil 4.3 Erzurum kırsalından doku fotoğrafları (Kişisel arşiv, 2022)

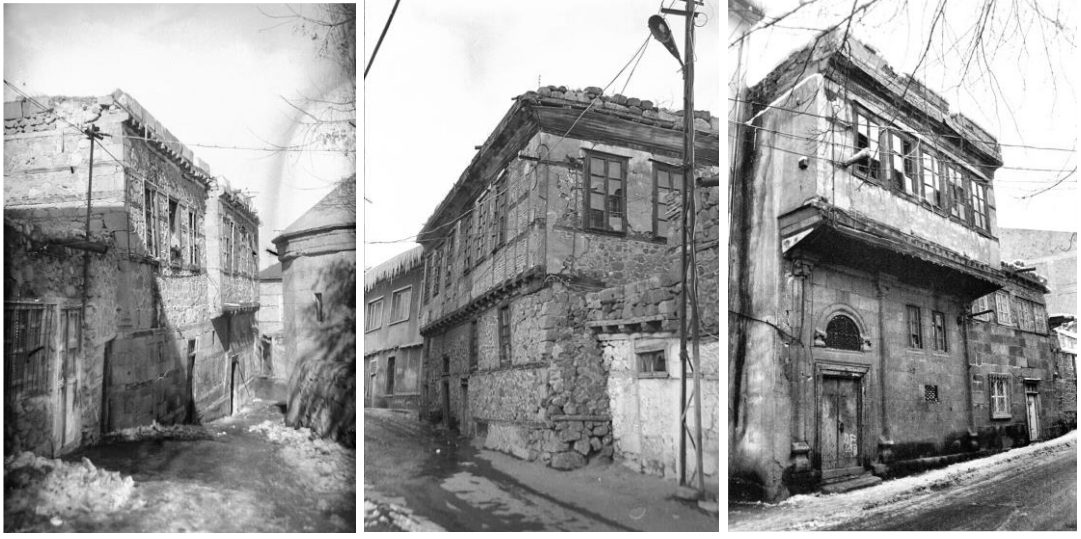
Şekil 4.4 1900'lü yıllarda ait Erzurum evleri ve Erzurum sokak dokusu örnekleri (Erzurum Arşivi)

Şekil 4.5 1917 ve 1895 yılları Erzurum evleri ve Erzurum sokak dokusu örnekleri (Erzurum Arşivi)

Şekil 4.6 1900'lü yılların başındaki Erzurum evlerini ve sokak dokusunu örnekleyen Eduard von Hoffmeister'a ait fotoğraflar (Erzurum arşivi)

Şekil 4.7 Geleneksel Erzurum evlerini örnekleyen siyah beyaz fotoğraf baskılar I -1997 (fotoğraflar: Ayhan Turhan) (Turhan, 2020:55,57 ve 58)

Şekil 4.8 Geleneksel Erzurum evlerini örnekleyen siyah beyaz fotoğraf baskılar II -1997 (fotoğraflar: Ayhan Turhan) (Turhan, 2020:63,73 ve 82)

Kuban'ın Anadolu konut mimarisindeki farklılıkların bölgesel geleneklere göre sınıflandırmasında, geleneksel Erzurum evleri, 'Kuzeydoğu Anadolu'nun Güney Kafkasya ve Dağıstan ile akraba olan ahşap hatıllı taş mimarisi' grubuna girmektedir (1982:196). Geleneksel Erzurum evlerinin yapı malzemeleri taş, ahşap, tuğla, toprak ve metal (demir ve bronz) olarak sıralanabilmektedir. Evlerin yapımında ana yapı malzemesi taştır. Genellikle karataş, boztaş ve kamber taşı olmak üzere üç çeşit taş

kullanılmıştır. Evlerin duvarları örülürken; köşe ve cephelerin inşasında kesme taş, diğer yerlerde ise moloz taş kullanılmıştır. Duvarlar iklimin soğuk olmasından dolayı ısıyı koruyabilmek için 80-100 cm kalınlığında inşa edilmiştir. Geleneksel Erzurum evlerinde taştan sonra en fazla kullanılan malzeme ahşaptır. Hatıllar, toprak örtüyü taşıyan kirişler, yer döşemeleri, tavanlar, sekiler, yüklük ve dolaplar, kapılar ve bütün doğramalar ahşap malzemeden yapılmıştır. Toprak malzeme ise özellikle çatıların örtülmesinde ve duvarların örülmesinde kaynaştırıcı görevi görmüştür. Tuğla tandirevi bacasında, ara bölmelerde ve iki katlı evlerin üst kat duvarlarını örerken kullanılmıştır. Demir genellikle kapı ve pencerelerde kullanılan bir malzeme olarak karşımıza çıkmaktadır. Kapıların menteşeleri, kuşakları, çivileri, pencere parmaklıkları, kapı tokmakları ve zırzalar demirden yapılmıştır. Bronz ise döküm olarak kapı tokmakları ve tutamaklarında kullanılan bir malzemedir (Karpuz, 1993:41-42).

4.1.2 Tarihi Kaynaklarda Geleneksel Erzurum Evleri

Erzurum evlerinin tarihsel süreçteki gelişimleri veya durumlarıyla ilgili seyyahların seyahatname ve gravürlerinden de bilgi edinilebilmektedir. Bu bölümde, dördüncü bölümde Erzurum'un tarihsel gelişimiyle ilgili olduğu gibi, kronolojik sıraya göre tarihi kaynaklar bazında Erzurum evleriyle ilgili yazılı ve görsel bilgilere değinilecektir.

1647-1648 kış aylarını Erzurum'da geçiren seyyah Evliya Çelebi Erzurum evleriyle ilgili şu bilgileri paylaşmıştır:

Bütün evleri kagir taş binadır ve iki katlısı (özgün metinde 'fevkanisi nadirdir' olarak geçmektedir ve 'üst kat, üst katı olan' anlamına gelmektedir) nadirdir, genellikle tek katlıdır (özgün metinde 'ekseriyeti tahtanidir' olarak geçmektedir ve 'alt kat, alt katla alakalı' anlamına gelmektedir). Zira kışı çok sert ve açık havası az olduğundan on ay ve on bir ay kar yağdığı çok vaki olmuştur, derler. Bundan dolayı genellikle evleri tek katlı olup ('tahtani olup')

dam ve çatılarında birer muşambalı bacaları ve keçe kaplı kapıları olup hamam gibi ibadethaneleri vardır (2008, s.239-240).

Morier 1808-1809 yıllarında yaptığı seyahatindeki notlarında Erzurum evleriyle ilgili şu bilgileri vermektedir:

Evler genelde taştan, çatı kirişleri ağaçtan ve teraslı inşa edilmiştir. Üzerlerinde ot yetişir, koyun ve buzağılar oradan beslenir; öyle ki bir tepeden bakıldığında evlerin çatıları kuruldukları zeminden neredeyse ayırt edilemez. Pazarların çoğunu gezdim. Yalnız birkaçı kubbelidir. Kalanlar konutlar gibi teraslıdır fakat yayalar için ortak kullanılan ve merdiven basamakları ile yükselen bir yol var. Nerede araya bir sokak girse orada bir köprü kuruludur ve yol kesilmeden devam eder (s.321).

1813 yılında Erzurum'a gelen albay-diplomat John Macdonald Kinneir Erzurum evlerine ilişkin: "Bizans döneminde adı Arze olarak bilinen Erzurum, Ermenistan'ın en büyük şehridir. Bazı yerlerde evler küçük ve orta büyüklükteki taşlardan, bazı yerlerde ise güneşte kurutulmuş tuğla ve çamurdan yapılmışlardır. Pencerelerinde cam kullanılmamış; bunun yerine kâğıt yapıştırılmıştır." notlarını almıştır (Kinneir, 2006:365-366'dan aktaran Yılmaz, 2012:66).

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Erzurum'da bulunan Puşkin Erzurum'daki yapılarla ilgili şu izlenimleri edinmiştir: "Erzurum'un sokakları dar ve eğri büğrü. Yapılar oldukça yüksek. Erzurum, Asya Türkiye'sinin en önemli kenti sayılıyor. Evler taştan yapılmış. Damlar çimle kaplı. Yüksekten bakılınca kente tuhaf bir görünüş veriyor bu." Puşkin bir notunda ise bir paşanın eviyle ilgili şöyle yazmıştır: "Osman Paşa'nın evine geldik. Son derece derli toplu, hatta zevkle döşenmiş denilebilecek bir konuk odasına aldılar bizi. Renkli pencerelerde Kuran'dan alınmış ayetler vardı." (Puşkin, 2008:69, 71, 78, çev. Ataol Behramoğlu).

Robert Curzon 1843-1847 yılları arasında kendisine tahsis edilen Erzurum eviyle ilgili detaylı bilgiler kaydetmiştir (Hancı, 2009). Bu bilgiler şöyledir:

Diğerlerinin çoğu gibi bu evde de köşelerde kesme; diğer yerlerde ise yüzeyleri pürüzlü, iyi işlenmemiş kaba taşlar kullanılmış. Küçük ve karanlık sofası, kale duvarlarındaki deliklere benzeyen pencerelerden ışık alıyor. Evin ana girişinde oldukça geniş, kemerli ve etrafındaki taş süslemeleriyle dikkatleri üzerine çeken bir kapı bulunuyor. Bu kapıdan geçilerek girilen taşlığın sağ tarafında ahırlara açılan büyük bir kapı; sol tarafında ise mutfak ve hem çalışma, hem de dinlenme için kullanılan odalar var. Bunların önünde, kalın ve sağlam kirişler üzerine oturan üst katın kare şelkinde kesme taşlarla yapılmış merdivenleri bulunuyor. Sofa ve ahır dışında evin diğer yerleri iki katlı. Mutfak ve diğer odalardan bazıları bir tepe penceresiyle, yemek odasıyla girişin dışındaki mekanlar ise zeminden oldukça yüksek, iki gözlü pencerelerle aydınlatılmış. Duvarları beyaz badanalı odaların düz ve boyalı tavanlarında ilginç oymalar görülüyor. Evde minderlerle kaplı birkaç sandalye ve birkaç parça da kullanıma elverişli olmayan masa türü mobilya bulunuyor. Ekmek ve et dışındaki her şey buraya İstanbul'dan at sırtında getirildiği için pencerelerde kullanılan camlar garip ve pahalı bir lüks. Bu yüzden de bazı insanlar evlerinin pencerelerinde, dışarıyı görebilmek için küçük bir bölümü camdan oluşan yağlı kağıtları kullanıyor.

Pencerelerin altında bir kısmına sebze ektiğimiz, bir kısmında da birkaç İngiliz köpeği, iki İran tazısı beslediğimiz küçük bir bahçe var. Bahçenin sebze ekilen kısmı ile köpekleri beslediğimiz bölümü arasına koruma görevi yapan Türk'ün yaptığı çit, görülmeye değer bir sanat eseri(!). Rüzgarın sert estiği zamanların dışında, evimizin düz ve yeşil çimlerle örtülü çatısına otlamaları için kuzular çıkarılıyor (Curzon, 1854:41-44, çeviri Hancı 2009:149-150'den alınmıştır).

Curzon halkın gündelik yaşamı ve geleneksel işler ile ilgili de bilgiler vermektedir:

Sığırların ve koyunların dışkıları evlerin damına bir bayram havası içinde çıkarılır ve içerisine kıyılmış saman karıştırılır. Paşa, Komutan ve şef gibi azilzadeler için hazırlananların dışında, diğer tezeklere hazırlık aşamasında

biraz su katılır. Yetişkin erkeklerin neredeyse tümü tezek yapımında çalışır. Böylece 15-18 cm kalınlığında hazırlanan tezek, güneşte kurumaya bırakılır.

.... Güneşte iyice kuruyan tezekler kare şeklinde kesilerek dikkatlice sepetlere yerleştirilir ve merdivenlerden indirilerek gelecek kış mevsiminin yakıtı olarak saklanır. Tezek eskidikçe bataklık çimine benzer ve kalitesi artar. Kaliteli tezek, alev çıkarmadan berrak bir şekilde yanar ve çok sıcaklık verir. Kalın, boğucu duman çıkaran tezeğin yanarken hoş bir koku yaydığını söyleyebilirim (Curzon, 1854:110-113).

1859 yılında yaşanan, Erzurum'daki 7000 evin üçte ikisinden fazlasının yıkıldığı kayıtlara geçen ve Erzurum evlerinin dönüm noktası olarak nitelendirilen depremten sonra Erzurum evlerinin çoğu yeniden yapılmıştır fakat eski evlerle mimari anlamda benzerlik göstermemektedir. Bu durumu belgeleyen en önemli kayıt Vali Arif Paşa'nın başkanlığında toplanan Erzurum Vilayet Meclisi'nin 11 Eylül 1859 tarihli mazbatasıdır. Bu belgede, 1859 depreminden önce evlerin genellikle toprak zemine gömülü bir tarzda yapıldığı ve penceresiz olduğu (şekil 4.9), depremten sonra ise zeminin üstüne inşa edilerek pencere konduğu, böylece dışarıdaki manzaranın rahatlıkla görülebildiğinden bahsedilmektedir (Küçükuşurlu ve Tozlu 2002, s.321-322). Deprem sonrası yeniden yapılan evlerin eski evlerden farklı yapılmasının nedeninin, Karadeniz ve Tebriz'e batılıların gelmesiyle, Osmanlı'da 1830'lardan itibaren modernleşmeyle birlikte dünya görüşünün değişmeye başlaması ile batılılaşma etkisinin olduğu düşünülmektedir. Bu tür bir etkinin 1900'lerin başında, II. Meşrutiyet Dönemi itibariyle atılan modern adımlar sonucunda, mağaza ve dükkanlarda da görülmeye başlanması bu görüşü desteklemektedir (M. Küçükuşurlu, Kasım 2022, kaynak kişi görüşmesi).

Şekil 4.9 Günümüze kadar ulaşabilmiş toprak damlı ev örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

1869 yılında Fransız hükümeti tarafından incelemeler yapması için doğu illerine gönderilen Deyrolle, Erzurum evlerini tasvir ettiği bir gravür yapmış (Şekil 4.10) ve notlarında Erzurum evlerini şöyle anlatmıştır:

Evlerinin çoğuna, bilhassa bir katlı olanlara ışık, tavanda açılmış bir delikten girer. Bunun üzerine de yağmurun girmesine mani olmak için yağlı kağıttan ehram şeklinde şeffaf bir külah geçirilir. Evlerin dam taraçası toprak örtülüdür. Baharda hakiki bir çayır olur. Hatta evlerin damında koyun ve keçi otlatılır. Yazın kurutulmak için tezek serilir. Pazarları çoktur; fakat şehrin muhtelif semtlerine dağılmıştır. En şayanı dikkati, en pitoreski, güzel mevsimlerde meyve pazarıdır ki meyveler Erzincan'dan ve Tortum'dan gelir.

Erzurum'da kaldırım döşenmiş yollar pek azdır. Bundan ötürüdür ki yollarının yazın amansız bir tozu, kışın tutkal gibi bir çamuru vardır. (Deyrolle, 1869, çev. Koçu, s.54-55).

Şekil 4.10 Erzurum evine odaklanan Deyrolle tarafından yapılmış gravür (Ervak arşivi)

1876-1877 kışında başladığı seyahatinde Erzurum'a gelen Fred Burnaby'nin seyahatnamesinde Erzurum evleriyle ilgili yazdığı notlar şöyledir:

Kaldığım evin kadınları hummalı bir şekilde birtakım büyük toprak çömlekler yapmakla meşguldüler. Topraktan bir miktar kil alarak parmaklarıyla birkaç saat yoğuruyor, sonra istedikleri şekli veriyorlar. Bütün evlerin döşemelerinde küçük ağızlı birer fırın var. Kadınlar çömlekleri bu ağızlardan fırına yerleştirip, çömlekler arasında kalan boşlukları tezekle doldurup fırını ateşe veriyorlar. Daha sonra çömleklerle hiç bilmediğim bir yöntemle renk veriyorlar. Sonuçta ortaya mısır, un ve erzak koydukları çok güzel kullanışlı bir nesne çıkıyor. (Burnaby, 2005: 284-285, çev. Fatma Taşkent).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (Doksan Üç Harbi) sırasında Erzurum'da görev yapan Charles S. Ryan'ın Erzurum evleriyle ilgili gözlemleri şu şekildedir:

... Kale yer yer tabyalarla kuvvetlendirilmiş olduğu gibi hareketli köprülü bir hendeği vardı. Erzurum pek önemli bir şehirdi, çünkü bütün Tahran ticareti buradan geçiyordu. Nüfusu kırk bin kişi olup bunun büyücek bir kısmı da Ermeni

idi. Evler düz damlı ve taştan kuvvetli surette yapılmıştı. Bu damlar sıcak havalarda ev halkı tarafından hava almak, gezinti için kullanılıyordu ve Türk kadınlarının giyimde seçtikleri parlak renkler şehrin görünüşüne bir canlılık veriyordu. (Ryan, 2005:253, çev. Ali Rıza Seyfioğlu).

19. Yüzyılın sonlarına doğru Erzurum’ da bulunan Amerikalı misyoner Moses Payson Parmelee, ‘Life Scenes among the Mountains of Ararat’ adlı kitabında Erzurum gravürlerine yer vermiştir (Turhan, 2020:39). Gravürlerde düz damlı evlerin ahşap hatıllı olduğu ve kesme taştan yapıldığı görülebilmektedir (Şekil 4.11 ve 4.12).

Şekil 4.11 Parmelee tarafından yapılan Erzurum’da Misyoner Evi gravürü (Turhan, 2020:42)

Şekil 4.12 Erzurum’da develer, atlar ve fonda Erzurum evleri, Parmelee (Küçükuşurlu, 2018:62)

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Erzurum'da görev yapan Ahmet Refik Altınay, Erzurum'dan Kars'a gideceği yolculukta Erzurum İstasyonu'ndan gördüklerini anlatırken “Sabahleyin, koyunlar evlerin damlarında otlarken, keskin bir şimendifer sedası Palandöken Dağları'ndan aksetti.” diyerek ve bir kışlanın ‘kagir binaların’ ortasında dikkat çektiğinden bahsederek Erzurum evleriyle ilgili kısa gözlemlerini aktarmıştır (2016:42-43).

4.1.2 Günümüzde Geleneksel Erzurum Evleri

Erzurum kültür envanteri 2022 verilerine göre merkezde 118, çevre ilçelerde 60 olmak üzere toplam 178 tescilli geleneksel Erzurum evi bulunmaktadır (EBB arşivi, 2022).

Alipaşa, Kasımpaşa, Yeğenağa mahalleleri, Gülahmet Caddesi ve kale çevresi gibi merkezde yer alan, eski tarihi dokunun korunduğu mahallelerdeki geleneksel evler özellikle son on yılda ve günümüzde devam eden süreçte restore edilmektedir.

Koruma amaçlı imar planı içinde yer alan sivil mimari kültür varlıklarının korunması üzerine yapılan restorasyon ve yeniden işlevlendirme çalışmaları kapsamında ‘Kültür Yolu Projesi’ ve ‘Yeğenağa Mahallesi Karanlık Kümbet Sokak Sağıklaştırma ve Restorasyon Projesi’ adlı iki proje geliştirilmiştir (Şekil A.27 ve A.28) (EBB arşivi, 2022). Bu projeler doğrultusunda restorasyonları tamamlanan geleneksel Erzurum evleri yeniden işlevlendirilerek kafe, yöresel ürünlerin satıldığı satış yeri, müze, gastronomi merkezi, aşık evi, dernek, ofis ve arşiv binası gibi çeşitli amaçlarla hayatın içinde kullanılan mekanlara dönüştürülmüştür (Şekil A.29, A.30, A.31 ve A.32).

4.2 Günlük Yaşamın Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları

Geleneksel bir Erzurum evinde günlük yaşamı yöresel kültürün yansımaları belirlemektedir ve günlük yaşam, bir tam günlük zaman zarfında ev içerisindeki

aktiviteleri kapsamaktadır (şekil 4.13). Bu aktiviteler günlük hayatın akışındaki fiziksel ve sosyal içerikli iş bölümlerinden oluşan gündelik işler, sofrta işleri, temizlik işleri ve üretim işleri gibi bölümlere ayrılmaktadır (Sağlam, 2019:1064).

Geleneksel bir Erzurum evinde günlük yaşam sabah saatlerinde genellikle temizlik, hazırlık ve toplanma aktiviteleriyle başlamaktadır. Kadınlar genellikle tandirevindeki günlük kullanılan küçük ocaklarda taze ekmek pişirme aktivitesiyle güne başlarken, erkekler genellikle hayvanlara yem vermek ve bakımlarını yapmak gibi aktivitelerle güne başlamaktadır. Tandirevinde ekmek pişirmeye yeteri kadar zaman olmayan durumlarda sac ekmeği pişirilmektedir. Genellikle hamur işleri, süt ürünleri, ev yapımı reçel, vd. ile yapılan kahvaltı sonrasında günlük iş bölümüne ayrılmış üretim işleri başlamaktadır. Tandirevinde ekmek yapımı başta olmak üzere, yoğurt, peynir gibi süt ürünleri üretimi, kışlık yiyecek hazırlama ve depolama işleri, kavurma yapımı gibi işler yapılmaktadır. Günlük öğünlerdeki sofralar genellikle sekilerde kurulmaktadır ve yöreye özgü bir şekilde ekmek tahtasında veya sinilerde yenmektedir. Erzurumlular için akşam yemeği esas öğün olarak görülmektedir. Özellikle kış aylarında uzun geçen geceler nedeniyle yapılan ve ‘yatsılık’ olarak adlandırılan ara öğünde ise çay eşliğinde lavaş ekmeği, patates közlemesi ve tatlıların yenmesi yöreye özgü bir kültürdür. Eve misafirlerin geldiği zamanlarda ise tandirevinde şeker helvası pişirilerek sohbetler edilmektedir (Sağlam, 2019:1064-1069).

Günlük ihtiyaçların karşılanması olarak yapılan bir diğer aktivite ise temizlik ve yıkanma eylemleridir. Geleneksel Erzurum evinde bu eylemler odalarda bulunan gusülhaneler veya kehrizlerde yapıldığı gibi, tandirevinde de yapılabilmektedir.

Bu bölümde, geleneksel Erzurum evinde yaşayan/yaşamış olan Erzurum halkının günlük yaşamlarına bağlı olarak mimari yapı/mezan, mimari elaman, yapım tekniği veya donatı elemanı olarak karşımıza çıkan, somut olmayan kültürel mirasın halk mimarisinde somutlaşan yansımaları ele alınacaktır. Bu yansımalar günlük hayatta ilk ve en önemli öge olarak karşımıza çıkan tandirevi ve tandirevinin içindeki donatılar ve elemanlarla başlamaktadır. Tandirevi içindeki bu elemanlar: tandırbaşı, küçük ocak/baba ocağı, tandırbaşı nişleri, kurunlu çeşmeler, terekler, ambar/kiler, kırlangıç

örtü (tüteklikli örtü) ve tandır bacası olarak sıralanmaktadır. Bu sırayı günlük hayattaki kullanımları bağlamında yüklükler, gusülhane ve kehrizler ile ekonomik geçim kaynakları hayvancılık olan Erzurum evlerinin günlük yaşamlarında önemli yer tutan ahır ve mercekler takip etmektedir.

Şekil 4.13 Yakutiye Medresesi Türk İslam Eserleri ve Etnografya Müzesi'nde Erzurum ev yaşamı anlatımı (Kişisel arşiv, 2022)

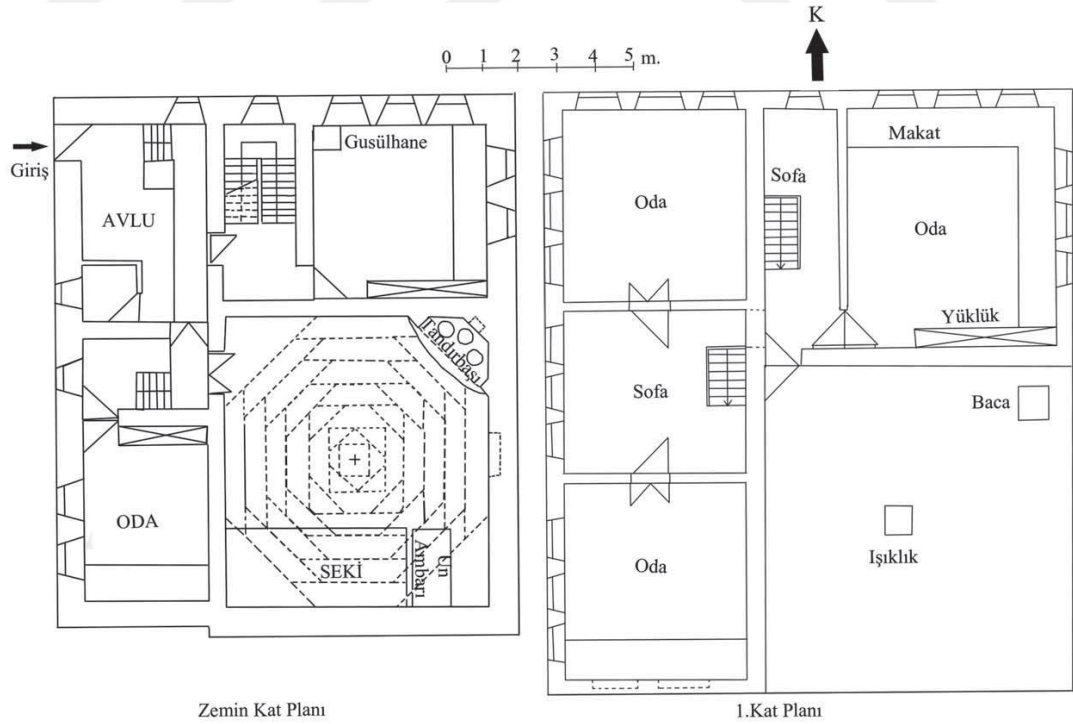
4.2.1 Tandirevi

Tarih boyunca ortaya çıkmış kültürlerde mutfaklar genellikle yemek pişirmek ve yemek yemek amacıyla evin içinde inşa edilmiştir. Erzurum halk mimarisinde karşımıza çıkan, en önemli yapım amacından biri mutfak görevi üstlenmek diğeri de ısınma gereksinimini karşılamak olan tandirevi ise, Erzurum'un soğuk ikliminin sonucunda evden ayrı bir ünite olarak inşa edilmiştir. Tandirevine yöre halkı tarafından 'aşhane', 'mutfak' veya 'evyüzü' de denmektedir. Tandirevlerinin, oturma mekanından ayrı ve toprakla bağlantılı olma zorunluluğundan dolayı evlerin alt kısımlarında konumlandırıldıkları görülmektedir (Gündoğdu, 1996).

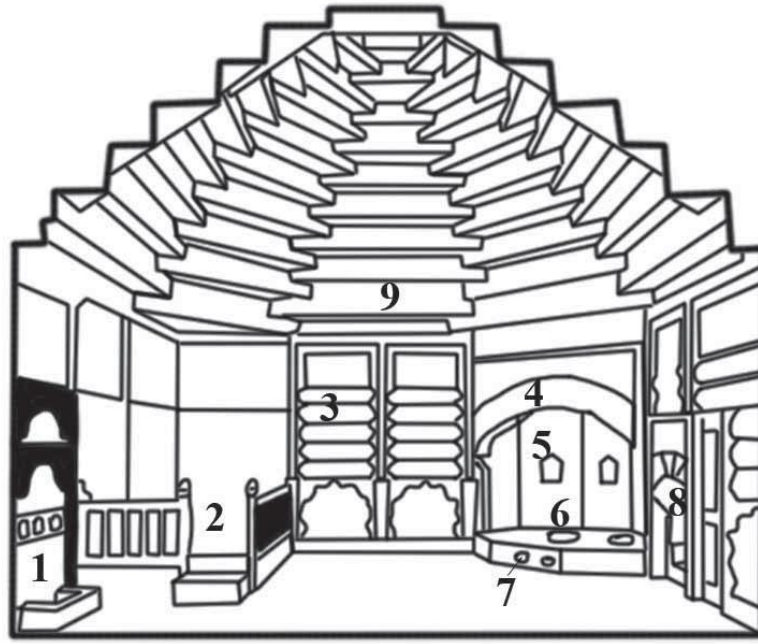
Tandirevi ev planı bağlamında kendi başına bir bütündür ve evin en önemli kısmı hatta merkezi sayılmaktadır (şekil 4.14). Zemin katın en geniş mekanı olarak tasarlanan tandirevi, arsanın konumuna ve sokak cephesine göre arkada, ortada veya ön cephede yer alabilir. Tandirevinin plan şeması kare veya kareye yakın dikdörtgendir

(Köşklü ve Tali, 2007:97). Tandirevi, içerisinde tandırocağı, tandır, tandırbaşı, kurun, seki, kiler gibi öğeleri ve terek gibi donatıları barındırmaktadır (Şekil 4.15, 4.16 ve 4.17).

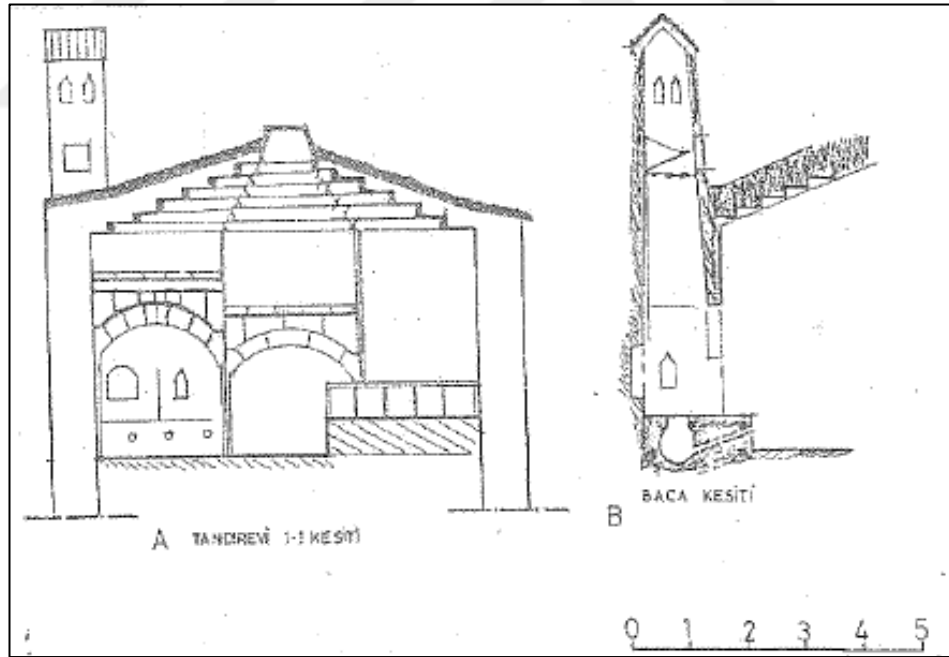
Geniş ve kalabalık aile yapısına sahip Erzurum halkının, özellikle de evhanımlarının gündelik yaşamlarının çoğunu içinde geçirdiği tandirevi oturma, dinlenme, yemek ve ekmek pişirme, yemek yeme, yemek depolama ve yatma gibi günlük faaliyetlerin yapıldığı çok fonksiyonlu özelliğe sahiptir. İklimin soğuk olduğu zamanlarda aile bireylerinin tandirevinin içinde bir araya gelerek ocaklardan yayılan sıcaklıkla ısınma ihtiyaçlarını gidermeleri konusunda da önemli yere sahiptir. Evhanımları gündelik işlerini yaparken vakitlerinin büyük bir kısmını tandirevinde geçirdiklerinden dolayı misafir ağırlama fonksiyonunu da üstlenmiştir. Tüm bunların yanında, kurunlardan temin edilen suyun ocaklarda ısıtılmasıyla çamaşır yıkama ve yıkanma gibi faaliyetler de tandirevinde yapılabilmektedir. Günlük yaşamda üstlendiği çok yönlü işlevsellik dolayısıyla tandirevi, somut olmayan kültürel miras bağlamında Erzurum halk mimarisinde karşımıza çıkan somutlaşmış en önemli öğe konumundadır.

Şekil 4.14 Geleneksel Erzurum evi planında tandirevinin önemi ve yeri (Kayserili, 2014:201)

Şekil 4.15 Tandirevi ve elemanları (1-Kurun, 2-Seki, 3-Terek, 4-Tandırbaşı, 5-Niş, 6-Tandır, 7-Külve, 8-Baba Ocağı-Küçük Ocak, 9-Tüteklikli Örtü) (Kayserili, 2014:151)

Şekil 4.16 Bir tandirevi kesiti (Karpuz, 2013: 408)

Şekil 4.17 Tandirevi görünüşleri (Soysaldı, 2008:1246 ve Sağlam, 2019:240)

4.2.1.1 Tandırbaşı

Tandırbaşı, zeminden 40-50 cm yükseltilerek beş kenarlı, yarım daire biçiminde bir alt yapı üzerine oturtulmuştur ve genel olarak tandirevi kapısının karşısına konumlandırılmıştır. İki yanından ‘çekirge taşı’ denilen 2 m yüksekliğinde ayaklar üzerine oturtulan kemerli bir yapısı vardır. Kemerin üzeri bir sıra yontu taş döşendikten sonra dışa taşan bir silme şeklinde tamamlanmaktadır ve bu silmeye ‘ocak kaşı’ denmektedir. Ocak kaşının üzeri tepsi, sini gibi eşyaları koymak için kullanılmaktadır. Zeminin derinliği yaklaşık 2 metredir ve yerden yüksekliği 40-50 cm olan toprak zemine, yemek pişirme, ekmek yapma, çamaşır suyu ısıtma gibi amaçlarla kullanılan, tandırlar gömülmüştür (Karpuz, 1979:43) (Şekil 4.18 ve 4.19). Tandırbaşlarındaki tandırlarda, Erzurum yöresine özgü tandır ekmeğinin yanı sıra, yörede tandır ekmeği kadar önemli yer tutan bir diğer önemli kültürel öge olan ve günümüzde tüketin alanlarının yaygınlaştığı lavaş ekmeği de pişirilmektedir (Bayoğlu, 2014:175).

Başar (1976:34) tandırı: kav adı verilen bir tür topraktan yapılan, üst çapı daha küçük ve iki tarafı açık kesik koni biçiminde, yere gelen tarafın kenarında, külve dedilen hava delikleri olan, kazılan bir çukur veya tandırbaşına dikine gömülerek kullanılan bir çeşit fırın olarak tanımlamıştır (Şekil 4.20). Karpuz (1979:44) kullanım amaçlarına göre büyük, orta ve küçük olmak üzere üç çeşit tandır olduğunu belirtmektedir. Normal günlerde küçük tandır kullanılırken, hamur açılacağı veya

Çamaşır yıkanacağı zaman büyük tandır, işlerin yoğun olduğu zaman da orta tandır kullanılmaktadır.

Tandırbaşı geleneksel bir Erzurum evinde geçen günlük hayatta fonksiyonu gereği büyük bir önem taşımaktadır. Tandır ve tandırda pişen yemekler Erzurum mutfak kültürünün en önemli öğesidir. Yemeklerin tandırda pişmesi bir geleneğe dayandığından dolayı çok önemli bir unsur olarak görülmektedir. Özellikle kadınların günlük işlerini yaparlarken en çok vakit geçirdikleri yer olan tandırbaşında ısınmak için toplanılıp yapılan ‘tandırbaşı sohbetleri’ veya yemek yerken yapılan ve pişen yemeğin yorumlandığı veya beğenildiğinin belirtildiği ‘tandıryemekleri sohbetleri’ geleneksel Erzurum evinde günlük hayattaki sosyalleşme bağlamında ne çıkan geleneklerdir (Z. Köşklü, kaynak kişi görüşmesi, Kasım 2022).

şekil 4.18 Erzurum Evleri adlı yöresel mekanda bulunan tandırbaşı rnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

şekil 4.19 Aziziye Ocak Köyü geleneksel Erzurum evlerinden tandırbaşı rnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.20 Geleneksel bir Erzurum evinden tandır örneği (Kişisel arşiv, 2022) ve çeşitli boylarda tandır örnekleri (Köşklü, 2005:171)

Tandırbaşında yemek veya ekmek pişirilirken kullanılan ve yöreye özgü isimleri bulunan birçok eşya ve malzeme bulunmaktadır (Şekil 4.21 ve 4.22). Bu eşyaların ve malzemelerin de somut olmayan kültürel miras bağlamında bahsedilmesi gerekmektedir. Çünkü tüm bu araç-gereçlerle birlikte mimari elemanlar ve donatılar bütünlük kazanmaktadır. Tandırın ağız kısmına yörede ‘şurt’ denilmektedir. Şurtun üzerine yemek pişirilirken veya kahve yaparken kullanılacak malzemelerin konulduğu ‘hatıçek’ denilen bir ızgara konulmaktadır. Tandır ekmeği yapılırken açılan hamuru tandıra yapıştırmakta kullanılan oval biçimli, sepet çubuklarıyla örülerek içi otlarla doldurulup üzeri bezle kaplanan araç yörede ‘rapata’, ‘patpat’ veya ‘patat’ olarak adlandırılmaktadır (Şekil 4.23). Hamur açmak veya üzerinde yemek yemek için kullanılan yer sofralarına ‘ekmek tahtası’ denmektedir (Şekil 4.24). Hamur yoğurulan veya içinde çamaşır yıkanan geniş bakır leğenlerin yöredeki adı ‘teş’tir. Tandırda pişirilen ekmeği alabilmek için bir ucu yassı diğer ucu çengel şeklinde olan demirden yapılmış alet ‘eğiş’tir. Tandırın içinde biriken külleri almak için kullanılan, uzun sapıyla yassıtılmış ucu dik açıyla birbirine tutturulmuş kürek işlevi gören alet ise ‘gelberi’ olarak adlandırılmıştır. Tandırda yakılan ateşi karıştırmak için uzun dayanıklı ağaç parçasından yapılmış alete ‘kösevi’ denmektedir. Tandırın içini temizlemek için ahşap ucuna takılarak kullanılan, kalın, dayanıklı ve yağlı bezlere ise ‘silek’ veya ‘silgi’ denmektedir (B. Atak, N. Altınok, S. Yiğit ve Ş. Yiğit, kaynak kişi görüşmesi, Nisan 2022).

Şekil 4.21 Hatıçek, eğış ve gelberi örnekleri (Köşklü, 2021:266-267)

Şekil 4.22 Tandirocağında malzemelerin detaylı kullanım örneği (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.23 Hamuru tandıra yapıştırmak için kullanılan rapata örneği (Köşklü, 2021:281)

Şekil 4.24 Üzerinde hamur açılan veya yemek yenen ekmek tahtası örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

4.2.1.2 Küçük Ocak/Baba Ocağı

Küçük ocak veya baba ocağı, tandırbaşının hemen yanında, tandırbaşı kemeriyle benzer özellikleri taşıyan, duvara bitişik olarak inşa edilmiş ve Erzurum halkının

günlük yaşamındaki hızlıca yapılması gereken işleri yapmakta kullanılan, tandırbaşından daha küçük ocaklardır (Kayserili, 2014:163-164). Genellikle tandırı yakmakla vakit kaybetmemek için kullanıldığından pratik işlevi vardır. İçerisinde tencere, tava ve benzeri eşyaları koyabilmek için kaidesi vardır ve çoğu zaman tandırbaşına göre daha sade görünümündedir (Şekil 4.25).

Küçük ocak bir evdeki yaşamın varlığını simgelemektedir. Bir evin ocağının dumanının tütmesi o evde yaşam olduğunu göstermekte ve babaocağı teriminin de buradan geldiği düşünülmektedir (T. Sağlam, kaynak kişi görüşmesi, Ekim 2022).

Şekil 4.25 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) tandırbaşının yanında bulunan küçük ocak/baba ocağı örneği (Kişisel arşiv, 2022)

4.2.1.3 Tandırbaşı Nişleri

Tandırbaşlarının iç kısmında kemerli küçük girintiler şeklinde yapılan ve genellikle üç tane olan nişler bulunmaktadır. Nişler çoğunlukla el hizasında yapılırlar çünkü yapım amaçları ev hanımlarının küçük kap, tava gibi eşyalarını ve tuz, karabiber, salça gibi günlük yemek yapımında kullanılan malzemeleri buralara koymaktır (Karpuz, 1979:44-45). Böylelikle tandırbaşında yemek veya ekmek yapılırken her an lazım olabilecek eşya ve malzemeler kolayca ulaşılabilir olarak, ev hanımlarının işleri kolaylaşmaktadır. Bu durum nişleri tandırbaşlarının en önemli elemanlarından biri haline getirmektedir (şekil 4.26 ve 4.27).

Şekil 4.26 Tandırbaşında niş örnekleri ve malzemeler (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.27 Tandırbaşının içindeki bazalt taşların oyulmasıyla yapılmış nişler (Kayserili, 2014:162)

4.2.1.4 Kurunlu Çeşme

Kurun, tandirevinin giriş kapısının iki yanından birindeki duvara yerleştirilen ve monoblok bir taşın dikdörtgen bir formda oyulmasıyla derinleştirilen su haznesidir (Şekil 4.28). Daha eski zamanlarda su taşıma eşyası olan ‘caggıllarla’ evlere su taşıyan sakalar, mahalle çeşmelerinden aldıkları suyu, tandirevine girmeden, kurunlardaki akıntı çanaklarından boşaltarak kurunları doldurmaktaydılar. Kurunların üstünde bezemeli veya bezemesiz ahşap kapaklar, önünde ise ‘burma’ adı verilen musluklar vardır. Kurunlu çeşmeler ev sahiplerinin ekonomik durumlarına göre değişkenlik göstermektedir. Küçük evlerde sade ve basit bezemeli kurunlu çeşmeler bulunurken; ekonomik düzeyi yüksek olan ailelerin evlerinde kemerli veya çeşme biçiminde, cepheleri çeşitli bezemelerle süslenmiş kurunlu çeşmeler bulunmaktadır (Karpuz, 1979:46). Kurunların su giriş hazneleri taşlık bölümündedir. Geleneksel Erzurum evlerinde evin içi sayılmayan taşlığa konulan bu yapı elemanı sayesinde sakalar işlerini yaparken, evin mahremiyetini korumak amaçlanmıştır (Sağlam, 2019:1140-1141).

Şekil 4.28 Kurunlu çeşme örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

4.2.1.5 Terek

Tandirevinin iç duvarlarının donatı elemanı olarak karşımıza çıkan terekler, çeşitli eşya ve malzemelerin konulduğu beş-altı sıradan oluşan genellikle bitkisel bezemeli olan ahşap raflardır. Tereklere, en altta kalan rafa en ağır eşyalar, diğer raflara genellikle hafif eşyalar olacak şekilde sini, ibrik, semaver, tabak, tepsi, sahan, tas, küp, havan, fener, bakır kaplar ve dekoratif eşyalar konulmaktadır (Şekil 4.29, 4.30 ve 4.31) (T. Sağlam, kaynak kişi görüşmesi, Ekim 2022).

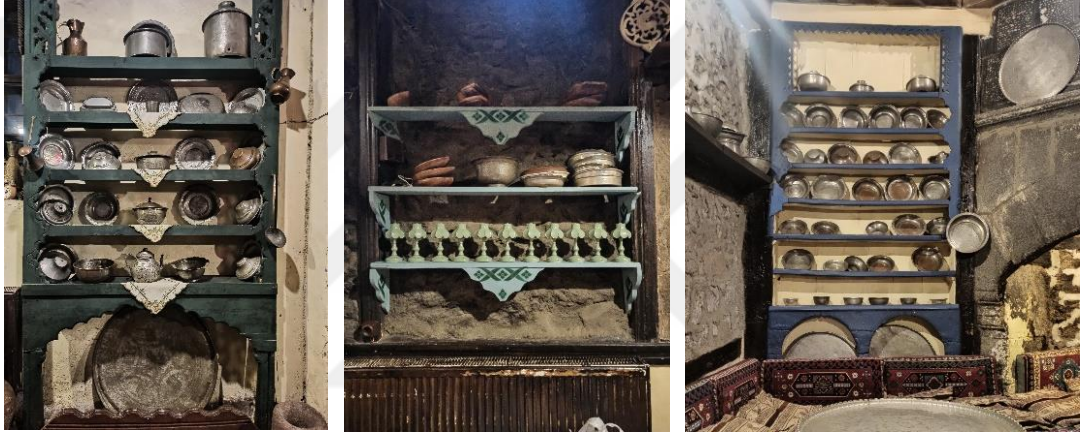
Kayserili (2014) tereklerin düzenlenmesinin ve görünümünün oldukça önemli olduğundan, çünkü Erzurumlularda evin hanımının maharetinin bu kapların dizilişiyle doğrudan orantılı olduğu düşüncesinin yaygın olduğundan bahsetmektedir. Bu düşünceden yola çıkılarak, tereklerin düzenlenmesinde bakır kapların boyutları ve çeşitliliği gibi unsurlara özen gösterilmektedir.

Şekil 4.29 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) terek örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.30 Ocak Köyü geleneksel Erzurum evi ve Kemal Algur Taş Konağı terek örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.31 Terek örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

4.2.1.6 Ambar/Kiler

Ambarlar, tandirevlerinde uzun süre saklanarak muhafaza edilmesi gereken un, buğday, arpa, darı, bakliyat, salça, turşu, ekmek, patates, şalgam, lahana, yağ, su, peynir, tarhana, erişte, kavurma gibi ihtiyaç malzemelerinin ve yiyeceklerin konulduğu ahşap depolardır ve yörede ‘erzak odası/dolabı’ olarak da adlandırılmaktadır (Şekil 4.32). Ambarlarda hava alması gereken erzakları muhafaza etmek için kapakları telden yapılan ve ‘tel dolap’ denilen dolaplar da bulunmaktadır (Ş. Yiğit, kaynak kişi görüşmesi, Nisan 2022). Bazı ambarlar yapım şekli ve malzemelerine göre süslemeli olabilmekte; hatta bu süslemelerden yapıldıkları dönemlerin üslup özellikleri hakkında yorum yapabilmek mümkün olabilmektedir (Gündoğdu, 1996:31).

Şekil 4.32 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) tandirevinde bulunan ambar örneği (Kişisel arşiv, 2022)

4.2.1.7 Kırlangıç Örtü (Tüteklikli Örtü)

Tandirevinin en önemli elemanlarından biri olan kırlangıç örtü, ocaktan çıkan dumanın veya yemek kokusunun kolayca dışarı aktarılabilceği özgün bir formda tasarlanmıştır. Yöre halkı bu çatıyı ‘karlanguş çatı’ olarak adlandırmaktadır (B. Atak, N. Altınok, Ş. Yiğit ve S. Yiğit, kaynak kişi görüşmesi, Mayıs 2022). Çatı örtüsünün mimarlık disiplindeki adı ‘tüteklikli örtü’dür, ayrıca kırlangıç kubbe, bindirme tavan, tütekli örtü gibi adlandırmalarla da anılmaktadır ve ortasında bir tepe penceresi bulunmaktadır. Eski zamanlarda, tandirevine ışık girmesini sağlayan kırlangıç örtünün tepe penceresinden giren güneş ışığıyla vakit tayini yapıldığı da bilinmektedir (T. Sağlam, kaynak kişi görüşmesi, Ekim 2022).

Tarihsel süreçte kırlangıç terimi 11. yüzyılda yazılan Dîvânu Lügâti’t-Türk’te kargılaç/karlıgaç olarak geçmektedir, 1876 yılında Ahmet Vefik Paşa’nın kaleme aldığı Lehçe-i Osmânî adlı eserinde ise günümüz kullanım şekli ile ‘kırlangıç’ olarak yazılmıştır. Kırlangıç örtü adı diğer kültürlerde şöyle adlandırılmıştır: Kıpçakça-kırlagaç/kırlaguç; Kazakça-karlıgaş; Kırgızca-kardıgaç; Tatarca-karlıgaç; Türkmence-garlavaç; Uygurca-kargaç; Özbekçe-kaldırğaç ve Başkırtca-karluğaş.*

*Bu paragraftaki bilgiler Özge Yiğit’in izleyici olarak katıldığı, 7-10 Kasım 2022 tarihinde İstanbul Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bomonti Konferans Salonu’nda gerçekleştirilen 3. Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi’nde Temel Sağlam tarafından sunulan ‘Erzurum Tarihi Kent Mimarisinde Orta Asya İzleri’ adlı bildiriden ve Temel Sağlam ile yapılan kaynak kişi görüşmelerinden derlenmiştir.

Tüteklik kelimesi, ‘duman ya da buhar çıkarmak’, aynı zamanda ‘yaşamak, varlığını sürdürmek’ anlamlarını taşıyan ‘tütmek’ kelimesinden türetilmiştir (TDK sözlük). Uysal ve Navruz’ göre (2021:243) ‘tüteklik’, tütmek eylemiyle işlevsel; yaşamak, varlığını sürdürmek anlamıyla ise yaşamsal bir ögedir.

Tüteklikli örtü, kare veya kareye yakın mekanlarda, ahşap kalasların (bazen işlenmemiş ağaç gövdelerinin) bir çapraz bir paralel olmak üzere almaşık bir bir şekilde birbirlerinin üzerine oturtulmasıyla oluşturulan bir teknik; bir bindirme kubbe türüdür. Bu teknikte açıklık kademeli olarak küçültülerek en üstte kenar boyu yaklaşık 50 cm olan bir kare oluşturuluncaya kadar devam ettirilir (Şekil 4.33, 4.34 ve 4.35) (Kayserili, 2014:194; Özkan, 2012:20; Sözen ve Tanyeli, 2003:243). Bu örtü sistemi içeriden kubbeli bir yapı olarak algılansa da, dışarıdan düz bir görünümü vardır (Altaş ve Kayserili, 2010:95). Kırangıç örtüde bindirmeler genellikle, yapılan alanın metrekaresine ve yaptıran kişinin ekonomik statüsüne göre değişerek 5, 7, 9, 11, 13 bindirmeli olarak tek sayılardan oluşmaktadır ve tandır bacasından kaçan duman kırangıç örtüdeki teknik sayesinde başka yerlere dağılmadan tepe penceresinden dışarı aktarılacak şekilde hava sirkülasyonu sağlanmaktadır (T. Sağlam, kaynak kişi görüşmesi, Ekim 2022).

Erzurum evleriyle ilgili detaylı bilgiler veren seyyah Curzon’un 1840’lı yıllarda yazdığı notlarındaki: “Mutfak ve diğer odalardan bazıları bir tepe penceresiyle, yemek odasıyla girişin dışındaki mekanlar ise zeminden oldukça yüksek, iki gözlü pencerelerle aydınlatılmış.” cümlesinden seyyahın tandirevi ve tandirevinin kırangıç örtüsünden bahsettiği anlaşılmaktadır ve kültürel sürdürülebilirliğin bir göstergesi olarak önemli bir bilgidir.

Erzurum’un sert ve soğuk iklimi tandirevinin yere gömülü ve korunaklı bir mekan olarak şekillenmesine yol açmıştır. Üst örtü olarak kırangıç örtü ise, bu büyük mekanın örtülmesinde bir çözüm yolu olarak geliştirilmiştir (Köşklü ve Tali, 2007:98). Akın (1991:324-325), tüteklikli evin soğuk iklim bölgelerine özgü bir yapı tipi olmasının sebebinin, ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren, izolasyon sağlamak amacıyla yere gömülü olarak inşa edilmesi olduğundan bahsetmektedir. Ancak yere

gömülü olmayan yakın zamanlardaki tüteklikli yapılarda, duvara pencere açma imkanı olmasına rağmen tüteklikli örtünün ortasındaki açıklığın tek ışık kaynağı olma özelliğini devam ettirmesinin, hem tüteklikli örtüye sahip mekanın hem de örtü biçiminin zaman içinde sembolik bir boyut kazanmasına bağlamaktadır.

Yere gömülü ev tipinin kökeninin yapılan arkelolojik kazılar ve araştırmalar sonucunda, özellikle soğuk iklim bölgelerine özgü neolitik çağlara dayandığı söylenebilmektedir. Yerevi (çukur ev) ve üzerindeki ahşap örtünün tarihsel gelişim aşamaları Asya'nın farklı bölgelerinde, Çin, Güney Sibirya, Transkafkasya ve kuzey Karadeniz'de izlenebilmektedir (Akın, 1991 ve 1996'dan aktaran: Köşklü ve Tali, 2007:98). Akın ayrıca günümüzde Doğu Anadolu'nun kuzey bölümündeki yerleşimlerde görülen tüteklikli yerevlerine ait geleneğin, Ksenofon'un M.Ö. 401-400 yıllarında Muş Ovası'nda yaptığı gözlemlere dayandırmaktadır ve bu tespit Anadolu-Orta Asya bağlantısı açısından dikkat çekicidir (1991:325). Köşklü ve Tali (2007) bu gözlemle ilgili: "Anadolu'ya yerleşen Türklerin yerevi, yurt tipi çadır veya çadır şeklini andıran evleri, Orta Asya iklim koşulları ve yaşam mekanına ilişkin alışkanlıkları, Anadolu konut ve yapım teknikleri ile bütünleşen bir oluşumla Erzurum evlerinde tandirevi mekanına uzanan bir süreçten geçmiş olmalıdır" yorumlamasını yapmaktadır (s. 99). Farklı coğrafya ve kültürlerde karşılaşılan kırlangıç kubbe ve yurt tipi çadırın biçimsel özelliklerinin (Orta Asya Şamanist kültürlerde 'yurdun', gök-yeryüzü ve yeraltından oluşan evrenin bir yansıması olarak kabul edilmesi dolayısıyla), mekanlarda Şamanist öğeler barındıran sembolik anlatıya dönüştüğünden de bahsetmek mümkündür. Ortada yanan ateş yeri ise yurdun merkezi ve en kutsal yeri olarak sayılmaktadır (Köşklü ve Tali, 2007:99).

Vitruvius'un (2015) 'Konutun Kökeni' yazısında geçen, Frig bölgesindeki ovalarda yaşayanların, doğal bir tümsek seçip ortasından tünel geçen geçitler kazarak, iç uzamlarını arazinin elverdiği şekilde genişletmelerini ve üzerine birbirlerine kenetlenmiş kütüklerden piramit şeklinde bir çatı inşa etmelerini, böylece konutlarının bu yapı biçimiyle kışı çok sıcak yazı ise çok serin geçirmelerini de tüteklikli ev geleneğine dayandırmak mümkündür (s.28).

Erzurum'un İspir-Yedigöl Köyü'ndeki geleneksel Erzurum evlerinde tandirevinin karakteristik üst örtüsü olarak görülen kırlangıç örtü bulunmamaktadır ve yerini mertekli örtü almıştır. Bu örtünün Doğu Karadeniz evlerinde de benzer şekilde görülmesi, bölgenin Doğu Karadeniz'e yakınlığından dolayı kültürlerarası yaşam tarzının etkileşimi olarak dikkat çekmektedir (Köşklü ve Önal, 2017:183).

Şekil 4.33 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) tandirevinde bulunan kırlangıç örtü (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.34 Aziziye Ocak Köyü'ndeki geleneksel Erzurum evinden ve Daşhane adlı kafe işlevi verilen geleneksel Erzurum evinden kırlangıç örtü örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.35 Tüteklikli örtü detayları (Kişisel arşiv, 2022-solda), (Sey (ed.), 1999:178-179, fotoğraf: A. Hizarcı, sağda)

4.2.1.8 Tandır Bacası

Tandırda pişen yemeklerin veya tandırda yakılan ateşin dumanının dışarıya aktarılabilmesi için tandır bacasının inşası önemli bir gerekliliktir. Tandır bacasının alt kısmı tandır başının genişliğiyle hemen hemen aynı, yukarı doğru çıkıldıkça ise daralan bir formda yapılmaktadır. Bu şekilde duman ve koku hızlı bir şekilde yukarı doğru çekilmekte ve dolayısıyla çıkışları da hızlanmaktadır (Gündoğdu, 1996:31).

Tandır bacaları dam seviyesine kadar taş malzemeyle örülmektedir ve dam seviyesine güvenlik açısından demir bir ızgara yerleştirilmektedir. Bu ızgaranın üzerinde bir makara sistemi ile aşağıdan açılıp kapanması kontrol edilebilen kepenk vardır (Şekil 4.36). Tandirevinin sıcaklığını korumak için tandır yanmadığı zaman kepenkler kapatılmaktadır. Tandır bacalarının üst kısmı tuğla ve ahşap olmak üzere iki malzemeden de yapılabilmektedir. Bacaların iç kısımları ‘domuzluk’ olarak adlandırılmaktadır (Şekil 4.41) (Karpuz, 1993:45-46).

Şekil 4.36 Tandır bacası dıştan görünümü (Kukaracı, 2001) ile içten görünimleri (domuzluklar) (Kişisel arşiv, 2022)

4.2.3 Yüklük

Geleneksel Erzurum evlerinde yüklükler içerisine yastık, yatak, yorgan, örtü, minder gibi eşyaların konulduğu dolaplardır (Şekil 4.37) (B. Atak, N. Altınok ve Ş. Yiğit, kaynak kişi görüşmesi, Nisan 2022). Geleneksel Erzurum evlerindeki odalar günlük yaşamın neredeyse tamamını karşılayacak oda elemanlarına sahiptir. Gündüz yaşam odası olan odalar, akşamları yüklüklerdeki eşyaların çıkarılmasıyla yatak

odasına dönüşmektedir. Yüklüklerin içinde banyo işlevi gören gusülhanelerin de bulunduğu örnekler vardır. Genellikle üst kattaki odalarda, çoğunlukla da başodalarda bulunan yüklükler, geleneksel Erzurum evlerinin en önemli elemanlarından biridir. Yüklükler genellikle kare formda olup, tek ya da çift kapı kanatlı yapılmaktadır. Bazı geleneksel Erzurum evlerinde dolap ve yüklükler, oda giriş kapısı ve çiçekliklerle beraber birbirlerini tamamlayacak şekilde yapılmaktadır (Şekil 4.38 ve 4.39). Yüklüklerin içi eşyaların konulacağı düzene göre ya hiç bölünmemekte ya da iki büyük raf olarak olarak bölünmektedir (Sağlam, 2019:1262-1263 ve T. Sağlam, Kaynak kişi görüşmesi, Ekim 2022).

Şekil 4.37 Bir erzurum evinden iki ayrı odadaki yüklük örnekleri (Kayserili, 2014:167)

Şekil 4.38 Başodadaki yüklük, çiçeklik ve kapı örneği (Sağlam, 2019:225)

Şekil 4.39 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) yüklük örneği (Kişisel arşiv, 2022)

4.2.4 Gusülhane ve Kehriz

Erzurum evlerindeki odaların bir diğer önemli unsuru da gusülhaneler veya kehrizlerdir. Bu bölümler yıkanma ve temizlik ihtiyaçlarını gidermek için kullanılan ve banyo işlevi gören yerlerdir (B. Atak, ve Ş. Yiğit, kaynak kişi görüşmesi, Nisan 2022). Kehrizlere yörede ‘çehriz’ de denmektedir (Y. Abdullahoğlu, kaynak kişi görüşmesi, Kasım 2022). Karpuz (1993), gusülhaneleri evin içindeki konumlarına ve yapım özelliklerine göre üç kategoriye ayırmıştır. Bunlardan ilki yüklüklerin bir bölümünün gusülhane haline getirilmesiyle oluşturulan ‘yüklük gusülhaneler’dir (Şekil 4.40). İkinci tip gusülhane ‘kehriz’ denilen, odanın giriş kapısına yakın bir yerde, zeminin derinleştirilip üzerine kapak kapatılmasıyla oluşturulan gizli bölümdür (Şekil 4.41). Üçüncüsü ise sekilerin yanına yapılan gusülhanelerdir. Konak tipi bazı Erzurum evlerindeki yüklük gusülhanelerde, kapak açılıp içeri girildikten sonra birkaç medivenle aşağıya inilerek ulaşılan saunaya benzer küçük hamam örnekleri de mevcuttur fakat bu örnekler istisna olarak düşünülmelidir. Kehrizler, günümüzdeki yatak odalarının ebeveyn banyolarının işlevini görmektedirler. Çoğunlukla kapı arkasına düşük döşeme olarak yapılan kehrizlerin kapakları kapatılıp, üzerinin oda taban döşemesini örten kilim ve minderlerle kapatılması mahremiyetin korunmasını amaçlamaktadır (Sağlam, 2019:1169 ve T. Sağlam, Kaynak kişi görüşmesi, Ekim 2022).

Şekil 4.40 Yüklük gusülhane örnekleri (Örnek, 2015:222 ve Kukaracı, 2001)

Şekil 4.41 Kehriz örnekleri (Kayserili, 2014:167 ve Örnek, 2015:83)

4.2.5 Ahır ve Merek (Samanlık)

Erzurum'un bulunduğu konum ve sahip olduğu coğrafi koşullar halkın en önemli ekonomik geçim kaynaklarından birinin hayvancılık olmasında önemli rol oynamıştır. Hayvancılıkla uğraşan halkın, genellikle erkeklerin, günlük yaşamlarındaki aktivitelerinin çoğunda hayvanlarla ilgilenmesi gerekmektedir. Bu nedenle ahırlar ve mereler, hayvancılıkla ekonomik gelirini sağlayan aileler için, geleneksel Erzurum ev mimarisinde önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayvanların konulduğu yer ahır, hayvanların yiyeceklerinin konulduğu yer ise merektir (samanlıktır). Ahırlara yörede 'kom' da denmektedir (B. Atak, N. Altınok, Ş. Yiğit ve S. Yiğit kaynak kişi görüşmesi, Nisan 2022).

Ahır ve merak, hayvanların sıcaklığından yararlanabilmek ve güvenli bir ortamda olmalarını sağlamak için genellikle eve bitişik olarak inşa edilmektedir (Şekil 4.42 ve 4.43) (Altaş ve Kayserili, 2010:95). Bu özellik, ahır ve merelerin, günlük yaşam kültüründe halk mimarisinde somutlaşan bir somut olmayan kültürel miras olmasının yanında, iklimsel özellikler bağlamında da yöreye özgüleştiğini göstermektedir.

Şekil 4.42 Ocak Köyü'nde ahır ve merak örneği (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.43 Ocak Köyü'ndeki Geleneksel Erzurum evinin bahçesinde yer alan merak (Kişisel arşiv, 2022)

4.2.6 Günlük Yaşamın Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları Değerlendirmesi

Geleneksel Erzurum evlerinin plan tipolojisini önemli ölçüde etkileyen tandirevi, Erzurum halkının günlük yaşamlarında rol alan en önemli mekanı olarak somut olmayan kültürel mirasın halk mimarisine yansımalarından biridir. Hatta Sırrı'ya göre (1938), Erzurum'da tandırlar yerine koyulurken özel merasim yapılmaktadır çünkü; Türklerde ocak kutsal olduğu için Erzurum'da da tandırbaşı kutsal sayılmaktadır (s.180). Tandirevinin içinde bulunan ve kullanımları bağlamında tandireviyle günlük hayatta bütünleşen; fakat her biri kendi içinde ayrı öneme sahip tandırbaşı, baba ocağı, nişler, kurun, ambar ve terekler de halk mimarisinin günlük yaşamda öne çıkan somut olmayan kültürel miras örnekleridir. Tandırbaşı ve babaocağı günlük faaliyetlerde en çok kullanılan tandirevi elemanlarıdır. Nişler tandırbaşındaki işleri kolaylaştırıcı fonksiyonlarıyla günlük yaşamda önemli yere sahip tandirevi detaylarıdır. Terekler eşya ve malzemelerin konulduğu, süslemeleriyle de tandirevine estetik anlamda özellik kazandıran, içine konulan eşyaların dizilişlerine özen gösterilen ve süs eşyalarının sergilenebildiği bir donatı elemanı olarak, somut olmayan kültürel miras bağlamında önemli bir yansımadır. Günlük faaliyetlerde hem kullanım amacı bakımından hem de süslemeleriyle ön plana çıkan diğer bir tandirevi elemanı olan kurunlar da tandirevinde önemli yere sahiptir. Köşklü ve Tali (2007, s.98) ambar-kilerde saklanan yiyeceklerin Erzurumlu bir aile için iklim, geleneksel tutum ve ekonomik koşullara bağlı olarak bir güven ortamının oluşmasını sağladığından bahsetmektedir. Bu bağlamda günlük yaşamda depolama amacıyla kullanılan ambar-kiler de önemli bir somut olmayan kültürel miras yansımasıdır. Kırlangıç örtü ve tandır bacası ise yapım teknikleri bağlamında yöreye özgü geliştirilen ve mimari açıdan özgünleşerek tandireviyle bütüncül olarak değerlendirilmesi gereken somut olmayan kültürel miras yansımalarıdır.

Oymael, Bideci ve Çakır (2011, s.79), banyo dolapları yani gusülhanelerin, eski konutlarda aile yapısının büyük olmasının getirdiği bir zorunluluk olduğunu söylemekte ve çok banyolu çözümlere 16. ve 17. yüzyıllarda da rastlandığından bahsetmektedir. Buna göre gusülhaneler de aile bireylerinin günlük kullanım

amaçlarına cevap vererek, halk mimarisinde karşımıza çıkan bir somut olmayan kültürel miras yansımasıdır.

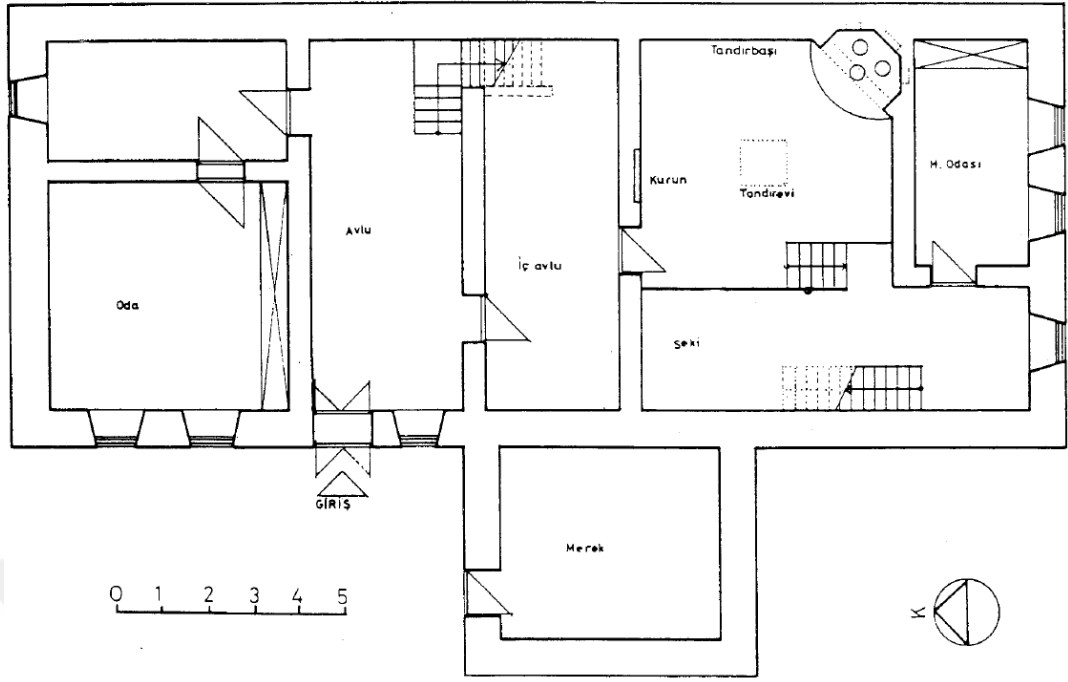
Aile bireylerinin yatak, yorgan, döşek gibi eşyalarını sakladığı yüklükler hem günlük yaşamda sıklıkla kullanılmaları açısından hem de süslemeleri bağlamında somut olmayan kültürel mirasın yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Halkın ekonomik geçim kaynağının hayvancılık olması ve Erzurum ikliminde sıcaklık muhafazasını sağlamak amacıyla genellikle eve bitişik inşa edilen ahır ve mercekler de günlük hayattaki yansımalar olarak halk mimarisi bağlamında önemli yer tutmaktadır.

4.3 Sosyal Yaşamın Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları

Geleneksel bir Erzurum evinde kalabalık aile yapısından dolayı bir araya gelinip ortak vakit geçirilen ve sohbet edilen ortak kullanım alanları, sosyal hayatlarında büyük yer kaplamaktadır. Bunun yanı sıra komşuluk ve akrabalık ilişkilerine ve misafir ağırlama eylemlerine de önem verilmektedir. Aile içinde kadınlar genellikle haremlik olarak da işlev alan tandirevinde, erkekler ise genellikle selamlık olarak işlev alan ayvan odada bir araya gelerek misafir ağırlamakta, sohbet etmekte, ortak vakit geçirmektedirler. Tandirevinde toplanılan, yemek yenen veya sohbet edilen alan olarak ön plana tandirevi içinde yer alan sekiler çıkmaktadır. Sekilerin dışında kadınların bir yandan işlerini yaparken bir yandan da ısınmak için toplandıkları tandırbaşlarından da sohbet edilerek vakit geçirilen yerler olarak bahsetmek gerekir. Tandirevi ve ayvan odanın dışında, evin bölümleri arası dağıtım fonksiyonuna sahip avlular ve sofalar da ortak vakit geçirilen yerler olarak değerlendirilmektedir.

Bu bölümde Erzurum halkının hem aile içinde hem de misafirleri ağırlarken kullandıkları ve sohbet ederek vakit geçirdikleri sosyalleşme geleneklerinin somut olmayan kültürel miras bağlamında halk mimarisinde somutlaşan mekanları ve mekan öğeleri ele alınacaktır. Bu mekanlar alt katta genellikle avlu ve sekiler, üst katta ise

Şekil 4.45 Erzurum'da iki katlı ev tipi örneğinde avlunun yeri ve dağıtım işlevini gösteren plan örneği (Karpuz, 1993:82)

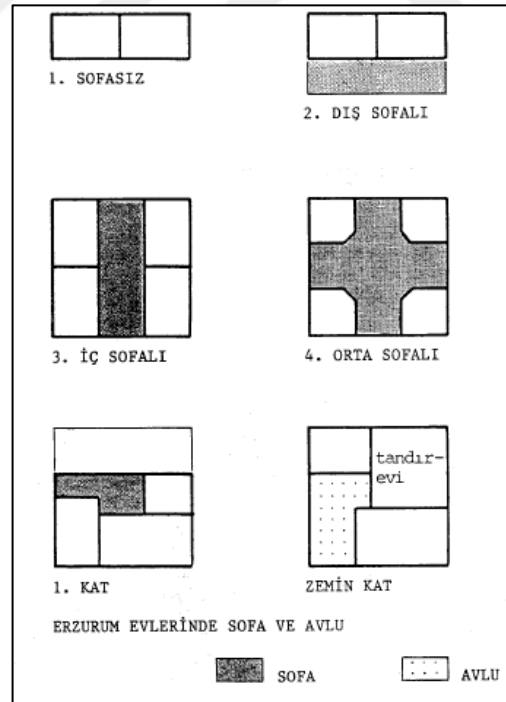
Şekil 4.46 Evin girişinde dağıtıcı-yönlendirici görev üstlenen avlu örnekleri (Kayserili, 2014:147 ve Kukaracı, 2001)

4.3.2 Sofa

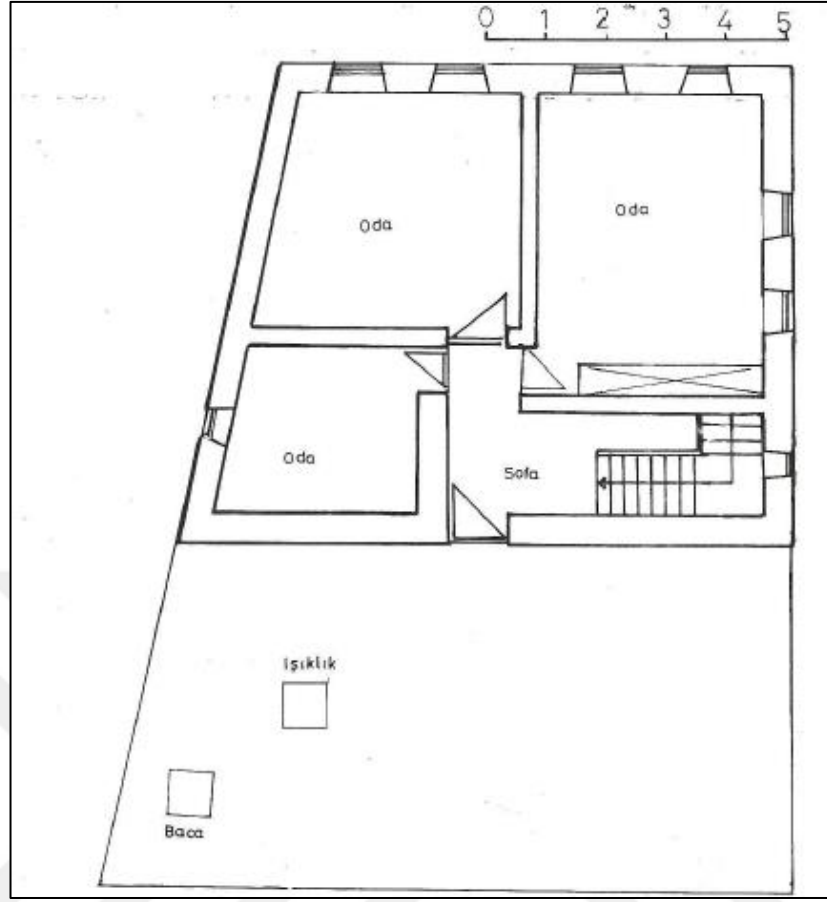
Sofa, odalar arası ilişkiyi sağlayan ve aile bireylerinin toplanmasını sağlayan ortak alandır ve geleneksel anadolu ev mimarisinde önemli bir unsurdur. Evin içindeki odalar genellikle doğrudan sofaya açılırlar ve bu mekana hareket merkezi özelliği kazandırılırlar (Eruzun ve Sözen, 2001:81). Eldem (1954:24), Anadolu konutundaki

plan tiplerini sofasız, dış sofalı, iç sofalı ve orta sofalı olmak üzere dört kategoride sınıflandırmıştır. Erzurum’da geleneksel evlerin üst katlarında en yaygın görülen plan türü iç sofalı plan türüdür, bunun yanı sıra orta sofalı ve az sayıda dış sofalı ve ‘L’ sofalı plan tipleri de görülebilmektedir (Köşklü ve Kındıgılı, 2018:203; Sağlam, 2019:1112; Sağlam ve Yurttaş, 2020:417). Geleneksel Erzurum evlerinde dış sofalar iklimin getirdiği koşullar sonucunda küçülmüş ve odalar arası bir geçit halini almıştır (Sağlam, 2019:1114). Erzurum evlerinde genellikle üst katta bulunan sofanın fonksiyonunu, zemin katta avlu ve tandirevi üstlenmiştir (Karpuz, 1993:52-53) (Şekil 4.47, 4.48, 4.49 ve 4.50).

Geleneksel Erzurum evlerindeki sofalar evin üst kattaki dağıtım fonksiyonunu sağlamasının yanı sıra, oturulan, kahve pişirilen veya ortak amaçlarla da kullanılan mekanlardır. Sosyalleşmeyi içeren bu özelliklerinden dolayı sofalar, somut olmayan kültürel miras bağlamında Erzurum halk mimarisinde sosyal hayatın somutlaşan yansıması olarak ele alınmıştır.

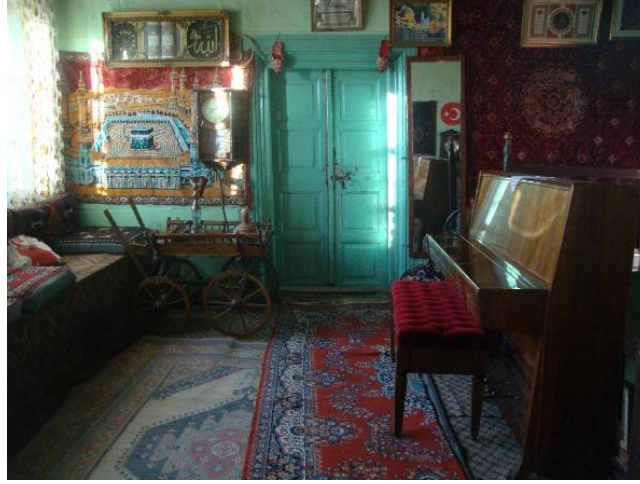
Şekil 4.47 Sedad Hakkı Eldem’in tespitleriyle Türk evinde görülen plan tipolojileri ile Erzurum evindeki plan tipolojisini gösteren şema (Karpuz, 1993:79)

Şekil 4.48 Birinci kat planında sofanın yeri ve dağıtım fonksiyonu (Karpuz, 1993:88)

Şekil 4.49 Sofa örnekleri (Kayserili, 2014:176), (Sağlam, 2019:221)

Şekil 4.50 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) üst katta dağılımı sağlayan sofa örneği (Kişisel arşiv, 2022)

4.3.3 Seki

Tandirevi içinde bulunan özel olarak yapılmış oturma bölümüne seki denmektedir (Şekil 4.51). Sekilere yörede ‘sedir’, ‘makat’ veya ‘peyke’ de denmektedir (B. Atak, S. Yiğit, Ş. Yiğit ve A. Yavuz, kaynak kişi görüşmeleri, Nisan-Kasım 2022).

Tandirevinde yüksek sekiler veya yer sekileri olmak üzere iki tür seki bulunmaktadır. Yüksek sekilere küçük bir merdivenle çıkılır ve bu sekilerin ahşap korkulukları vardır (Şekil 4.52). Altları ambar olarak kullanılmaktadır. Bu tür sekilerin yan tarafından pencere açılarak bir nevi oda haline getirilen örnekleri de mevcuttur. Yer sekileri ise yerden 30-40 cm yüksekte yapılmakta ve yüksek sekilerle aynı işlevi görmektedir (Şekil 4.53). Bazı büyük Erzurum evlerinde sekilerin kendilerine ait dolapları ve kahve ocakları bulunmaktadır (Karpuz, 1984:48).

Tandirevinde pişirilen yemekler de genelde sekilerde yenmektedir. Sekiler ayrıca yatma yeri olarak da kullanılmaktadır. Ev halkının kendi arasında veya eve gelen misafirlerle sohbet ederek veya kahve içerek vakit geçirdiği bir unsur olan seki, geleneksel Erzurum evinde sosyal hayatın somut olmayan kültürel miras bağlamında halk mimarisinde somutlaşan en önemli mekanlarından biridir.

Şekil 4.51 Geleneksel Erzurum evinden bir seki örneği (Karpuz, 1993:88)

Şekil 4.52 Geleneksel Erzurum evinden yüksek seki görünüşü (Soysaldı, 2008:1246)

Şekil 4.53 Tandirevinde bulunan alçak seki örneği (Kişisel arşiv, 2022)

4.3.4 Ayvan Oda (Başoda)

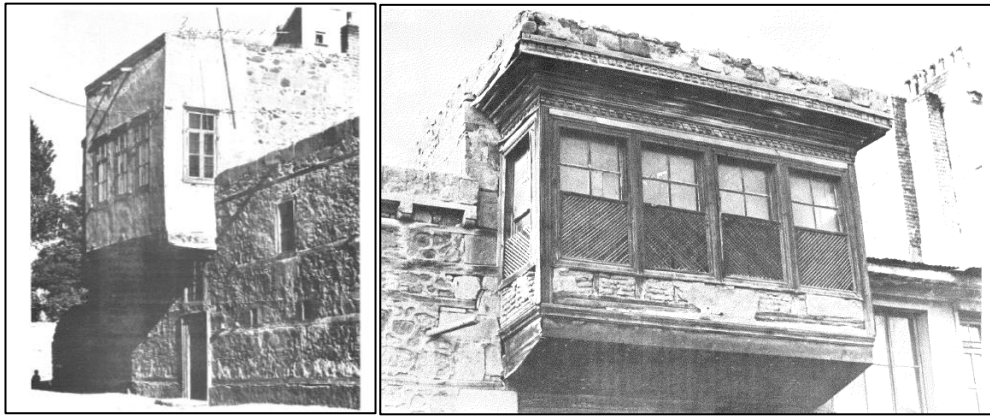
Ayvan oda, geleneksel Erzurum evlerinin birinci katındaki cepheye bakan bölümde yapılmış ve genellikle çıkma ile belirlenmiş başodalara denmektedir. (Şekil 4.54 ve 4.55). Bazı Erzurum evlerinde en üstte inşa edilen küçük bir yazlık ‘köşk oda’ da

bulunmaktadır ve bu odalara da ayvan oda denmektedir (Karpuz, 1993:50). Başodalara ayrıca yörede ‘yiğit odası’, ‘aynalı oda’ da denmektedir ve başodanın içerisinde, çiçeklik, dolap, yüklük, seki ve çok süslü tavan gibi oda elamanları bulunmaktadır (Sağlam, 2019:1147).

Ayvan oda geleneksel Erzurum evinde ‘selamlık’ odası işlevini almıştır. Eve gelen erkek misafirler burada ağırlandı, selamlık sohbetleri burada yapılmaktadır. Bu özelliğinden dolayı sosyal hayatın halk mimarisinde somut olmayan kültürel miras bağlamında somutlaşmış örneğidir.

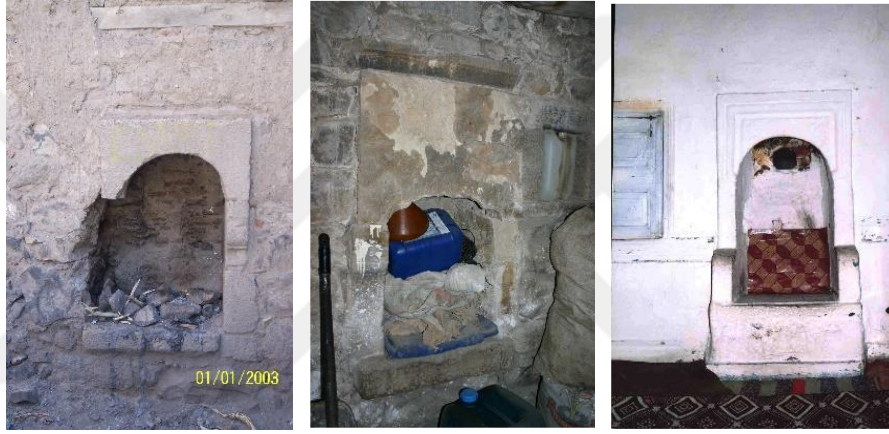
Şekil 4.54 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) başodasından bir görünüm (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.55 Cepheden sokağa hakim başoda görünümü ve günümüzde yıkılmış olan bir evin cephesinden çıkma yapan ayvan odanın görünüşü (Karpuz, 1993:119 ve 146)

4.3.5 Kahve Ocağı

Genellikle başodalardeki veya sekilerdeki duvarların iç kısımlarına yerleştirilen ocaklara ‘kahve ocağı’ denmektedir (Şekil 4.56) (Örnek, 2015:455). Tandirevinin alt katta olması sebebiyle üst katın sıcak içecek temini için düşünülen bu yapı elamanı, evin görseelliğine uygun olarak estetik bir düzenleme göstermektedir. Taş malzeme ile yapılan kahve ocaklarının içerisinde çoğunlukla tandırdan alınmış pelit ağacı kömürleri yakılmaktadır (Sağlam, 2019:1170). Kahve ocakları misafir ağırlama kültürüne verilen önemin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 4.56 Erzurum evlerinden kahve ocağı örnekleri (Fotoğraflar:Z. Köşklü) (Örnek, 2015:455)

4.3.6 Sosyal Yaşamın Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları Değerlendirmesi

Geleneksel Türk evinde halkın ortak vakit geçirdikleri alanlar olarak karşımıza çıkan avlu ve sofalar, geleneksel Erzurum evinde soğuk iklim koşullarının sonucunda farklılaşarak özgünleşen; sosyal hayat doğrultusunda somut olmayan kültürel mirasın halk mimarisine yansımalarıdır. Erzurum halkı sohbet etmek, kahve içmek gibi sosyalleşme amaçlarıyla vakitlerinin çoğunu tandirevinde geçirmektedir. Tandirevi dışında üst katta dağılım görevi üstlenmiş ortak kullanım mekanları olan sofalarda ve ayvan odalarda vakit geçirildiği, iklim koşulları gereği iç avlunun genellikle yaz günlerinde kullanıldığı söylenebilmektedir. Tandirevindeki sekiler, birlikte vakit

geçirip sohbet etmek, yemek yiyip kahve içmek veya yatmak amaçlarıyla kullanılmaktadır. Aynı şekilde ayvan odalar da erkeklerin birlikte sohbet edip vakit geçirebildikleri sosyal hayatın halk mimarisine yansıma örneğidir. Kahve ocakları ise genellikle ortak vakit geçirilen mekanlarda sohbete kahvenin de eşlik edebilmesi amacıyla ve misafir ağırlama kültürüne verilen önemle karşımıza çıkan somut olmayan kültürel miras örneği olarak ele alınmıştır.

4.4 İnançların Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları

Somut olmayan kültürel miras bağlamında halkın hayatında önemli yer tutan inançlar da halk mimarisine yansımıştır. Geleneksel Erzurum evlerinde hem aile içinde hem de dışarıdaki hayata karşı gösterilen bir mahremiyet duygusu söz konusudur ve bu duygu evin bölümleriyle donatılarında somutlaşmış örnekleriyle karşımıza çıkmaktadır.

Bu bölümde inançların doğrultusunda halk mimarisinde somutlaşan öğelere somut olmayan kültürel miras bağlamında yer verilecektir. Bu öğeler kadınların ve erkeklerin evin ayrı bölümlerinde vakit geçirmeleri için oluşturulan haremlik - selamlık odalarıyla bu odaların genellikle çift kanatlı olarak yapılan kapıları, ev içindeki mahremiyeti dışarıdaki hayata karşı korudukları tırhıçlar ile ahşap pencere kafesleri, dışarıdan gelen kişinin kim olduğunun görülmesini sağlayabilen köşe pencereleri ve yine gelen kişinin kadın veya erkek olduğunun anlaşılabilmesini sağlayan kapı tokmakları ele alınacaktır.

4.4.1 Haremlik/Selamlık Odaları ve Kapıları

İçe dönük bir yaşama biçimine uygun inşa edilmesi, Türk ev kültürünün en önemli özelliklerinden birisidir. Evlerde mahremiyetin korunabilmesi için, kadınların ve erkeklerin ayrı ayrı oturabileceği haremlik ve selamlık adı verilen bölümler yapılmıştır (Karpuz, 1993:4). Erzurum evlerindeki bu bölümlere geçişler avlular üzerindeki ayrı yerlerden sağlanmaktadır. Haremlige veya haremlik olarak da kullanılabilen tandır

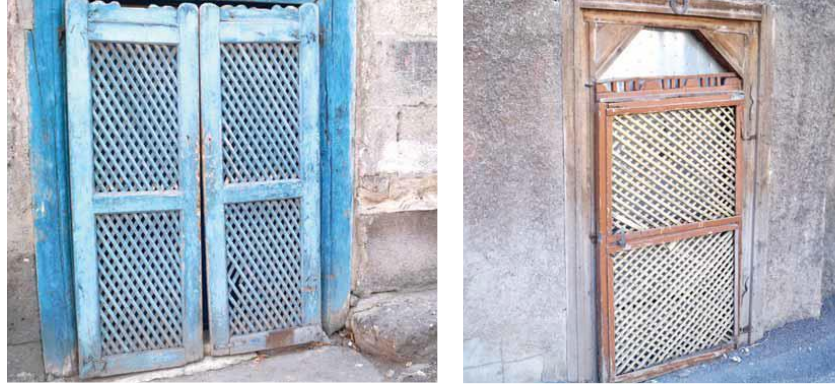
evine geçişler genellikle giriş katından yapılmakta, selamlığa geçiş ise genellikle merdivenlerden çıkıldıktan sonra üst kattaki sofalardan yapılmaktadır. Haremlğin kendine ait bir avlusu da bulunmaktadır (Kayserili, 2014:147). Genellikle bu odalarda kapılar hem sıcaklık muhafazası hem de mahremiyet için çift katlı olarak inşa edilmiştir (Şekil 4.57).

Şekil 4.57 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) haremlik odası görünümü ve haremlik odasının çift katlı kapısı (Kişisel arşiv, 2022)

4.4.2 Tırhıç

Tırhılar geleneksel Erzurum evlerinde ev içi mahremiyeti sağlamak amacıyla dış kapıya yerleştirilen ahşap kafeslerdir (Şekil 4.58 ve 4.59). Havaların sıcak olduğu günlerde evde vakit geçiren kadınlar cümle kapısını açarak tırhıç kapıyı kapatmaktadırlar. Böylece evin içi görünmeden fakat içeriden dışarısı görünecek şekilde evin havalandırılması sağlanmaktadır. Tırhılar tek veya çift kanatlı olarak yapılmaktadırlar. (Kayserili, 2014:183-184). Tırhılara yörede ‘tırhış’ da denmektedir (H. Yurttaş ve Y. Abdullahoğlu, kaynak kişi görüşmeleri, Kasım 2022). Tırhılar ayrıca, özellikle kadınların yazın açık havada vakit geçirme ihtiyaçları doğrultusunda oturmak, sosyalleşmek, sohbet etmek gibi ortak paylaşım yaptıkları alanlardır. Bu ortak paylaşımlar, inançlar doğrultusunda tırhıların arkasında yapılmaktadır (Z. Köşklü, kaynak kişi görüşmesi, Kasım 2022).

Şekil 4.58 Dış kapılardaki çift kanatlı ve tek kanatlı tırhıç örnekleri (Kayserili, 2014:184)

Şekil 4.59 Tırhıç örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

4.4.3 Ahşap Pencere Kanatları

Özellikle Osmalı'nın son döneminde yapılan geleneksel Erzurum evlerindeki pencerelerde, kapılarda kullanılan tırhıçlarla aynı işlevi gören ahşap pencere kanatları yapılmıştır. Bu kafesler bazı pencerelerde pencereyi boydan kapatmakta, bazı pencerelerde ise pencerenin yalnızca alt bölümünü kapatmaktadır. Yapılan ahşap kanatlar dışa doğru açılacak şekilde uygulanmaktadır. Böylece pencereler açıldığında ahşap kafesler kapatılarak evin içinin doğrudan görülmesinin önüne geçilmektedir (Şekil 4.60) (Kayserili, 2014:192).

Şekil 4.60 Ahşap pencere kanadı örnekleri (Kayserili, 2014:193), (Sağlam, 2019:479)

4.4.4 Köşe Pencere

Geleneksel Erzurum evlerindeki pencerelerde bir diğer farklılık ise köşe pencere uygulamasıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu pencereler ayvan odanın sokağa bakan cephesindeki köşelere yapılmaktadır (Şekil 4.61). Eğer ayvan odanın olduğu cephedeki çıkma bütün halinde yapılmışsa köşe pencerelerinin her iki köşeye de konulduğunu gösteren örnekler bulunmaktadır (Kayserili, 2014:192). Bu pencereler form olarak dar ve uzundur (Karpuz, 1993:44). Bu pencerelerden sokak derinlemesine görülebildiğinden, dışarıdan gelen birinin de görülebilmesini sağlaması açısından ‘kim geldi penceresi’ olarak da bilinmektedir. Bu pencereler sayesinde yaşlı ev bireylerinin kendilerini sokaktaymış gibi hissetmeleri ve evde yaşayan çocukların sokakta oynarlarken kontrol edilebilmesi de mümkün olmaktadır (T. Sağlam, kaynak kişi görüşmesi, Ekim 2022).

Şekil 4.61 Geleneksel Erzurum evlerinden köşe pencere örnekleri (Kayserili, 2014:192 ve Kukaracı, 2001)

4.4.5 Kapı Tokmakları

Erzurum evlerinde dış kapıların üzerlerine, dışarıdan gelen birinin sesini duyabilmek amacıyla kapı tokmakları yapılmıştır. Kapı tokmaklarına yörede ‘elcek’ de denmektedir (Aydemir, 2002:64). Erzurum evlerindeki kapı tokmaklarının malzemesi metaldir ve geometrik formlu, el şeklinde, bitkisel motifli veya hayvan figürlü olmak üzere kapı tokmaklarını dört grupta toplamak mümkündür (Köşklü, 2006:338). Kapı tokmakları genellikle biri büyük biri küçük olmak üzere iki farklı büyüklükte yapılmaktadır (Şekil 4.62, 4.63 ve 4.64). Büyük olan kapı tokmağını eve gelen erkekler kullanırken küçük olanı kadınlar kullanmaktadır. Bunun nedeni ise büyük tokmağın daha fazla ses çıkarması ve ev halkı tarafından eve gelenin erkek olduğunun anlanması; küçük tokmalardan çıkan ses daha az olduğu için ise eve gelen kişinin kadın olduğunun anlanmasının amaçlanmasıdır (Kayserili, 2014:183).

Şekil 4.62 İki ayrı büyüklükte yapılmış kapı tokmakları (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.63 Kapı tokmağı fotoğrafları (Çınar, 2012:383 ve 390)

Şekil 4.64 Kapı tokmağı örnekleri (Sağlam ve Yurttaş, 2020:428)

4.4.6 İnançların Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Erzurum Halk Mimarisine Yansımaları Değerlendirmesi

Bektaş'a (2018) göre Türk ev kültüründe kapı, odanın içi birden görülebilecek biçimde açılmamaktadır. Kapı açıldığında önünüzde ya yaşmak duvarı (örtüsü veya perdesi) vardır; ya da neredeyse bir dolabın içine girilmiş hissi uyanır. Böylece kapının açılma sesinin duyulmasından, girenin oda içini görebilmesi için geçen sürede, oda içindekiler toparlanabilmektedirler (s.124). Çınar (2012) ise, geleneksel Anadolu evini örf, adet, gelenek, görenek, sosyo-kültür yapısı, yaşam biçimleri ve gereksinimlere yanıt veren bir ev tipi olarak aktarmıştır. Erzurum evlerindeki planlamanın ve yaşam tarzının, Bektaş'ın ve Çınar'ın bu tespitleriyle paralellik gösterdiği görülebilmektedir. Erzurum ev kültürünün gelenekler ve inançlar doğrultusunda yapılandığını, seçilen örnekler bazında da söylemek mümkündür. Kadınların ve erkeklerin ayrı mekanlarda vakit geçirmesi için tasarlanan haremlik ve selamlık odaları; bu odaların odaya giren kişinin sesinin duyulabilmesi için (sıcaklık muhafazası görevinin yanı sıra) çift katlı olarak yapılmış kapıları; dışarıdan gelen kişinin kadın veya erkek olduğunun anlaşılabilmesi için yapılan iki farklı büyüklükteki kapı tokmakları; evin içinin doğrudan görünmemesi için kapılara ve pencerelere takılan ahşap kafesler ve dışarıdan gelen kişinin kim olduğunun da görülebilmesi amacıyla kullanılan köşe pencereler Türk ev kültüründeki mahremiyet duygusunun halk mimarisinde somutlaşmış örnekleridir. Sosyal hayatın yansımaları olarak ele alınan ayvan oda da selamlık işlevi almasından dolayı inançların yansımalarından biri olarak bu kategoriyle etkileşim içindedir.

4.5 Çevresel Etkenlerle veya Tarihsel Süreçte Erzurum Halk Mimarisinde Gelenekselleşmiş Yapısal Kullanımlar, Detaylar, Semboller, Vd.

Erzurum halk mimarisinde birçok öğenin coğrafi konum ve soğuk iklim koşulları nedeniyle yöreye özgü bir biçimde oluşum gösterdiğini söylemek mümkündür. Evlerdeki plan tipolojisi, mekanların oluşum biçimleri, mekanlaraki elemanlar ve donatılar, mimari yapım teknikleri ve detayları gibi birçok öğe yörenin iklim koşullarına göre şekil almış, özgünleşmiş ve dolayısıyla tarihsel süreç boyunca yapıla yapıla gelenekselleşmiştir. İklim koşullarının yanısıra, tarihsel süreçteki kültür birikiminin ürünü olarak anlamlar barındıran unsurlar da halk mimarisinde karşımıza çıkmaktadır.

Bu bölümde tarihsel süreç boyunca halk mimarisinde günlük hayat kullanımları, sosyal hayat kullanımları veya süregelen gelenek ve inançlar ile iklim koşulları doğrultusunda halk mimarisinde gelenekselleşen yapısal kullanımlar, detaylar, semboller gibi örneklerin somut olmayan kültürel miras bağlamında somutlaşan örnekleri ele alınacaktır. Bu örnekler tandırevindeki günlük yaşam pratikleri sonucunda oluşan bir detay olarak karşımıza çıkan külve, günlük yaşam pratikleri sonucunda oluşan yöreye özgü bir donatı olarak karşımıza çıkan ceferlik, coğrafi koşullar sonucunda yöresel yapım tekniği olarak oluşum gösteren pasin örtü, yine coğrafi koşulların sonucu yapılan çakçavi, çift katlı/keçe kaplı kapılar ve ahır sekisi, kültürel birikimin sembolleşen ürünleri olarak karşımıza çıkan tekne tavan, çıtalı tavan, çiçeklikler, takçegözler ve süsleme detayları ile kitabelikler, yöreye özgü yapım tekniği veya uygulamalar olarak karşımıza çıkan Z çatkılı kapılar, kontlar ve zırza olarak ele alınacaktır.

4.5.1 Külve

Tandırbaşlarındaki tandırın hava almasını sağlayan ve biriken küllerin çıkarılması için gerekli olan oyuklara külve denmektedir. Tandır yakılacağı zaman külve deliği açılmakta ve alevlerin çoğalıp hızlı bir şekilde köz haline gelmesi sağlanmaktadır. Tandırda ekmek pişirilirken, ekmekler yanmadan ağır ağır pişsin ve sıcaklık içeride

kalsın diye külve deliği kapatılmaktadır (T. Sağlam, kaynak kişi görüşmesi, Ekim 2022). Külveye yörede ‘tandırın gözü’ de denmektedir (A. Yavuz, kaynak kişi görüşmesi, Kasım 2022) (Şekil 4.65). Zeminden 30-40 cm yükseltilerek yapılan tandırbaşının alt bölümüne yapılan külvelerden, tandır yanmadığı zamanlar, uzun ve ince kürekler yardımıyla küller dışarı çıkarılarak tandır temizlenmektedir (Kayserili, 2014:161). Bu durum külveleri tandırbaşının önemli detaylarından biri haline getirmektedir.

Şekil 4.65 Tandır başında bulunan külve örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

4.5.2 Pasin Örtü

Erzurum evlerinde genellikle tek katlı ve duvarlarında penceresi olmayan odalarda ‘pasin örtü’ adı verilen sistem kullanılmaktadır (Şekil 4.66). Bu sistemde odanın içi tavandan açılan bir ışıklıkla aydınlatılmaktadır. Pasin örtü kullanılan odaların bacaları düz değildir, pencerenin olduğu bölüm yüksekte bulunurken, penceresiz olan bölüm alçakta yapılmıştır. Böylelikle yağmur veya kar suları evin içine sızıntı yapmadan tahliye edilebilmektedir (Kayserili, 2011, s.137-138). Işığın üst kenarlarda bulunan camlardan içeri girmesi sağlanan bu sistem, sonra ‘koltuk penceresi’ adı verilen yan pencerelere dönüştürülmüştür (Akkuş ve Akkuş, 2017:189).

Pasin örtü ayrıca ahırlarda da kullanılmaktadır. Bu sistemde kullanılan ahşapların üzerine söğüt dalı veya çalı-çırpı konulup çamur toprak çekilerek tesviye edilmektedir. Örtünün bakımının her yıl yapılması gerekmektedir (Karpuz, 1993:43).

Şekil 4.66 Yöreye özgü uygulamalardan biri olan pasin örtü örnekleri (Kişisel arşiv, 2022-solda ve Kukaracı, 2001-sağda)

4.5.3 Çakçavi

Tandirevi veya damların örtülerinde çerçeveli camekanlara veya ışıklıklara çakçavi denmektedir (Şekil 4.67) (Gemalmaz, 1978 ve Karpuz, 1993:68). Çakçaviler coğrafi koşullar gereği penceresi olmayan mekanların ışık alabilmesi için yapılan sistemlerdir.

Şekil 4.67 Çakçavi örneği (Kişisel arşiv, 2022)

4.5.4 Tekne Tavan

Geleneksel Erzurum evinin iç mekanında önemli süsleme sembollerinden biri olan tekne tavanlar, düz zemin üzerine, yanlardan kat kat olmak üzere pervazlar çıkılarak yapılmakta ve tavan tekne kenarı gibi odanın yan duvarlarına açılmaktadır (Şekil 4.68, 4.69 ve 4.70). Kenarlardaki pervazlarda klasik veya barok üslupta ahşap süslemeler görülmektedir. Genellikle mukarnaslar, baklava dilimleri, yıldızlar, ‘S’ veya ‘C’ şeklinde kıvrımlar ve kıvrık dallar tekne tavan süslemelerinde dikkat çeken unsurlardır. Ekonomik gelir düzeyi yüksek olan evlerde ortada geniş çaplı bir

çarkıfelek ve göbek etrafında madalyonlar bulunmaktadır. Tekne tavanlara Erzurum’da ‘çökertme tavan’ da denmektedir (Karpuz, 1993:56). Tavanlar, odanın ev içerisindeki önemine (başoda, köşk oda), ustanın becerisine, ev sahibinin isteklerine ve ekonomik gücüne göre farklı şekillerde yapılmışlardır. Genellikle başoda için gösterilen özen ve işçilik doğal olarak küçük odalar için gösterilmemiş ve başoda dışında kalan odaların tavanları basit işçiliklerle yapılmışlardır (Sağlam, 2019:1154).

Şekil 4.68 Hanağası Evi başoda tekne tavanı ve detayı (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.69 Selamlık odası tekne tavan örneği (Sağlam ve Yurttaş, 2020:428)

Şekil 4.70 Tekne tavan örnekleri (Sağlam, 2019:187)

4.5.5 Çıtalı Tavan

Çıtalarla kare veya eşkenar dörtgen şeklinde desenler oluşturulan bir tavan örneğidir ve bu tavanların kenarlarında birkaç bordür bulunmaktadır (Şekil 4.71 ve 4.72). Ortada ise küçük bir göbek bölümü bulunmaktadır. Erzurum evlerinde çok yaygın bir tavan çeşididir (Karpuz, 1993:55) ve halk mimarisinde somutlaşan önemli sembollerden biridir.

Şekil 4.71 Çıtalı tavan örneği (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.72 Çıtalı tavan örnekleri (Kayserili, 2014:174), (Sağlam, 2019:226)

4.5.6 Çiçeklikler

Çiçeklikler genellikle ekonomik statüsü yüksek olan bazı geleneksel Erzurum evlerinde yüklüklerin ortasına niş biçiminde yapılmaktadır (Şekil 4.73 ve 4.74) ve Erzurum evlerindeki odalar arasında genellikle başodada bulunmaktadır ve halk mimarisinde gelenekselleşen önemli bir sembol olarak karşımıza çıktığını söylemek

mümkündür. Çiçekliklere genellikle süs eşyaları, saksılar, ev hanımlarının yaptığı el işleri, gergefler veya aynalar konulmaktadır (Akkuş ve Akkuş, 2017:189 ve T. Sağlam, kaynak kişi görüşmesi, Ekim 2022).

Şekil 4.73 Hanağası Evi (Paşabey Konağı) çiçeklik örneği (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.74 Çiçeklik örnekleri (Karpuz, 1993:160) ve (Sağlam, 2019:188)

4.5.7 Ceferlik

Avlulardaki boş duvarların yüksekte kalan yüzeylerinde, kullanılmayan veya az kullanılan küçük eşyaların saklandığı depocuklara yörede ceferlik dendiği gibi, odalarda yüklüklerin üst kısmında oluşturulan raflara da ceferlik denmektedir (Şekil 4.75) (Karpuz, 1993:46 ve Kukaracı, 2001:47). Süslemeli ceferlik örnekleri de bulunmaktadır ve yöreye özgü donatı elemanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 4.75 Somunoğlu evinden çiçeklikteki ceferlik örneği (Kukaracı, 2001)

4.5.8 Takçegöz

Genellikle çiçeklik nişlerinin her iki yanında ve dikey olarak üçerli şekilde yapılmış oyuklara ‘takçegöz’ veya ‘gözgöz’ denmektedir (Şekil 4.76). Takçegözlere ev hanımları genellikle el işlerini veya süs eşyalarını koyarlar.(Karpuz, 1993:51). Bunun dışında kandiller, şişeler içinde şerbetler veya çıkıntıları olan takçegözlere de mumlar konmaktadır. Bundan dolayı takçegözler yörede ‘kandillik’, ‘şerbetlik’ veya ‘mumdanlık’ olarak da isimlendirilmektedir (E. Güzel, T. Sağlam ve Z. Köşklü, kaynak kişi görüşmeleri, Ekim-Kasım 2022). Takçegözler genellikle ekonomik statüsü yüksek olan evlerde ve konaklarda bulunmaktadır.

Şekil 4.76 Takçegöz örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

4.5.9 Süsleme Detayları

Türk ev mimarisi içinde Erzurum evlerinin kendine özgü süsleme özellikleri bulunmaktadır ve malzemeye göre taş, ahşap, madeni ve alçı süslemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. (Şekil 4.77, 4.78, 4.79, 4.80, 4.81, 4.82 ve 4.83). Taş ve ahşap süslemeler cephede ve iç mekanlarda, madeni süsleme kapı ve pencerelerde, alçı süsleme ise odalarda, ocaklarda ve çiçeklik nişlerinde görülmektedir. Taş süsleme örnekleri cephede köşe pahlarında ve kitabeliklerde, iç mekanda tandırbaşlarında, küçük ocaklarda, kahve ocaklarında ve kurunlarda karşımıza çıkmaktadır (Köşklü ve Kındıgılı, 2018:204 ve 210). Ocak kaşlarında genellikle geometrik, bitkisel, mukarnas bezemeler bulunmaktadır. Kurunlarda görülen süslemeler ise stilize yapraklar, rozetler, lale, karanfil, stilize ağaçlar, kitabeler veya ibrik motifleridir (Karpuz, 1993:55). Ahşap süslemeler dış mekandakapı sövelerinde, çıkmaların altında ve saçaklarda, balkonlarda; iç mekanda ise tereklerde, seki korkuluklarında, yüklük ve dolaplarda, çiçekliklerde ve tavanlarda görülmektedir. Madeni süslemeler kapıların tokmakları, zırzaları, çivileri, kitlekleri, kuşaklarında ve kapıların üzerlerindeki pencerelerdeki parmaklıklarda karşımıza çıkmaktadır. Alçı bezemeler Erzurum evlerinde çok uygulanan bir teknik olmamakla birlikte, iç mekanda kapı ve pencere çerçevesinde, duvarların üst kısmında kabartma ya da üzeri kalemişi bezemelerle süslenmiş bazı örnekleri mevcuttur (Köşklü ve Kındıgılı, 2018:220-222).

Şekil 4.77 Tandirevi terek süsleme detay örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.78 Çiçeklik süsleme örneği ve detayları (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.79 Tavan süsleme örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.80 Yüklük ve dolap süsleme örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.81 Taş kurun süsleme örnekleri (Sağlam ve Yurttaş, 2020:434 ve 436-solda ve ortada); (Kişisel arşiv, 2022-sağda)

Şekil 4.82 Kahve ocağı süsleme örneği (Örnek, 2015:249)

Şekil 4.83 Tırhıçlı kapı süsleme örneği (Kişisel arşiv, 2022)

4.5.10 Çift Katlı ve Keçe Kaplı Kapılar

Erzurum evlerinin iç kapıları tek veya çift kanatlı olabilmekte ve Z kuşakla çakma ya da geçme olarak yapılabilmektedir. Kapıların kanatları ısı muhafazası ve ses yalıtımını sağlamak amaçlı çift katlı yapılmıştır, bu katlardan biri yazın çıkarılmaktadır. Bazı kapıların kanatlarına kapıların sıcaklığı koruma özelliğini artırmak için keçe ve deri çakıldığı gözlemlenebilmektedir (Şekil 4.84) (Karpuz, 1993:43-44; Kayserili, 2014:185).

Keçe kaplı kapı uygulamasından Evliya Çelebi de seyahatnamesinde bahsetmiştir. Böylelikle bu uygulamanın, Erzurum'un coğrafi koşulları gereği, tarihsel süreçte birkaç yüzyıl önceye dayandığını söylemek mümkündür.

Şekil 4.84 Çift kanatlı keçe kaplı kapı örnekleri ile çift katlı-çift kanatlı kapı örneği (Kukaracı, 2001; Kayserili, 2014:145 ve 185)

4.5.11 'Z' Çatkılı Kapılar

Erzurum evlerinin dış kapılarının iç yüzeylerinde Z şeklinde 10x10 boyutunda ahşaplar ile kuşaklar yapılmaktadır. Bu kuşak kapının sokağa bakan yüzeyinden yörede 'mısmar' adı verilen büyük çivilerle desteklenmektedir (Şekil 4.85 ve 4.86) (Kayserili, 2014:180). Böylece Erzurum evlerinin dış kapılarının yöreye özgü estetik bir görünüm kazandığını söylemek mümkündür.

Şekil 4.85 'Z' çatkılı giriş kapısı örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.86 ‘Z’ çatkılı giriş kapıları (sağdaki fotoğraf: Z. Köşklü) (Örnek, 2015:172 ve 445)

4.5.12 Zırza

Erzurum evlerinde güvenliği artırmak amaçlı iki kanatlı veya tek kanatlı kapılarda, özel bir kilitleme sistemiyle çalışan ve yörede ‘zırza’ adı verilen kilitler bulunmaktadır (Şekil 4.87). Bu kilit sistemiyle kapılar, güvenliği artırmak amaçlı bir defadan daha fazla kilitlenebilmektedir. yöreye özgü bu kilitler kapının iç veya dış tarafında bulunan kancalı demir bir kola takılmaktadır (Şekil 4.88) (Kayserili, 2014:180).

Şekil 4.87 Zırza kilit sistemi örnekleri (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.88 Zırza ile kilitlenmiş kapılar (Kişisel arşiv, 2022)

4.5.13 Kitabelikler/Kitabe Taşları

Bazı Erzurum evlerinin girişlerinde, evin yapım yılını gösteren kitabelikler yer almaktadır (Şekil 4.89 ve 4.90). Bu kitabelikler belge niteliği taşımakta olup, cephelerde süsleme elemanı olarak da dikkat çekmektedir. Genellikle kapıların üzerlerinde veya girişin her iki yanında bulunmaktadır. Kitabe taşlarının üzerlerinde farklı tarzda örneklerin olduğu süslemeler bulunmaktadır (Çınar, 2012:375). Kitabelerde genellikle dini içerikli Besmele ve Maşallah gibi yazılar veya evin inşaat tarihi olmaktadır ve Erzurum alan araştırması ve kaynak kişi görüşmeleri sonucunda şehir merkezi veya kırsalda Ermenice yazılan bir kitabeye rastlanmamıştır.

Şekil 4.89 Kitabelik örnekleri (Ün, 2019:509) (solda) , (Çınar, 2012:384 ve 386) (orta ve sağda)

Şekil 4.90 Z çatkılı bir giriş kapısı ve kitabesi (Kişisel arşiv, 2022)

4.5.14 Kontlar

Erzurum evlerinde bulunan hatıllara saplanan ahşaplara kont denmektedir (Şekil 4.91 ve 4.92). Bu uzantıların üzerine ahşap kalaslar koyularak iskele kurulabilmekte ve cephe duvarının bakımı veya onarımı için cepheye kolayca çıkılabilmektedir. Ayrıca bazı evlerde bu uzantılara ip bağlanarak sebze veya meyve kurutulduğu gözlemlenmiştir (Karpuz, 2001:118-119). Kontlar bazı durumlarda çamaşırlık olarak da kullanılmaktadır (H. Yurttaş, kaynak kişi görüşmesi, Kasım 2022).

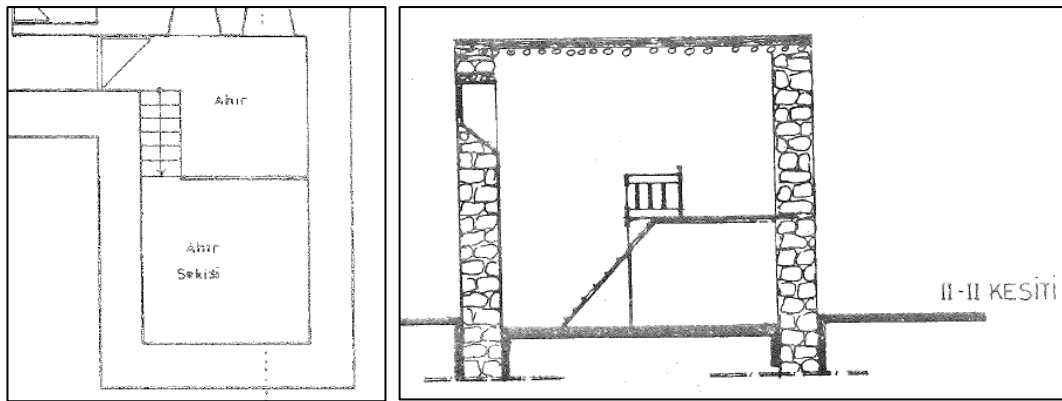
Şekil 4.91 Cephedeki kontlar - şehir merkezi (Kişisel arşiv, 2022)

Şekil 4.92 Cephedeki kontlar - kırsal (Kişisel arşiv, 2022)

4.5.15 Ahır Sekisi

Hayvancılıkla uğraşılan geleneksel Erzurum evlerindeki ahırların içine, Erzurum'un soğuk ikliminin sonucunda, özellikle kış günlerinde hayvanların sıcaklığından faydalanmak için, yerden yaklaşık 1 veya 1,5 metre yükseltilmiş ve merdivenle çıkılan sekiler yapılmaktadır. Ahır sekilerinde oturulup sohbet edilebilmekte, gerektiğinde yatılabilmektedir (Şekil 4.93) (Y. Abdullahoğlu kaynak kişi görüşmesi, Kasım 2022). Ahır sekisinin, Erzurum'un coğrafi özellikleri gereği yöreye özgü olarak karşımıza çıkması özelliğiyle, halk mimarisinde somutlaşmış bir somut olmayan kültürel miras ögesi olduğunu söylemek mümkündür.

Şekil 4.93 Geleneksel bir Erzurum evi planında ve ahırının kesitinde ahır sekisi (Karpuz, 1993:91)

4.5.16 Çevresel Etkenlerle veya Tarihsel Süreçte Erzurum Halk Mimarisinde Gelenekselleşmiş Yapısal Kullanımlar, Detaylar, Semboller, Vd. Değerlendirmesi

Geleneksel Erzurum evlerinin yapımında çevresel etkenlerle, tarihsel süreçte gelenekselleşerek yöreye özgü hale gelen birçok örnek bulunmaktadır. Tandirevi kültürünün oluşmasıyla, tandırbaşının en önemli elemanlarından biri olan külve tarihsel süreçte geleneksel olarak Erzurum evlerinde ortaya çıkmış bir detay örneğidir. Coğrafi koşullar gereği sıcaklık muhafazasını sağlamak amacıyla geliştirilmiş pasin örtü sistemi; soğuk iklim koşulları sonucu zeminden daha alt kotta yapılmış olduğu için penceresi olmayan mekanlarda ışığın içeri girmesini sağlayabilmek amacıyla yapılan çakçavi; ısıyı evin içinde tutabilmek amacıyla çift katlı veya keçe kaplı olarak yapılan kapılar; hayvanların ısısından yararlanabilmek için ahırların içerisinde oturmak veya yatmak amacıyla yapılmış ahır sekileri Erzurum yöresine ait, iklimsel etkenler sonucunda gelenekselleşerek halk mimarisine yansımış somut olmayan kültürel miras örneklerindendir. Türk ev kültüründe süslemelere verilen önemden dolayı, Erzurum evlerinde de çeşitli ve estetik örnekleriyle karşımıza çıkan süsleme detayları, tekne tavanlar, çıtalı tavanlar, çiçeklikler ve takçegözler tarihsel süreçte gelenekselleşerek Erzurum halk mimarisine yansımış semboller olarak somut olmayan kültürel miras kapsamında değerlendirilen örneklerdir. ‘Z’ çatkılı kapılar ve kontlar Erzurum halk kültüründe yer edinmiş ve halk mimarisi bağlamında Erzurum evlerine ve kapılarına estetik katmış yapısal detaylardır. Güvenliği artırmak amaçlı yapılan ve yöreye özgü isim almış olan zırzalar tarihsel süreçte gelenekselleşerek yapılan ve kullanılan bir detay yansımasıdır. Kapıların üstlerinde evin yapım yılını gösteren bir belge niteliği taşıyan veya inanç sembolü olarak üzerinde genellikle dini içerikli yazılar olan kitabeler de gelenekselleşen bir detaydır ve ev cephelerinde süsleme örnekleri olarak da önemli yer tutmaktadır. Ceferlikler kullanılmayan eşyaların konulması amacıyla yapılmış donatı elemanı olarak karşımıza çıkan Erzurum halk mimarisine özgü somut olmayan kültürel miras yansıma örnekleridir.

BÖLÜM 5

DEĞERLENDİRME

Erzurum’da tarihsel süreçte oluşmuş birçok halk mimarlığı örneğinin bulunduğu, hatta bu örneklerden birçoğunun (coğrafi koşullar bağlamında) özgün örnekler olduğu söylenebilmektedir. Somut olmayan kültürel mirasın Erzurum halk mimarisinde yansımaları (somutlaşan örnekleri) da, Erzurum halk mimarisinin gelişimine paralel olarak, Erzurum’un içinde bulunduğu konum gereği mimari anlamda farklılaştığı kısımlarda, özgünleşmiştir.

Erzurum halk mimarisinin ve geleneklerden süregelen somut olmayan kültürel mirasın halk mimarisinde somutlaşan öğelerinin kültürel sürekliliğinin izini sürmek amacıyla, seyahatname, gravür, minyatür gibi yazılı ve görsel tarihi belgelerden de yararlanılan bu çalışmada, tarihsel süreçteki çıkarımlar şu şekildedir: tarihsel bilgilerin yer aldığı kaynaklarda camiler, medreseler, kaleler ve surlar, vd. gibi anıtsal eserlere odaklanıldığı, halk mimarisine ve öğelerine odaklanılmadığı için, bu öğelere dair bilgilere ancak seyyahların anlatımları ve görsel tasvirleriyle ulaşılabilmektedir. Seyyahların aktarımlarından da, birkaç seyahatname ve gravür dışında, halk mimarisinin ön planda olmadığını söylemek mümkündür. Seyahatnamelerde genel olarak coğrafi özellikler, şehrin o dönemdeki durumları (savaş etkileri, vd.), yaşanan dönemdeki önemli olaylarla ilgili aktarımlar daha fazla yer alırken; gravürlerde de seyahatnamelere paralel bir şekilde genel olarak şehrin genel durumlarını/görünümünü aktaran tasvirler mevcuttur. Bu durum aktarılan bilgilerle bir belge niteliği taşıma özelliğinden dolayı tez çalışmasının önemini artırmaktadır. Halk mimarisine dair bilgiler şehrin genel görünümünü tasvir eden veya evlere de odaklanan gravürlerin kısaca çözümlenmesiyle, seyahatnamelerde ise (o dönemdeki evlerin özelliklerinin anlatılmadığı durumlarda) metinlerarasında geçen cümlelerdeki ipuçlarıyla elde edilmiştir. Bu bilgileri kısaca özetlemek gerekirse, tarihsel süreçte Erzurum evlerinin yapı malzemesinin genellikle önceki zamanlarda kerpiç, daha sonraki zamanlarda ise ahşap hatıllı kesme veya moloztaş olduğunu; 1859 depremi öncesi toprak damlı/düz damlı tek katlı evlerin çoğunlukta olduğunu, iki katlı veya konak tipli evlerin genellikle 1859 depremi sonrasında yapılmaya başlandığını

söylemek mümkündür. Seyyahların aktarımlarından tandirevi ve elemanları, kapı ve pencerelerde kullanılan malzemeler, soğuk iklimin sonucu pencere açıklıklarının küçük ve çatıda veya çatı kotuna yakın olması, ahırlar, cephelerde ve iç mekanlardaki süslemeler, odalardaki bazı detaylar gibi bilgilere ulaşılmıştır (Tablo A.4).

Somut olmayan kültürel miras bağlamında Erzurum evleri değerlendirildiğinde, Erzurum'un bulunduğu coğrafi konumdan kaynaklı diğer bölgelere göre farklılaşan özgün mimari ve kültürel özelliklerin ortaya çıktığı söylenebilmektedir. Coğrafi koşullardan dolayı 'iç avlulu-tandirevli' plan tipolojisinin oluşumu bunun önemli örneğidir. Halkın günlük ve sosyal yaşamları ile inançlarının da çevresel etkenlerde olduğu gibi, halk mimarisini doğrudan etkilediği söylenebilmektedir. Bu etkiler gerek mekansal gerek mekana eklenen donatılar gerekse yöreye özgü yapım teknikleri, detaylar ve semboller olarak gözlemlenebilmektedir.

Tez kapsamında, halkın günlük yaşam pratiklerinin somut olmayan kültürel miras bağlamında Erzurum halk mimarisinde somutlaşan örnekleri olarak 12; sosyal yaşam pratiklerinin somut olmayan kültürel miras bağlamında Erzurum halk mimarisinde somutlaşan örnekleri olarak 5; inanç olgusunun somut olmayan kültürel miras bağlamında Erzurum halk mimarisinde somutlaşan örnekleri olarak 5; çevresel etkenlerle ve/veya tarihsel süreçte kültürel birikimin ürünleri olarak ve yapıla yapıla gelenekselleşerek Erzurum halk mimarisinin parçası olan yapısal kullanımlar, yapım teknikleri, donatı ve detayların somut olmayan kültürel miras bağlamında Erzurum halk mimarisinde somutlaşan örnekleri olarak ise 15; toplamda 37 örnek yansıma incelenmiştir. Oluşturulan bu dört kategori içerisinde incelenen örneklerin; incelendiği kategori dışında, diğer kategorilerle de etkileşim içinde olduğunu söylemek mümkündür (Tablo A.1).

Söz konusu etkileşimler, kategoriler bazındaki örneklerle açıklanacak olursa; Erzurum halkı tarafından günlük yaşamın neredeyse tamamının içerisinde geçirildiği tandirevi, günlük yaşamın halk mimarisinde somutlaşan örneği olarak ele alınmıştır fakat; tandirevi kapsadığı öğeler dahilinde (seki, kahve ocağı, tandırbaşı vd.) halkın sosyal yaşamının da bir parçası olmaktadır. Aynı şekilde, günlük yaşamın halk

mimarisine yansımalarından biri olarak ele alınan tandırbaşı da hem Türk kültüründe ocak kavramının kutsal sayılmasına dayanılarak, inançların halk mimarisine yansımaları kategorisiyle, hem de ısınmak için tandırbaşında toplanılıp vakit geçirilmesi, sohbet edilmesi dolayısıyla sosyal yaşamın halk mimarisine yansımaları kategorisiyle etkileşime geçmektedir. Dolayısıyla, tandırbaşını içerisinde bulunduran tandirevi de inançların halk mimarisine yansımaları kategorisiyle etkileşime geçmiş olmaktadır. Günlük yaşamın halk mimarisine yansımaları olarak ele alınan kırlangıç örtü (tüteklikli örtü) ve tandır bacası; yöreye özgü geliştirilen yapım teknikleri olmaları dolayısıyla; çevresel etkenlerle ve/veya tarihsel süreçte gelenekselleşen yansımalar öğeleri olarak da değerlendirilmelidir. Kırlangıç örtü, Şamanist öğeler barındırdığı düşüncesiyle kutsal sayılmasından dolayı, inançların yansımaları kategorisiyle de etkileşim içindedir. Bunların yanısıra tandirevi ve elemanları iklimsel özellikler dolayısıyla yöreye özgü mekan ve mekansal öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır ve ele alınan çevresel etmenlerle tarihsel süreçte gelenekselleşen yansımalar kategorisiyle birebir etkileşim içindedir. Tanyeli de bu görüşe paralel olarak (1996), bölgesel ve ilklmsel faktörlerden dolayı, tandırın daha çok Doğu Anadolu'daki kentsel ve kırsal mimaride yaygın olduğundan bahsetmektedir.

Günlük yaşam pratiklerinin bir yansıması olan gusülhane ve kehrizler, içinde barındırdığı mahremiyet olgusu bağlamında inançların yansımaları kategorisiyle etkileşim içindedir. Halkın ekonomik geçim kaynaklarının halk mimarisinde somutlaşan örnekleri olan ahır ve mercekler ise coğrafi koşullara bağlı olarak evlere bitişik yapılmaları dolayısıyla çevresel etkenlere bağlı yansımalar kategorisiyle doğrudan etkileşime girmektedir.

Sosyal hayatın halk mimarisine yansımaları kategorisinde incelenen sofa, avlu, seki, ayvan oda ve kahve ocağı örnekleri, sosyalleşmenin de günlük hayatın bir parçası olduğu perspektifinden bakıldığında, günlük hayatın halk mimarisine yansımaları kategorisiyle etkileşim içinde olmaktadır. Bunun yanısıra iklimsel özellikler dolayısıyla, plan tipolojisinde 'iç avlu' olarak karşımıza çıkmasından dolayı avlu ve bazı üst kat planlarında daralarak geçit holü halini alan sofa, çevresel etmenlerin

yansımaları kategorisiyle etkileşimdedir. Ayvan oda ise üstlendiği selamlık fonksiyonu gereği inançların yansıması olarak da değerlendirilmelidir.

İnançların halk mimarisine yansımaları kategorisinde incelenen haremlik ve selamlık odalarının, işlevleri gereği, hem günlük hem de sosyal hayatın halk mimarisine yansımaları kategorileriyle doğrudan etkileşim içinde olduklarını söylemek mümkündür. Tırhıç da hem sosyalleşme hem de günlük yaşam pratiklerinden evin içini havalandırmak amacıyla kullanıldığı göz önünde bulundurularak, bu iki kategoriye de etkileşime sahiptir.

Çevresel etkenlerle veya tarihsel süreçte gelenekselleşerek Erzurum halk mimarisine yansıyan yapısal detay olarak ele alınan külve, işlevi gereği günlük hayatın halk mimarisine yansımaları kategorisiyle etkileşime girmektedir. Bu kategoride ele alınan diğer örneklerden olan çiçeklikler ve takçegözler de üzerlerine veya içlerine konulan ve günlük hayatta kullanılan ayna, mum, gaz lambası, kandil gibi eşyalar dolayısıyla günlük hayatın halk mimarisine yansımaları kategorisiyle etkileşim içinde olmaktadır. Çift katlı veya keçe kaplı kapılar, Z çatıklı kapılar ile ahır sekisi de günlük hayattaki kullanımları baz alındığında, günlük hayatın halk mimarisine yansımaları kategorisiyle etkileşim içindedirler. Kültürel birikimin tarihsel süreçteki geleneksel yansıması olarak kitabeliklerin de belge niteliği taşımasının yanı sıra, üzerlerine yazılan inançların simgesi dini içerikli yazılar dolayısıyla inançların yansıması olarak da değerlendirilmesi gerekmektedir. Son olarak kontların üzerlerinde meyve veya sebze kurutuldukları veya çamaşırlık olarak kullanıldıkları göz önünde bulundurulduğunda, bu yansımanın da günlük hayatla bir bağı olduğundan bahsetmek mümkündür.

Tez kapsamında ele alınan tüm örnekler alan araştırması ve kaynak kişi görüşmeleri kapsamında göz önünde bulundurulduğunda, gerek günlük hayatın yansımalarının, gerek sosyal hayatın yansımalarının, gerek inançların yansımalarının, gerekse çevresel etkenler veya tarihsel süreçte oluşmuş yansımaların, birbirlerini tamamlayıcı öğeler olarak karşımıza çıktıklarını söyleyebilmekle beraber; öğelerin tümünün geleneksel bir Erzurum evinde bulunmayabildiğine de değinmek gerekmektedir. Bunun sebebi

konutun kent merkezinde veya kırsalda oluşu, ekonomik geçim kaynakları veya evin sahibi olan ailenin ekonomik statüsüne dayanmaktadır. Örneğin, ekonomik statüsü yüksek olan kişilerin evlerinde gözlemlenen süsleme detayları ve süsleme örnekleri bulunan donatılar, tekne tavanlar, kitabelikler, vd., ekonomik statüsü düşük olan kişilerin evlerinde gözlemlenemeyebilmektedir.

Somut olmayan kültürel miras bağlamında Erzurum halk mimarisine yansıyan örneklerin yaklaşık olarak tamamının günümüzde gözlemlenebilecek biçimde var olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte; bu örneklerin günümüzde kültürel olarak yaşatılıyor olması veya aktif olarak kullanımı için aynı orandan bahsetmek mümkün olmamaktadır (Tablo A.2). Başka bir deyişle; tandirevi ve elemanları başta olmak üzere, ele alınan hemen hemen her örnek yansıma günümüze ulaşmıştır ve fiziksel varlıklarını sürdürmektedir. Fakat tarihsel süreçte oluşan yaşam koşullarındaki değişimler ve gelişimler sonucunda, Erzurum halkı tarafından aktif olarak kullanımları günümüzde azalmıştır ve gelecekte daha da azalacağının öngörülebileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Tez kapsamında bahsedilen yansıma örneklerinin yarısından fazlasının, kırsal alanlarda hala kültürel olarak kısmen yaşatılıyor olduğundan; şehir merkezinde aktif kullanımlarının olmadığından, şehre yakın alanlarda ise şehre uzak alanlara göre kullanımlarının daha az olduğundan söz etmek mümkündür. Bunun nedenini toplumsal yaşam koşullarının ve günlük yaşam pratiklerinin değişiminin, aile kavramının geniş aileden çekirdek aileye olan dönüşümünün ve süreçteki teknolojik gelişmelerin, eski pratiklerin sürdürülmesinin önüne geçmesi olarak yorumlamak mümkündür. Tüm bu nedenler dolayısıyla halk mimarisindeki öğeleri günümüzde aktif olarak kullanmak eski zamanlara oranla mümkün olmamaktadır. Çünkü eylemler ve pratiklerin kaybolması veya değişmesi, o eylemlerin ve pratiklerin yansımaları olan biçimlerin de kaybolması anlamına gelmektedir. Koruma disiplini çatısında yazılmış olan bu tezdeki amaç biçimsellikten öte, öğelerin özünü, yerin ruhunu, yere ait değerleri anlayabilmek ve oradaki yapıyı çevreyi şekillendiren özü yeniye ve dolayısıyla geleceğe aktarabilmeyi sağlamaktır. Erzurum'un tarihsel sürecindeki yazılı ve görsel belgelerden yararlanarak aktarım yapılmasının nedeni de kültürel sürdürülebilirlik kapsamında, tez çerçevesinde ele alınan öğelerle ilgili tespitler

yapmak, bu öğelerin birer belge niteliği taşıdığını, hangi koruma değerlerine neden sahip olduklarını vurgulamaktır.

Koruma değerleri bağlamında, ele alınan tüm öğelerin, toplumsal gelenekler, yaşam biçimleri, inanışlar ve alışkanlıkların mimari mekanlarla birlikte varolması bağlamında folklorik değere; yere/yöreye özgü olmaları bağlamında özgünlük değerine; toplulukların ve onların sosyal, kültürel, ekonomik yaşamları hakkında bilgi veren kaynaklar olmaları bağlamında belgesel değere; toplumların yaşanmışlıklarından ve geleneklerden izler barındırmaları ve tarihsel sürece yayılımları bağlamında tarihsel değere sahip olduklarını söylemek mümkündür. Bu değerlerin yanısıra, süsleme özellikleri barındıran öğelerin estetik/sanatsal değere (doğrudan süsleme ögesi olarak yapılmayan ambar, yüklük, kurunlu çeşme, terek, seki korkulukları, ceferlikler, tırhıçlar, kahve ocakları gibi öğelerin bazılarının süsleme detayları barındırması dolayısıyla, bu değere sahip olma potansiyelinde oldukları yorumu yapılmıştır); hem zaman içerisinde hem de günümüz koşulları gereği giderek azalmakta hatta yok olmakta olmaları dolayısıyla enderlik değerine (veya gelecekte bu değere sahip olma potansiyellerine) ve bazı öğelerin kullanımlarının kısmen de olsa sürmesi ve/veya kendilerine çağdaş toplumda bir yer bulmaları potansiyellerinden dolayı (örneğin tandirevi ve elemanları) kullanım değerine sahip oldukları yorumunu yapmak mümkündür (Tablo A.3).

Koruma disiplini ve restorasyon kavramı sürekli olarak kendini güncelleyen kavramlardır. Emmanuel Violle-le-Duc hem restorasyon teriminin hem de restorasyonun kendisinin modern olduğundan bahsetmiştir ve bu düşünce, restorasyonun yaşanılan çağın gereksinimlerine göre şekillendiği ve yaşanılan çağın koşullarına göre ele alınması gerektiği olarak yorumlanabilmektedir (2019:81). Violle-le-Duc "...hiçbir uygarlık, eski çağlarda yaşayan hiçbir halk restore etme fikrini bizim algıladığımız gibi algılamıştır." düşüncesini 1800'lerin ortasında dile getirmiştir ve bu düşünceden yaklaşık 200 yıl sonraki günümüzde, restorasyonun insanlarda yarattığı algının süreç içindeki değişimi kolaylıkla gözlemlenebilmektedir. Bu süreçte koruma disiplini içinde ele alınması gereken kültürel miras kavramı önce 'anıt eser'den; 'anıt eser ve çevresi' olarak çerçevesini genişletmiş, daha sonra kültürel miras kavramı kapsamı içine 'somut ve somut olmayan kültürel miras' kavramı da girmiştir.

1900'lerin sonu ve 2000'lerin başında yayınlanan sözleşmeler, bildirgeler, tüzükler, tavsiye kararları, vd. ile birlikte, toplumlar ve toplumların yaşantılarıyla ilgili belge niteliğine sahip somut olmayan kültürel miras kavramıyla ilgili akademik alanda farkındalıklar giderek artmaya ve bu kavram koruma disipliniinde daha fazla önem kazanmaya başlamıştır.

Somut ve somut olmayan mirası birlikte ve bütüncül koruma yaklaşımının günümüzde yerini sağlamlaştırmış bir koruma yaklaşımı olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte; günümüze kadar ulaşabilen somut ve somut olmayan olmayan kültürel miras öğelerinin, koruma disiplini açısından yapılan yanlış müdahaleler ile ve/veya halk tarafında oluşan koruma bilincinin yetersizliği nedeniyle yavaş yavaş kaybolduklarını da söylemek gerekmektedir. UNESCO'ya (2003) göre 'koruma' terimi; kimlik saptaması, belgeleme, araştırma, muhafaza, koruma, geliştirme, güçlendirme ve özellikle okul içi ya da okul dışı eğitim aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarma ve kültürel mirasın değişik yanlarının canlandırılması dahilinde, somut olmayan kültürel mirasın yaşayabilirliğini güvence altına alma anlamına gelmektedir. Buna göre, toplumsal açıdan yapılabilecek en önemli müdahalenin halk mimarisinin önemine dair bilinçlendirme çalışmaları yaparak farkındalık oluşturmak olduğunu söylemek mümkündür. Mimarlık ve koruma disiplini açısından ise yalnızca korumuş olmak için müdahale yapmanın yeterli olmadığının önemini vurgulamak gerekmektedir. Çünkü ancak halk mimarisinin somut olmayan kültürel mirasla birlikte, yerin ruhunun da önemi dikkate alınarak, korunabildiği müdahaleler ile bütüncül bir koruma sağlanabilmektedir (Yiğit ve Köşklük Kaya, 2022). Toplumsal ve kültürel değer kapsamında değerlendirilmeleri gereken halk mimarisi öğelerini korumak, kültür miraslarımızın geleceğe aktarılarak yaşatılması açısından oldukça önemlidir.

Tez kapsamında ele alınan geleneksel Erzurum evleri ve somut olmayan kültürel miras bağlamındaki mimari öğeleri, tarihsel süreçte ortaya çıktıkları andan bu güne kadar ulaşabilmeleri bağlamında kültürel sürdürülebilirliğin önemli örnekleri durumundadırlar fakat; günümüze kadar ulaşan özgün öğeler terk edilerek atıl duruma düştülerinden dolayı gün geçtikçe yok olma tehlikesi altına girmekte veya yok

olmaktadırlar. Tarihsel süreçteki toplumsal yaşam biçimlerinin ve geleneklerin temsilcisi olarak bir belge niteği taşıyan bu öğeleri (korumak için yaşatmak gerektiğinin fakat eski pratikleri günümüz yaşamında devam ettirmenin zor olduğunun hatta bazı durumlarda mümkün olmadığının da bilinciyle), koşulların mümkün olduğu tüm durumlarda özünü koruyacak şekilde, koşulların mümkün olmadığı durumlarda ise günümüz yaşamına adapte ederek koruma altına almak ve geleceğe aktarmak gerektiğinin ve toplumsal farkındalığın artırılması gerekliliğinin önemini bir kez daha vurgulamak gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Ahunbay, Z. (2022). *Kültür Mirasını Koruma İlke ve Teknikleri*. YEM Yayın, İstanbul.
- Akın, G. (1991). Tüteklikli örtü geleneği Anadolu cami ve tarikat yapılarında tüteklikli örtü. *Vakıflar Dergisi*, 22, 323-354.
- Akın, G. (1996). Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Geleneksel Mimarlığında İki Tarihsel Ev Tipi: Bindirme Kubbeli ve Tüteklikli Evler.” *Habitat II*, İstanbul, 248-256.
- Akkuş, G. ve Akkuş, Ç. (2017). *Geleneksel Erzurum Evlerinin Mimari Özellikleri Ve Koruma Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme*. International Congress On Cultural Heritage And Tourism (ICCHT-2017), 182-194.
- Akkuş, G. ve Akkuş, Ç. (2019). *Geçmişten Günümüze Geleneksel Erzurum Evleri*. İstanbul, Kriter Yayınevi.
- Altınay, A. R. (2016). *Kafkas Yollarında*. haz. İbrahim Demirci, Atlas Yayınları:7, Osmanlı Kütüphanesi:1, Hatırat:1, Ankara.
- Anadolu Uygarlıkları. (11 Eylül 2022). *Soshöyük*.
<https://www.anadoluuygarliklari.com/anadolu-da-ilk-yerlesimler/soshoyuk/>
- Artun, E. (2007). *Türk Halkbilimi*. Kitabevi, İstanbul.
- Aydemir, İ. (2002). *Bir Vakitler Erzurum*. Dergah Yayınları, Erzurum Kitaplığı:18, İstanbul.
- Aykut, S. A. (2004). *Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, İbn Battuta Seyahatnamesi*. Çeviri-İnceleme ve Notlar. YKY, İstanbul.

- Baran, M. (2006). Halk mimarisinin halkbilimi bağlamında değerlendirilmesine Haran evleri örneği. *Milli Folklor*, 72, 141-156.
- Basat (Metin), E. (2013). Somut ve somut olmayan kültürel mirası birlikte koruyabilmek. *Milli Folklor*, 100, 61-71.
- Başar, Z. (1976). *Halkımızın Yaşamında Tandır*. Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı, 1975, Ankara, 27-40.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (b.t.). *Arşiv*.
- Bayoğlu, A. (2014). Erzurum’da lavaş (Acem ekmeği). *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 163-186.
- Bektaş, C. (2001a). *Halk Yapı Sanatı*. Literatür Yayınları: 48, Cengiz Bektaş Tüm Yapıtları: 1, İstanbul.
- Bektaş, C. (2001b). *Koruma Onarım*. Literatür Yayınları: 57, Cengiz Bektaş Tüm Yapıtları: 2, İstanbul.
- Bektaş, C. (2018). *Türk Evi*. YEM Yayın, 4. Baskı, İstanbul.
- Beygu, A. Ş. (1936). *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*. Bozkurt Basımevi, İstanbul.
- Bozdemir, E. (2006) *Yakutiye İlk Kademe Belediye Başkanlığı 2007-2011 Stratejik Planı*, Erzurum.
<http://www.sp.gov.tr/upload/xSPStratejikPlan/files/AByK+ErzurumYakutiyeSP0711.pdf>
- Burnaby, F. (2005). *At Sirtında Anadolu*. çev. Fatma Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul.

Chesney, F. R. (1852). *The Expedition For The Survey Of The Rivers Euphrates and Tigris Carriend on By Order of The British Government, In The Years 1835, 1836 and 1837*. London.

Clavijo, Ruy Gonzales de. (2008). *Timur'un Hayatı: Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*. çev. Zeynep Ertan, Pozitif Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

Curzon, Robert. (1854). *Armenia: A Year at Erzerum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*. New York.

Çelik, D. ve Güzel. E. (2021). Eugene Flandin'in gravürlerinde İslam Dini mimarisi. *Uluslararası Hakemli İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(6), 95-110.

Çınar, S. (2012). Cephe bezemeleri ile öne çıkan bir grup Erzurum evi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 22(5), 367-390.

Deyrolle, Theophile. (b.t.). *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*. çev. Reşad Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul.

Die Gartenlaube. (1856). *Arşiv*.

Eldem, S. H. (1954). *Türk Evi Plan Tipleri*. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Pulhan Matbaası, İstanbul.

Erder, C. (2018). *Tarihi Çevre Algısı*. YEM Yayın, İstanbul.

Ersoy, O. (1964). *Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati (W. R. Holmes'e ait gezi notlarının çevirisi)*. TAD, 11/2-3, Ankara, 237-249.

ERŞA (Erzurum Şehir Arşivi). (2022). *Arşiv*.

Eruzun, C. ve Sözen, M. (2001). *Türklerde Ev Kültürü*. Doğan Kitapçılık, İstanbul.

Erzurum Arşivi. (13.08.2022). *Cumhuriyet'e Kadar Erzurum*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Huguenet-or-Cholet-1821-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (13.08.2022). *Cumhuriyet'e Kadar Erzurum*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/XVIII-yuzyilda-Erzurumu-gosteren-Mahmut-Akok-tarafindan-hazirlanmis-rekonstruksiyon-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (10.09.2022). *Cumhuriyet'e Kadar Erzurum*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Robert-Curzon-1854-2-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (10.09.2022). *Cumhuriyet'e Kadar Erzurum*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Theophile-Deyrolle-le-monde-illustre-06.09.1877-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (10.09.2022). *Cumhuriyet'e Kadar Erzurum*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/outingGezi-dergisi-jully1895-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (10.09.2022). *Cumhuriyet'e Kadar Erzurum*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/k.d.trokhimenko-erzurumda-sokak-1917-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (10.09.2022). *Cumhuriyet'e Kadar Erzurum*.

http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Le_Miroir-1916-1.jpg

Erzurum Arşivi. (10.09.2022). *Cumhuriyet'e Kadar Erzurum*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Eduard-von-hoffmeister-1911-durch-armenie-14-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (10.09.2022). *Cumhuriyet'e Kadar Erzurum.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Eduard-von-hoffmeister-1911-durch-armenie-5-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (10.09.2022). *Cumhuriyet'e Kadar Erzurum.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Erzurum-gorunum-1911-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/1960-yili-sehir-kusbakisi-2.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Erzurum-Genel-Gorunumler-17-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Yegenaga-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Erzurum-Genel-Gorunumler-11-2.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/cedit1960-li-yillar-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Genel-gorunum-8-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Erzurum-Genel-Gorunumler-26-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/1930-lar-esatpasa-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Erzurum-Genel-Gorunumler-6-2.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Erzurum-Genel-Gorunumler-24-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Genel-gorunum-1975-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Genel Görünümler I.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/yukari-habip-efendi-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Harita ve Dokümanlar.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/itineraires-seyyahlar-guzergahi-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Harita ve Dokümanlar.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/osmanli-donemi-erzurum-sehir-haritasi-M.Kucukugurlu-M.T.Tufekci-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Harita ve Dokümanlar.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Erzurum-krokisi-Voyages-En-Orient-victor-fontanier-1829-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Harita ve Dokümanlar.*

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Plan-de-la-prise-dArzerum-par-les-troupes-Russes-aux-ordres-du-general-Paskewitch-le-25-Juin-1829.-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Harita ve Dokümanlar*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/kafkasyali-fuat-beyin-Erzurum-haritasi-1904-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Harita ve Dokümanlar*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Erzurum-evleri-A.Saim-Ulgen1944-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Harita ve Dokümanlar*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Erzurum-A.Saim-Ulgen1944-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Harita ve Dokümanlar*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Kemali-Soylemezogluna-ait-cizimler-1944-yili..-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Harita ve Dokümanlar*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/1960-li-yillar-Erzurum-Krokisi-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Harita ve Dokümanlar*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/08/Harita-James-BRANT-1836-1.jpg>

Erzurum Arşivi. (12.09.2022). *Harita ve Dokümanlar*.

<http://erzurumarsivi.com/wp-content/uploads/2022/10/Erzurum-Haritasi-zadig-khanzadyan-1924.jpg>

Erzurum Büyükşehir Belediyesi. (2022). *Arşiv*.

Erzurum Büyükşehir Belediyesi. (2022). *Erzurum (Merkez) Koruma Amaçlı İmar Planı*.

Erzurum Büyükşehir Belediyesi. (2022). *Erzurum Kültür Envanteri*.

Erzurum Kalkınma Vakfı (17 Nisan 2022). *Erzurum - Erzurum Gravürleri*.

<http://ervak.org.tr/uploads/media/Erzurum/Gravur/B/2.jpg>

Erzurum Kalkınma Vakfı (17 Nisan 2022). *Erzurum - Erzurum Gravürleri*.

<http://ervak.org.tr/uploads/media/Erzurum/Gravur/B/23.jpg>

Evliya Çelebi. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*. çev. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul.

Flandin, M. Eugene. (1851). *Voyage en Perse, I*. Paris.

Fontanier, Par V. (1829). *Voyages en Orient*. Enrtepris Par Ordre du Gouvernement Français de L'annee 1821 a L'annee 1829, Paris.

Gemalmaz, E. (1978). *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) III. Cilt*. Atatürk Üniversitesi Yayınları No:487, Edebiyat Fakültesi Yayınları No:79, Araştırma Serisi No:73, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.

Glassie, H. (2003). Halk mimarisi hakkında düşünmek. (çev. Abbas Karakaya), *Milli Folklor*, 15(59), 73-75.

Gündoğdu, H. (1996). Genel özellikleriyle Erzurum evleri. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 3, 27-37.

Gündoğdu, H., Bayhan, A. A. ve Arslan M. (2010). *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Zafer Ofset, Erzurum.

Hancı, H. (2009). *Seyyahların Gözüyle Erzurum*. Ervak Yayınları, İstanbul.

Hanilçe, M. ve Bulut, Y. (2020). James Morier’le 1809 yazında Erzurum’dan Amasya’ya seyahat. *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, 126(249), 409-448.

Harper’s Weekly. (1896). *Arşiv*.

Hepworth, G. H. (1898). *Through Armenia on Horseback*. E.P. Dutton & Company, London.

ICCROM, ICOMOS ve UNESCO. (1994). *Nara Özgünlük Belgesi*. (çev. Deniz Mazlum, 2005), Nara, Japonya.

ICOMOS. (1999). *Charter On The Built Vernacular Heritage*, ‘Geleneksel Mimari Miras Tüzüğü’. (çev. Zeynep Ahunbay), ICOMOS 12th General Assembly, Meksika.

ICOMOS. (2003). *Place – Memory – Meaning: Preserving Intangible Values in Monuments and Sites*, ‘Yer, Anı, Bellek, Anlam: Anıtlar ve Sitlerde Somut Olmayan Değerlerin Korunması’. ICOMOS 14th General Assembly and Scientific Symposium, Victoria Falls, Zimbabwe.

https://openarchive.icomos.org/id/eprint/470/1/4_-_Allocation_Petzet.pdf

ICOMOS. (2008). *Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place*, ‘Yerin Ruhunun (Manevi Değerlerinin) Korunması Hakkında Quebec Bildirgesi’. (çev. Cevat Erder), ICOMOS 16th General Assembly, Quebec, Kanada.
http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_en0931825001587380615.pdf

ICOMOS Türkiye. (2013). *Mimari Mirası Koruma Bildirgesi*. Türkiye.
http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0784192001542192602.pdf

Ito, N. (2003). *Intangible Cultural Heritage Involved In Tangible Cultural Heritage*. ICOMOS, Japonya, 1-4.
<http://openarchive.icomos.org/id/eprint/484/>

Kara, F. (2017). Saltuklu Dönemi Erzurum Kitabeleri. *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi, Turkish World, Journal of Language and Literature*, 43, 359-384. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/448856>

Karabekir (Kılıç), O. (1984). Erzurum mutfakları. *Türkiyemiz Dergisi*, 3, 1-7.

Karakul, Ö. (2010). ‘İbrahimpasha Köyü’nde somut olmayan kültürel miras’ yaşama mekanları. *Geçmişten Geleceğe Nevşehir Kültür ve Tarih Çalışmaları Dergisi*, 39-42.

Karakul, Ö. (2019). Kuram ve uygulamada tarihi çevre korumaya bütüncül bir yaklaşım. *Social Sciences Research Journal*, 8(1), 61-78.

Karpuz, H. (1979). *Erzurum Evlerinin Türk-İslam Mesken Mimarisindeki Yeri*. [Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Trabzon.

Karpuz, H. (1984). Erzurum evlerinin yapı gelenekleri ustaları ve Erzurum evleri ile ilgili mahalli terimler. *Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1984*, 189-199. https://www.academia.edu/12509290/Erzurum_Evlerinin_Yap%C4%B1_Gelenekleri_Ustalar%C4%B1_ve_erkurum_Evi_ile_%C4%B0lgili_Mahalli_Terimler

Karpuz, H. (1988). Erzurum şehrinin tarihi dokusu ve Türk İslam yapılarının çevre düzenlemeleri. *Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuk Dergisi*, 2, 171-191. https://www.academia.edu/12543020/Erzurum_%C5%9Eehrinin_Tarihi_Dokusu_ve_T%C3%BCrk_%C4%B0slam_Yap%C4%B1lar%C4%B1n%C4%B1n_%C3%87evre_D%C3%Bczenlemeleri

Karpuz, H. (1993). *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları/562, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat-Sanat Tarihi Dizisi:54, Ankara.

- Karpuz, H. (2001). Ahşap Kültürü Anadolu'nun Ahşap Evleri. Aysun Özköse (Ed.), *Erzurum ve Konya Evlerinde Ahşap Malzeme Kullanımı* içinde (Özel Dizi:23, 113-128) T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları:2584, Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara.
https://www.academia.edu/12543051/Erzurum_ve_Konya_Evlerinde_Ah%C5%Fap_Malzeme_Kullan%C4%B1m%C4%B1
- Karpuz, H. ve Karpuz, E. (2013). Yemek Kitabı Tarih-Halkbilimi-Edebiyat. M. Sabri Koz (Ed.), *Anadolu Türk Evinde Mutfak* içinde (Genişletilmiş 2. Baskı, 388-415) Kitabevi, İstanbul.
https://www.academia.edu/12507904/Anadolu_T%C3%BCrk_Evinde_Mutfak
- Kayserili, A. ve Altaş, N. T. (2010). Horasan ilçesindeki geleneksel kır meskenlerinin kültürel coğrafya bakış açısıyla incelenmesi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 23, 81-102. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/26928>
- Kayserili, A. (2014). *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları No:1036, Erzurum.
- Khanzadian, Z. (1924). *Atlas de Geographie Economique de Turquie*. Paris.
- Kılınçkaya, L. ve Yavuz, N. (2002). *Erzurum Kongresi için Yapılan Hazırlıklar*. 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 411-422.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey Through Asia Minor, Armenia And Koordistan, In The Years 1813-1814*, London.
- Konukçu, E. (1989). *Tarihte Erzurum, Şehri Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları No:1, Yorum Matbaacılık, Ankara, 1-136.

Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Köşklü, Z. (2005). Eski Erzurum mutfağında tandır: yapılışı, kullanımı ve Doğu Anadolu'daki yeri üzerine. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 155-178.
<https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423869711.pdf>

Köşklü, Z. (2006). *Eski Erzurum Evlerinde Kapı Tokmakları*, IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildiriler kitabı, Erzurum, 337-345.

Köşklü, Z. ve Tali, Ş. (2007). Geleneksel Erzurum evlerinde tandır evi (mutfak) ve mimarisi. *Sanat Dergisi*, 97-111. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/28909>

Köşklü, Z. (2016). Geleneksel Erzurum evlerinde kurunlu çeşmeler. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 36, 111-136.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/224237>

Köşklü, Z. ve Önal, R. Ç. (2017). Erzurum/İspir Yedigöl Köyünde bulunan geleneksel evler. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi (GSED)*, 38, 177-195.

Köşklü, Z. ve Kındıgılı, M. (2018). *Geleneksel Erzurum Evlerinde Süsleme*. Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu Bildiriler, Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

Köşklü, Z. ve Özkul Fındık, N. (2021). Erzurum kırsalında tandır kültürü ve tandır ekmeği. *Milli Folklor*, 132(17), 262-285.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1847326>

Köşklük Kaya, N. (2013). Mimarlık disiplininin ‘halk mimarisi ve somut olmayan kültürel miras’ bağlamında halkbilimi disiplini ile ilişkisi. *Bilim ve Kültür*, 01, 126-140.

Ksenophon. (1974). *Anabasis*. (çev. Tanju Gökçöl), Hürriyet Yayınları:88, Büyük Klasikler:12, Sıralar Matbaası, İstanbul.

Kuban, D. (1982). Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, “*Türk Evi Geleneği Üzerine Gözlemler.*” Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 195-209.

Kukaracı, İ. U. (2001). *Günümüz Erzurum Evinde Geleneksel Unsurların Kullanımına Yönelik Bir Sentez Çalışması*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi.

Küçükuşurlu, M. ve Tozlu, S. (2002). Erzurum evleri (tarihi kayıt ve şahitlere göre). *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 20, 313-329.

Küçükuşurlu, M. (2018). *Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekanları*. Çizgi Kitabevi, Konya.

Küçükuşurlu, M. ve Tüfekçi, M. T. (2018). *Kurtuluşunun 100. Yılında Fotoğraf ve Belgelerle Erzurum*. Zafer Medya, Erzurum.

Leblanc F. (2008) The Spirit of Place and Values. *Perspectives Of The Spirit Of Place In Canada*, ICOMOS, Quebec, Canada, 91-95.
http://ip51.icomos.org/~fleblanc/publications/pub_2008_spirit_of_place_and_values.html

Lynch, Harry Finnis Blossie. (1901). *Armenia: Travels and Studies*. II.C., London.

Morier, James Justinian. (1812). *Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the Years 1808 and 1809; in which is included, Some Account of the Proceedings of His Majesty's Mission, Under Sir Harford Jones, Bart K.C.*

to the Court of the King of Persia, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, London.

Narmanlıoğlu, S. (ed.) (2011). *Tarihe Işık Tutan Şehir, 'The City Which Enlightens The History'*, Erzurum 2011 Universiade Koordinatörlüğü, Zafer Ofset, Erzurum.

Nufusu. (18 Ağustos 2022). *Erzurum Nüfusu*. <https://www.nufusu.com/il/erzurum-nufusu>

Oymael, S., Kıran Çakır, H. ve Sallı Bideci, Ö. (2011). *Geleneksel Mimari Uygulamaların Yorumlanması*. Uluslararası İleri Teknolojiler Sempozyumu (16-18 Mayıs), Elazığ, 75-80.

Örnek, R. Ç. (2015). *Erzurum/İspir İlçesinde Geleneksel Ev Mimarisi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi.

Örnek, S. V. (1977). *Türk Halkbilimi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları:180, Folklor Dizisi:4, Ankara.

Özkan, H. (2005). Erzurum'un geleneksel evleri vardı... *Beyaz Doğu Dergisi*, 2, 43-46.

Özkan, H. (2012). Geleneksel Erzurum evlerinde kırlangıç örtünün kuruluşu ve son kırlangıç örtü ustası Sırrı Alacakanat. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 28, 19-37.

Pamuk, B. (2006). *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık:162, Araştırma-İnceleme Dizisi: 123, İstanbul.

Parmelee, M. P. (1868). *Life Scenes among the Mountains of Ararat*. Mass. Sabbath School Society, Boston.

- Polo, Marco. (b.t.). *Marco Polo Seyahatnamesi*. haz. Filiz Doküman, Tercüman
1001 Temel Eser.
- Puşkin, A. (2008). *Erzurum Yolculuğu*. çev. Ataol Behramoğlu, İş Bankası
Yayınları, İstanbul.
- Rubruk, Wilhelm Von. (2001). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*. çev.
Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Ryan, Charles S. (2005). *Plevne’de Bir Avustralyalı*. çev. Ali Rıza Seyfioğlu, İş
Bankası Yayınları, İstanbul.
- Sağlam, T. (2019). *Geleneksel Erzurum Evleri, Restorasyonları Ve Ev Yaşantısı*.
[Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Sağlam, T ve Yurttaş, H. (2020). Geleneksel Erzurum evlerinin istatiki veri analizi.
Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED, 67, 405-442.
- Sevgen, N. (1959). *Anadolu Kaleleri*. Doğu Matbaası, Ankara.
- Sevük, İ. H. (2002). *Yurttan Yazılar*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları:799, Kültür
Eserleri Dizisi:348, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara.
- Sey, Y. (ed.) (1999). *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*. Tepe
Mimarlık Kültürü Merkezi, Ofset Yapımevi, İstanbul.
- Sezen, L. (2013). *Erzurum Folkloru*. Atatürk Üniversitesi Yayınları No:1025,
Erzurum.
- Sırrı, B. (1938). *Erzurum Ev Teşkilatı*. Halk Bilgisi Haberleri Dergisi, C.VII, S:80,
İstanbul, 178-184.

Soysaldı, A. (2008). *Eski Erzurum Evlerinde Sergilenen Yöreye Ait Etnoğrafik Eserler Koleksiyonu*. Ankara, 38. ICANAS - Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı, 1(1), 1233-1252.

Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2003). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. Remzi Kitabevi, İstanbul.

Tanpınar, A. H. (1992). *Beş Şehir*. Dergah Yayınları, Sekizinci Baskı, İstanbul.

Tanyeli, U. (1996). Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, “*Anadolu’da Bizans, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemlerinde Yerleşme ve Barınma Düzeni*.” Habitat II, İstanbul, 405-471.

Tavernier, J. B. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (02 Haziran 2022). *Kültürel Miras - Yaşayan Kültür : AHLAT - Ahlat Yöresinde Halk Mimarisi - Halk Mimarisi*.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-80990/halk-mimarisi.html>

The British Museum – Anon n.d. (b.t.). *Arşiv*.

The Illustrated London News. (1877). *Arşiv*.

The Missionary Herald. (1917). *Arşiv*.

The National Archive (TNA). (b.t.). *Arşiv*.

Tournefort, Joseph de. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, II. Kitap, İstanbul.

Turhan, A. (2020). *Gravürden Siyah Beyaz Fotoğrafa Erzurum Evleri*. [Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. (2023). *Gravür*. <https://sozluk.gov.tr/>

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. (2023). *Minyatür*. <https://sozluk.gov.tr/>

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. (2023). *Seyahatname*. <https://sozluk.gov.tr/>

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. (2023). *Tütmek*. <https://sozluk.gov.tr/>

UNESCO. (1989). *Folklorun ve Geleneksel Kültürün Korunması Tavsiye Kararı*. Paris, 15 Kasım.
<https://www.unesco.org.tr/Pages/324/19>

UNESCO. (2003). *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi*. Paris, 17 Ekim.
<https://teftis.ktb.gov.tr/TR-264414/somut-olmayan-kulturel-mirasin-korunmasi-sozlesmesi.html>

UNESCO ve Japanese Agency for Cultural Affairs. (2004). *International Conference on The Safeguarding of Tangible and Intangible Heritage: Yamato Declaration on Integrated Approaches for Safeguarding Tangible and Intangible Cultural Heritage*. Nara, Japonya, 20-23 Ekim.
https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/Yamato_Declaration.pdf

Uysal, M. ve Navruz Berk, G. (2021). Özgün bir biçimleniş: tüteklikli örtü (An orijinal form: laternen roof). *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 32(16), 241-256.

- Ün, H. İ. (2019). *Erzurum Tortum İlçesinde Bulunan Mimari Eserler*. [Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum.
- Violle-le-Duc, E. E. (2019). *Restorasyon Üzerine*. (çev. Alp Tümertekin ve Kaan Tümertekin), Janus Yayıncılık, İstanbul.
- Vitruvius. (2015). *Mimarlık Üzerine On Kitap*. “*Kitap II: Konutun Kökeni*”, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, Mimarlığın Uluslararası Kaynakları: 1, Ankara.
- Yakıcı, A. (2013). *Bilimsel Kuruluşlarda Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik Çalışmalar*. UNESCO Türkiye Millî Komisyonu – Somut Olmayan Kültürel Mirasın Geleceği Türkiye Deneyimi, Ankara, 31-40.
- Yılmaz, E. (2012). *19. Yüzyılın Seyahatnâme ve Gravürlerinde Osmanlı Çağı Anadolu Konutu Üzerine Bazı Tesbitler*. [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Yılmaz, S. Irmak, M. A. ve Zengin, M. (2003). Geleneksel Erzurum evlerinde mekan kullanımı. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* , 34(2), 173-178.
- Yiğit, Ö. ve Köşklük Kaya, N. (2022). *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Halk Mimarlığı Bağlamında Erzurum Örneği Üzerinden İrdelenmesi* . 6th International Congress on Life, Social and Health Sciences in a Changing World, İstanbul, 172-179.
- Yurdaydın, H. G. (2003). *Matrakçı Nasuh*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), XXVIII, İstanbul, 143-145.
- Yurttaş, H., Özkan, H., Köşklü, Z., Tali, Ş., Okuyucu, D., Geyik G. Ve Kındıgılı, M. (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*. Kariyer Matbaacılık, Ankara.

Yurttaş, H., Özkan, H., Köşklü, Z. ve Kındığılı, M. L. (2011). Bir Şehir Var Yaylada Erzurum. Ednan Yazıcı ve Hümeysra Bozoğlu (Ed.) içinde, *Erzurum'un Tarihi Eserleri*. Erzurum İl Özel İdaresi Yayınları – 2, Tanıtma Kitapları – 1, Erzurum, 91-208.

1973 İl Yıllığı. (1974). *Cumhuriyet'in Ellinci Yılında Erzurum*. Erzurum.

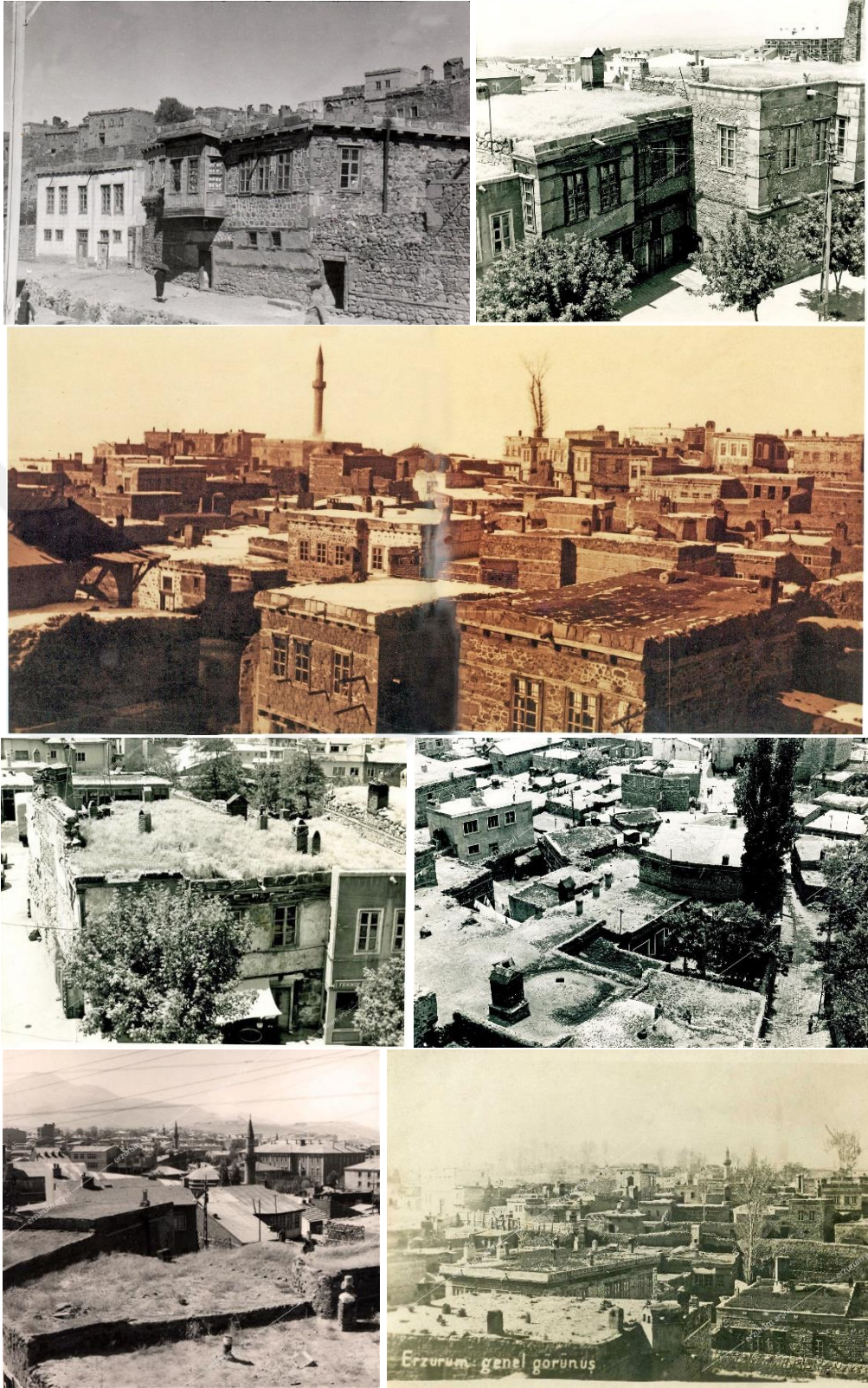

EKLER

EK 1: Cumhuriyet Dönemi Erzurum Genel Görünümler, Geleneksel Evler ve Sokak Dokusu Fotoğrafları

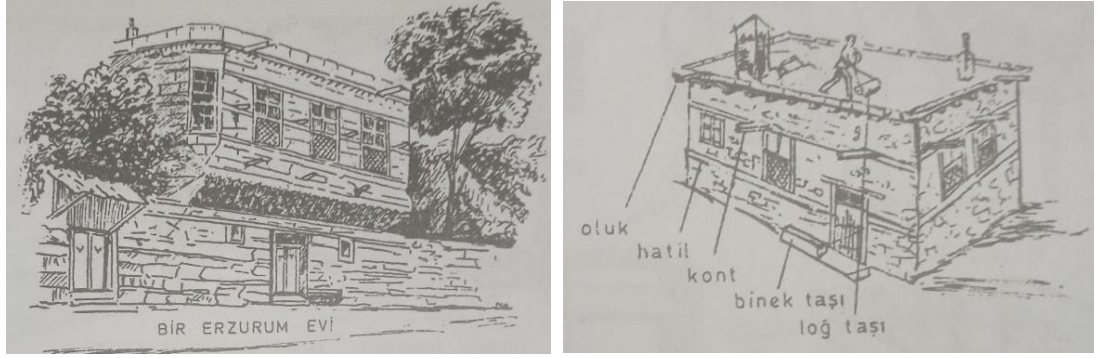

Şekil A.1 Cumhuriyet Dönemi Erzurum Şehri genel kuşbakışı görünümü ve sokak dokusu fotoğrafları (Erzurum Arşivi)

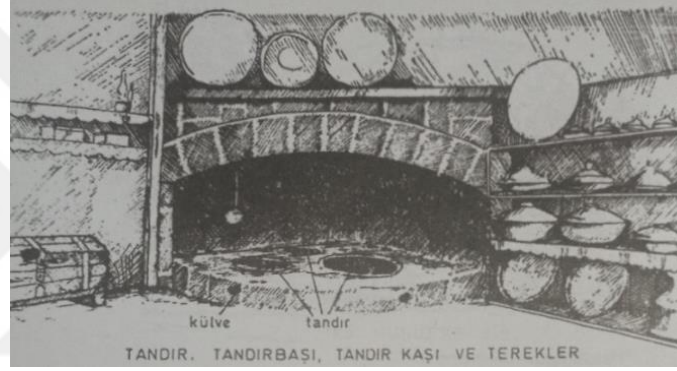

Şekil A.2 Cumhuriyet Dönemi geleneksel Erzurum evleri ve toprak damlı çatı fotoğrafları (Erzurum Arşivi)

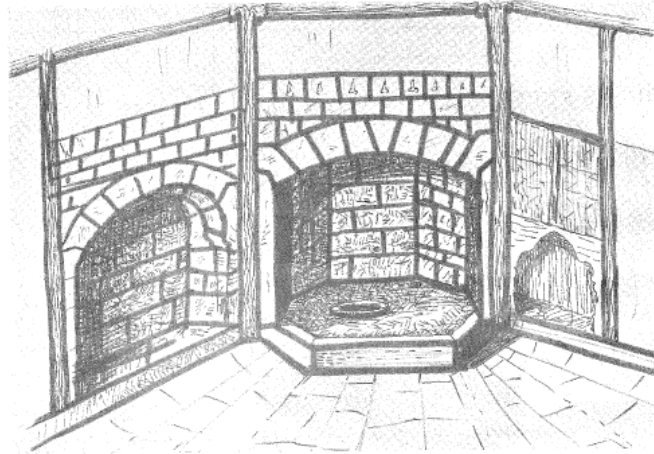
EK 2: Geleneksel Erzurum Evlerine ve Donatılarına Özgü Çizimler

Şekil A.3 Geleneksel Erzurum evi çizimleri (Çizimler: İhsan Coşkun Atılcan) (Sezen, 2013:597)

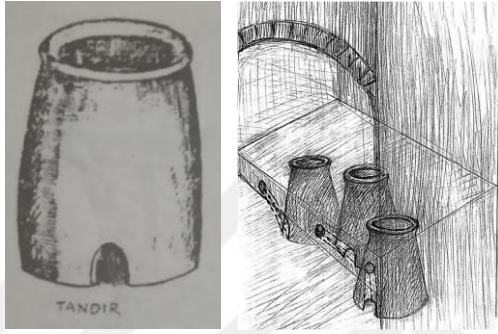
Şekil A.4 Bütüncül bir açıdan tandırbaşı (Çizim: İhsan Coşkun Atılcan) (Sezen, 2013:598)

Şekil A.5 Erzurum evlerinde tandırbaşı ve küçük ocak (çizim: S. Mülâyım) (Karpuz, 1993:139)

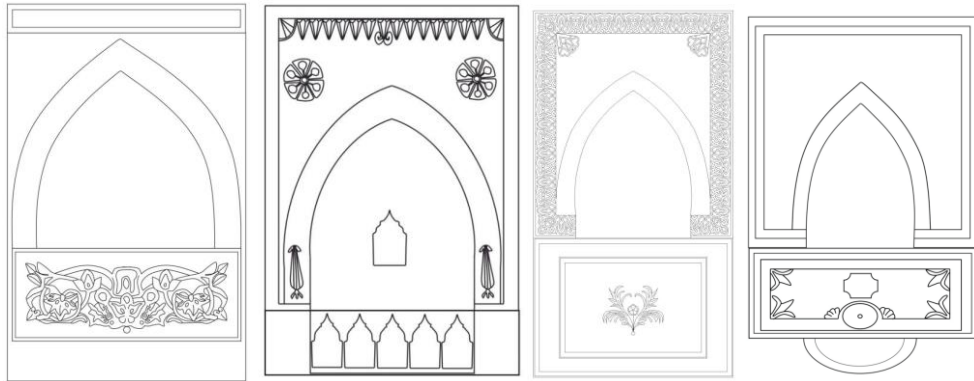
Şekil A.6 Somunoğlu evinden tandirevi görünüşü (Köşklü, 2005:167)

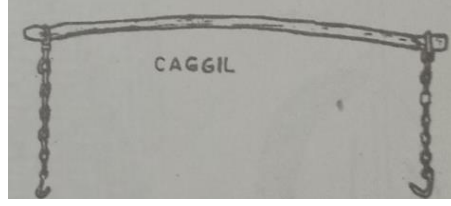
Şekil A.7 Bir tandır çizimi (Çizim: İhsan Coşkun Atılcan) (Sezen, 2013:600) ve tandırbaşı
tandırların üstten sanal görünüşü (Köşklü, 2005:169)

Şekil A.8 Üzerinde hamur açılan veya yemek yenen ekmek tahtası (Çizim: İhsan Coşkun Atılcan)
(Sezen, 2013:601)

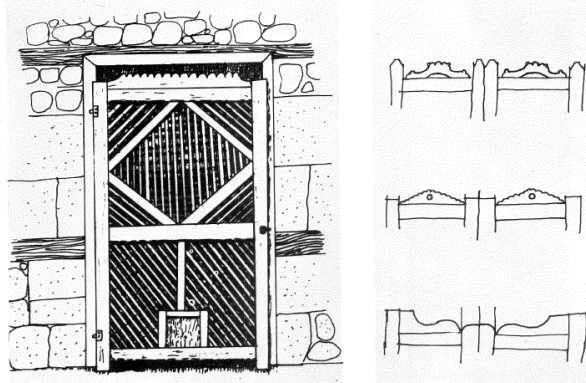
Şekil A.9 Çeşitli kurunlu çeşme çizimleri (Köşklü, 2016:118,120,123 ve126)

Şekil A.10 Su taşımak için kullanılan bir caggil örneği (çizim:İhsan Coşkun Atılcan) (Sezen, 2013:599)

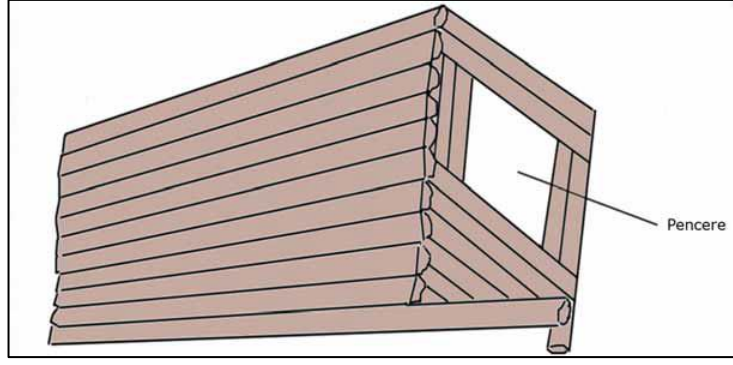
Şekil A.11 Tandır bacası dıştan görünümü ile kepenk (Çizim: İhsan Coşkun Atılcan) (Sezen, 2013:597)

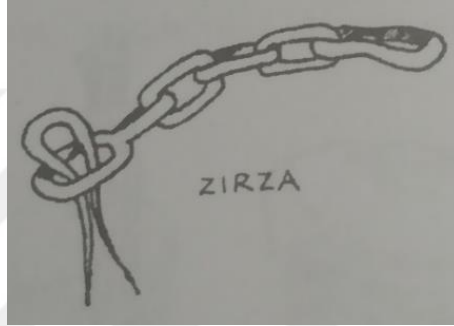
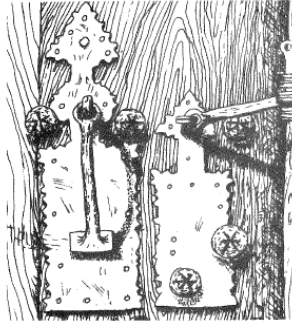
Şekil A.12 Örnek bir tırhiç çizimi (Karpuz, 1993:153)

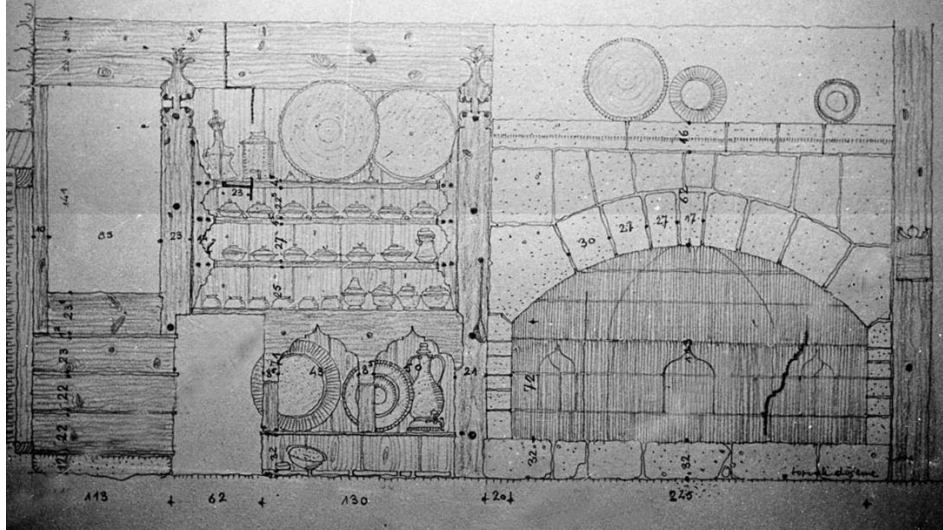
Şekil A.13 Kapı tokmağı örnek çizimi (Karpuz, 1993:154)

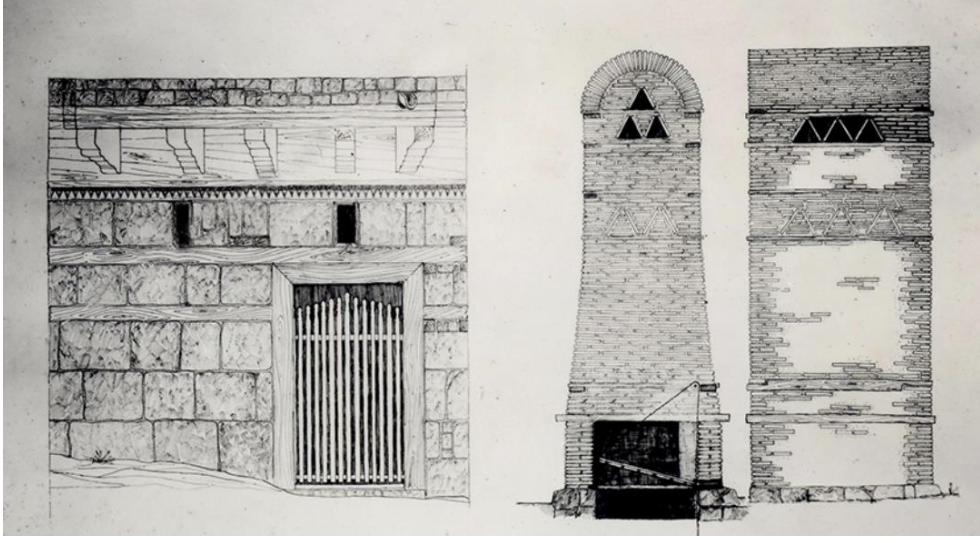
Şekil A.14 Pasin örtü örnek çizimi (Kayserili, 2014:166)

Şekil A.15 Zirza detay çizimleri (Karpuz, 1993:154), (Sağdaki çizim: İhsan Coşkun Atılcan) (Sezen, 2013:600)

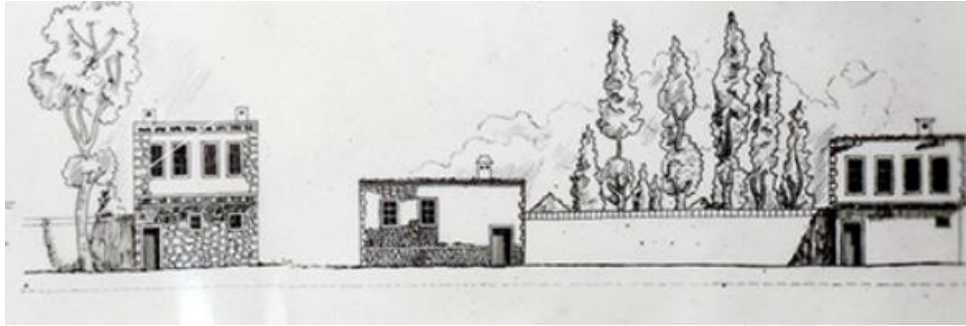
Şekil A.16 Tandirevi içinden bir rölöve çizimi - 1944 (çizim: Kemali Söylemezoğlu) (Erzurum arşivi)

Şekil A.17 Tırhıçlı kapı ve tandırbacası çizimleri - 1944 (çizim: y. mimar Ali Saim Ülgen) (Erzurum arşivi)

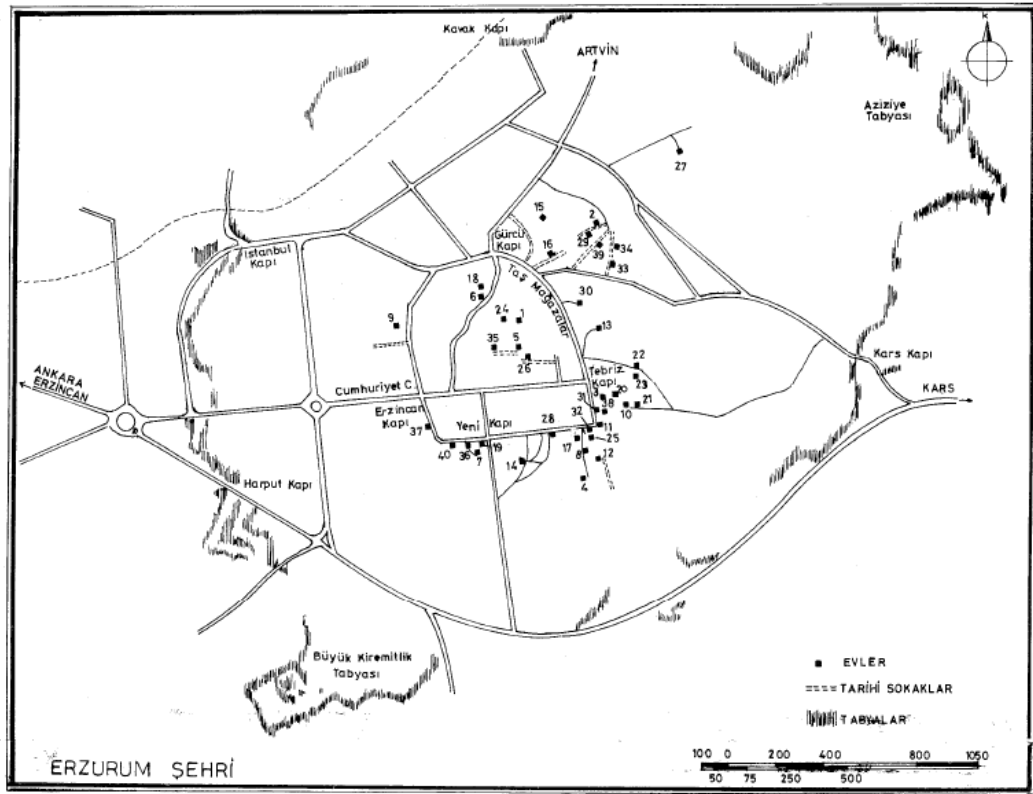

Şekil A.18 Erzurum evleri sokak çizimleri I - 1944 (çizim: y. mimar Ali Saim Ülgen) (Erzurum arşivi)

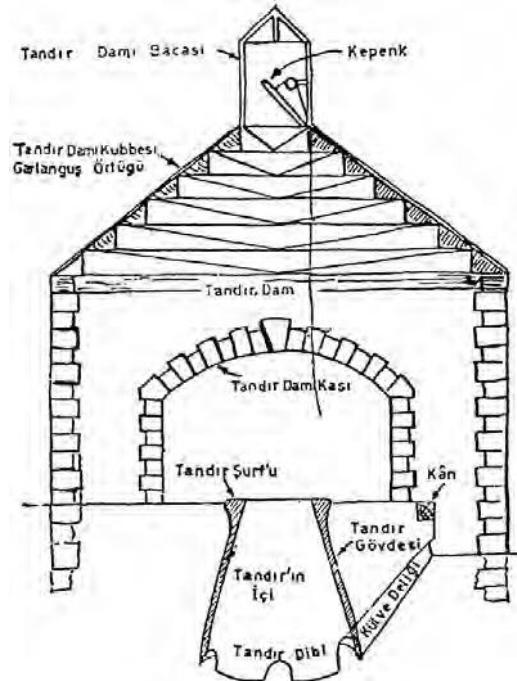

Şekil A.19 Erzurum evleri sokak çizimleri II - 1944 (çizim: y. mimar Ali Saim Ülgen) (Erzurum arşivi)

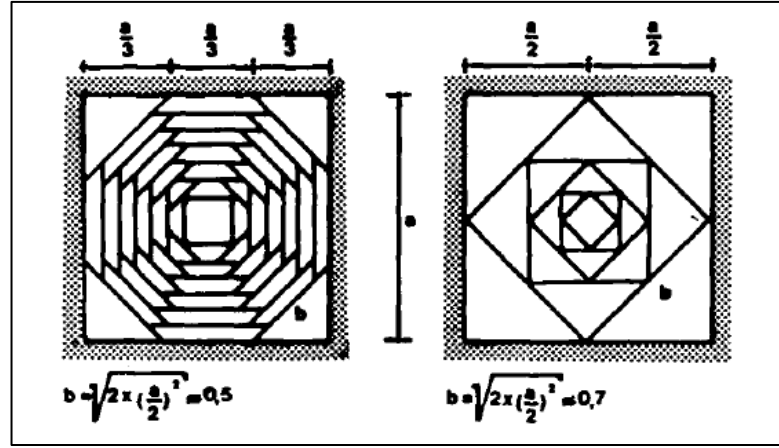
EK 3: Geleneksel Erzurum Evleri: Plan, Kesit, Kroki ve Şemalar

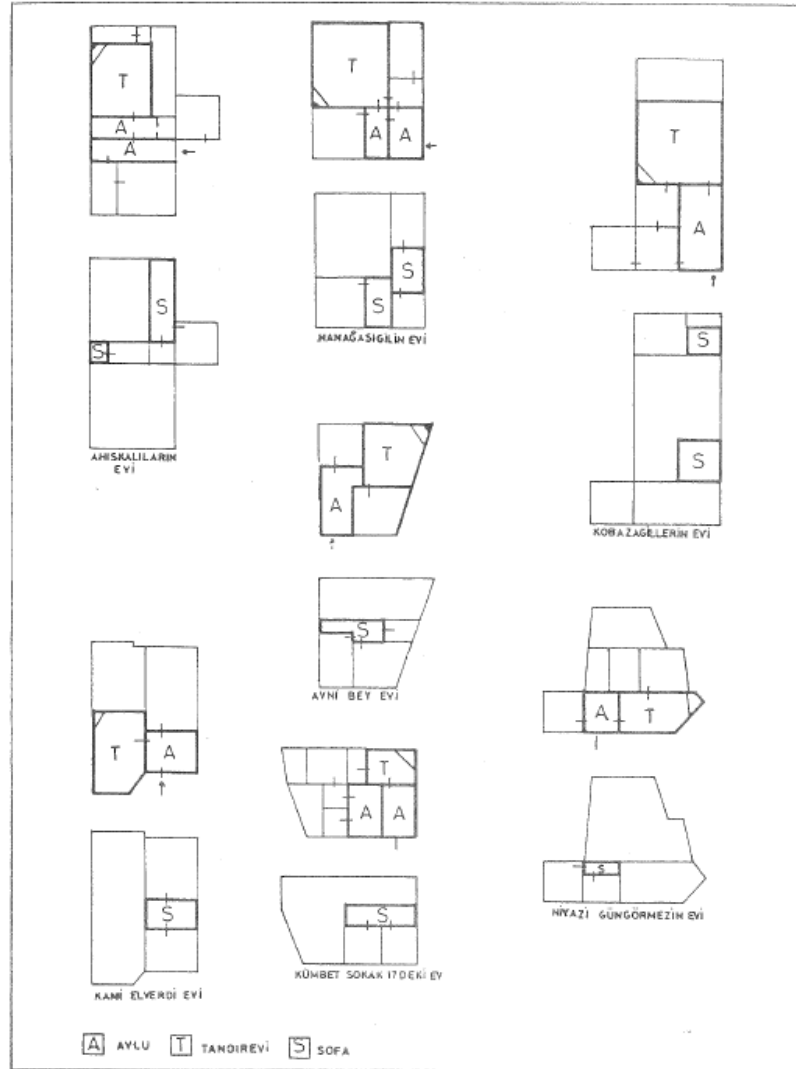
Şekil A.20 Şehir merkezindeki geleneksel Erzurum evlerinin yerlerini gösteren kroki (Karpuz, 1993:80)

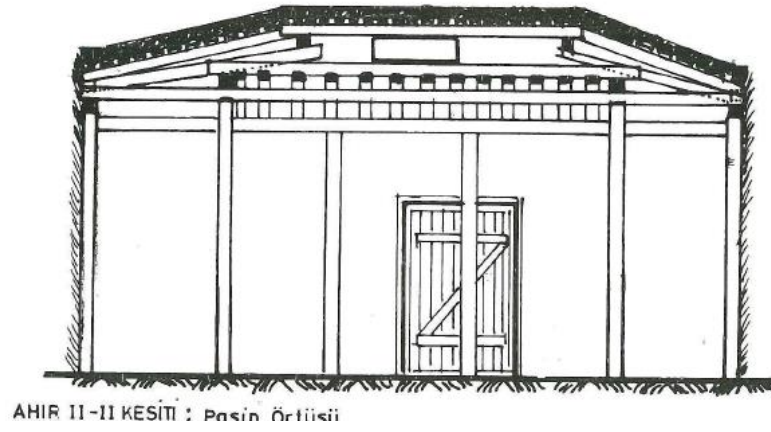
Şekil A.21 Erzurum evinde tandırbaşının dikey kesiti (B.Ögel'den aktaran: Köşklü, 2005:168)

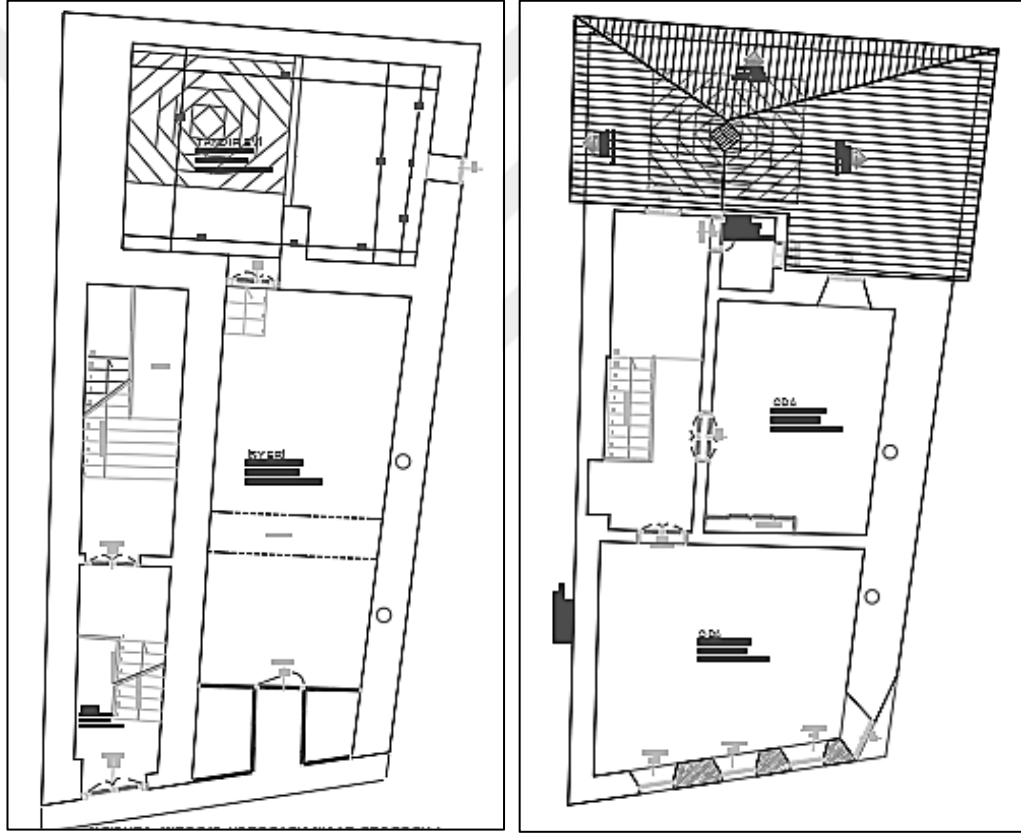
Şekil A.22 Tüteklikli örtü tipleri (Akın, 1991:348)

Şekil A.23 Erzurum evlerinde zemin katta avlu-tandirevi ilişkisinin 1. Katta sofayı ve odaları yönlendirmişini gösteren şemalar (Karpuz, 1993:94)

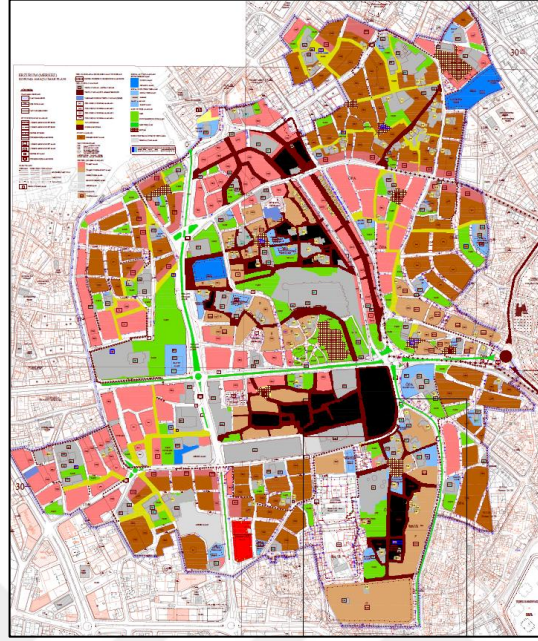

Şekil A.24 Ahır ve pasin örtü kesiti (Karpuz, 1993:84)

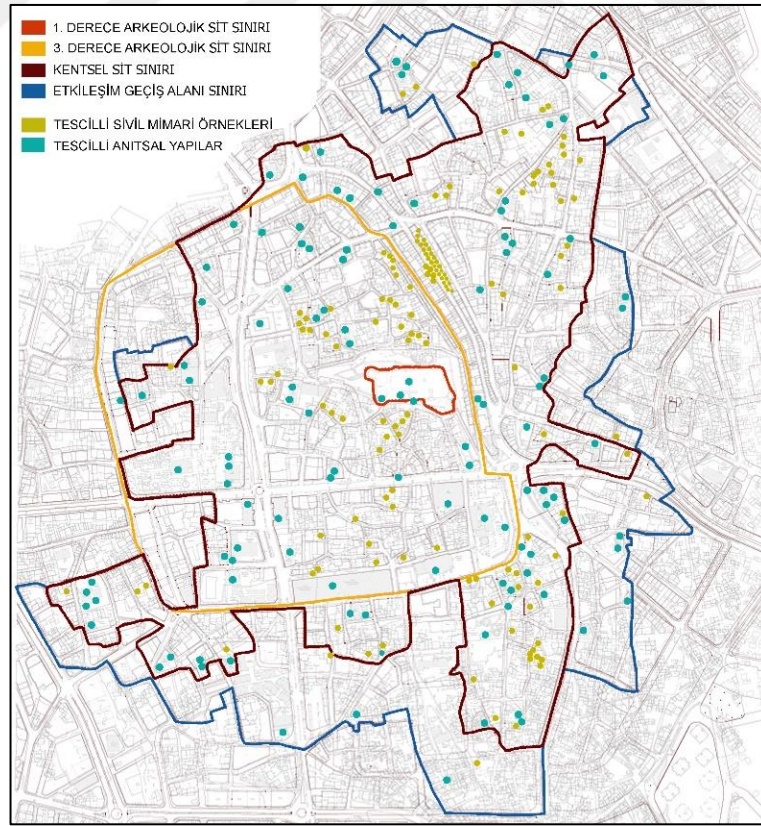

Şekil A.25 Geleneksel Erzurum evi zemin kat ve üst kat plan örnekleri (Sağlam, 2019:849)

EK 4: Erzurum Şehri Güncel Planları ve Koruma Projeleri

Şekil A.26 Erzurum (Merkez) Koruma Amaçlı İmar Planı (EBB arşivi, 2022)

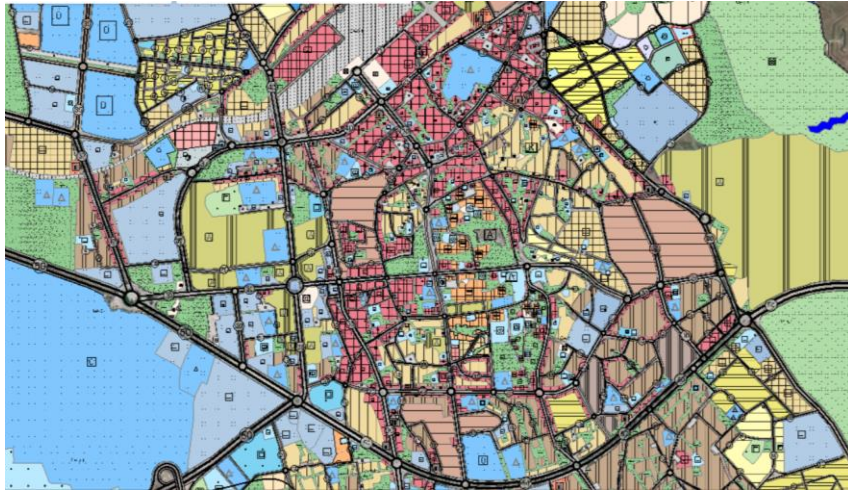
Şekil A.27 Erzurum (merkez) arkeolojik ve kentsel sit sınırları ile tescilli yapıları gösteren plan (Erzurum Koruma Amaçlı İmar Planı'ndan Özge Yiğit tarafından düzenlenmiştir.)

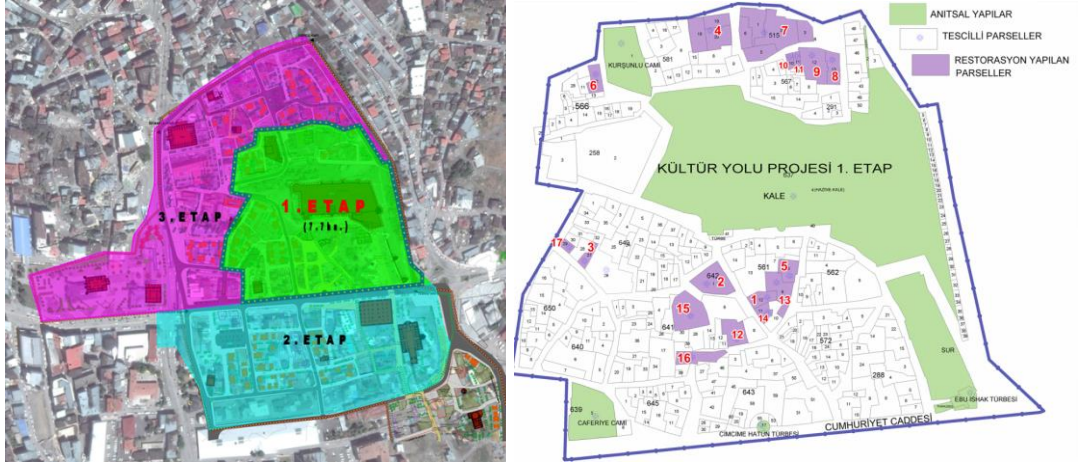
Şekil A.28 Erzurum (merkez ve yakın çevresi) uydu görüntüsü (EBB arşivi, 2022)

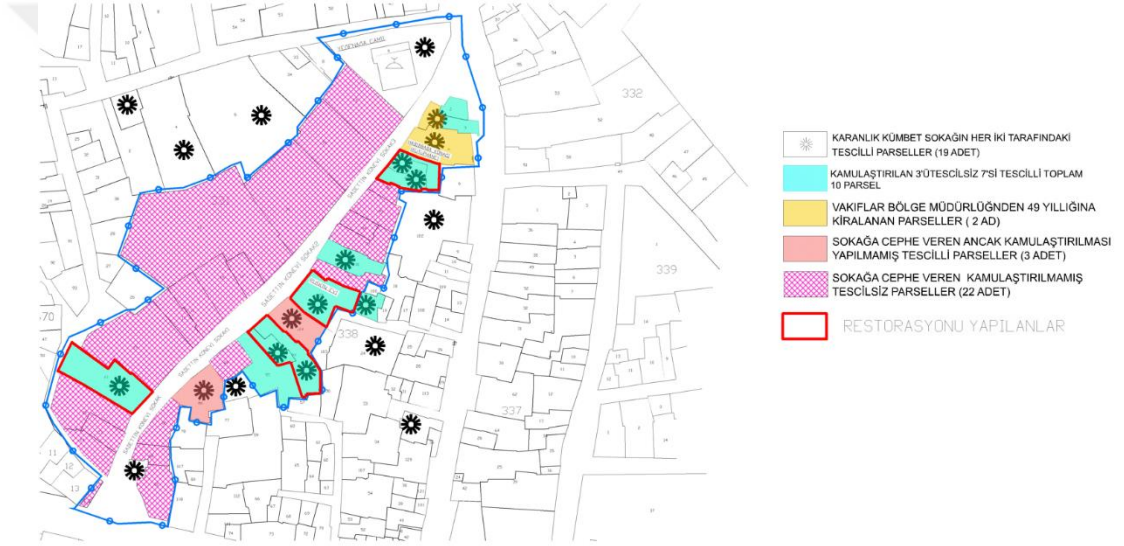
Şekil A.29 Erzurum (merkez ve yakın çevresi) uygulama imar planı (EBB arşivi,2022)

Şekil A.30 Erzurum (merkez ve yakın çevresi) nazım imar planı (EBB arşivi, 2022)

Şekil A.31 Erzurum Kültür Yolu Projesi (EBB arşivi, 2022)

Şekil A.32 Erzurum Yeğenağa Mahallesi Karanlık Kümbet Sokak Sağlıklaştırma ve Restorasyon Projesi (EBB arşivi, 2022)

Şekil A.33 ERGES (Erzurum geleneksel el sanatları) Müzesi olarak işlevlendirilen geleneksel Erzurum evinin restorasyon öncesi ve restorasyon sonrası fotoğrafları (EBB arşivi, 2022)

Şekil A.34 Gastronomi Merkezi olarak işlevlendirilen Zırnıklı Konağı restorasyon öncesi ve restorasyon sonrası fotoğrafları (EBB arşivi, 2022)

Şekil A.35 Erzurum Teknik Üniversitesi Şehir Arşivi (ERŞA) olarak işlevlendirilen konutun restorasyon öncesi ve restorasyon sonrası fotoğrafları (EBB arşivi, 2022)

Şekil A.36 Çocuk Müzesi olarak işlevlendirilen konutun restorasyon öncesi ve restorasyon sonrası fotoğrafları (EBB arşivi, 2022)

EK 5: Tablolar

Tablo A.1 Kategorisel yansımalar ve kategoriler arası etkileşimler

	Günlük Hayatın Yansımaları	Sosyal Hayatın Yansımaları	İnançların Yansımaları (mahremiyet, kutsallık, vd.)	Çevresel Etkenlerle veya Tarihsel Süreçte Gelenekselleşen Yansımalar
Tandirevi				
Tandırbaşı				
Küçük Ocak / Baba Ocağı				
Tandırbaşı Nişleri				
Kurunlu Çeşme				
Terek				
Ambar/Kiler				
Kırlangıç Örtü				
Tandır Bacası				
Yüklük				
Gusülhane ve Kehriz				
Ahır ve Merek				
Sofa				
Avlu				
Seki				
Ayvan Oda (Başoda)				
Kahve Ocağı				
Haremlik/Selamlık Odaları				
Tırhiç				
Ahşap Pencere Kanatları				
Köşe Pencere				
Kapı Tokmakları				
Külve				
Pasin Örtü				
Çakçavi				
Tekne Tavan				
Çıtalı Tavan				
Çiçeklikler				
Ceferlik				
Takçegöz				
Süsleme Detayları				
Çift Katlı/Keçe Kaplı Kapı				
Z Çatkılı Kapılar				
Zırza				
Kitabelikler				
Kontlar				
Ahır Sekisi				

(Tez Kapsamında Ele Alınan Kategori; Etkileşim Kategori, Hazırlayan: Özge Yiğit)

Tablo A.2 Öğelerin günümüzde gözlemlenebilmesi ile kültürel olarak yaşatılması durumları

	Öğelerin Günümüze Kadar Ulaşması / Gözlemlenebilmesi Durumu	Öğelerin Kültürel Olarak Yaşatılması / Kullanılması Durumu
Tandirevi		
Tandırbaşı		
Küçük Ocak / Baba Ocağı		
Tandırbaşı Nişleri		
Kurunlu Çeşme		
Terek		
Ambar/Kiler		
Kırlangıç Örtü		
Tandır Bacası		
Yüklük		
Gusülhane ve Kehriz		
Ahır ve Merek		
Sofa		
Avlu		
Seki		
Ayvan Oda (Başoda)		
Kahve Ocağı		
Haremlik/Selamlık Odaları		
Tırhiç		
Ahşap Pencere Kanatları		
Köşe Pencere		
Kapı Tokmakları		
Külve		
Pasin Örtü		
Çakçavi		
Tekne Tavan		
Çıtalı Tavan		
Çiçeklikler		
Ceferlik		
Takçegöz		
Süsleme Detayları		
Çift Katlı/Keçe Kaplı Kapı		
Z Çatkılı Kapılar		
Zırza		
Kitabelikler		
Kontlar		
Ahır Sekisi		

(Birinci sütun: Gözlemlenebilen; Nadir Gözlemlenebilen veya Gözlemlenemeyen) (İkinci sütun: Kültürel Olarak Günümüzde Kısmen Yaşatılan/Kullanılan; Tarihsel Süreçteki Koşulların Değişimi Sonucunda Aktif Olarak Kullanımı Çok Çok Az veya Kullanılmayan; Yok Olma Tehlikesi Altında veya Yok Olmuş) (Tablo oluşturulurken yapılan alan araştırması, yararlanılan kaynaklar ve kaynak kişi görüşmeleri baz alınmıştır. Hazırlayan: Özge Yiğit)

Tablo A.3 Halk mimarisinde somutlaşan soküm öğelerinin koruma değerleri bağlamında yorumlanması

	Özgünlük değeri	Belgesel değeri	Tarihsel değeri	Estetik-sanatsal değeri	Enderlik-teklilik değeri	Kullanım değeri	Folklorik değeri
Tandirevi	✓	✓	✓		●	●	✓
Tandırbaşı	✓	✓	✓		●	●	✓
Küçük Ocak / Baba Ocağı	✓	✓	✓		●	●	✓
Tandırbaşı Nişleri	✓	✓	✓		●	●	✓
Kurunlu Çeşme	✓	✓	✓	●	●		✓
Terek	✓	✓	✓	●	●	●	✓
Ambar/Kiler	✓	✓	✓	●	●	●	✓
Kırılmaç Örtü	✓	✓	✓	✓	●	●	✓
Tandır Bacası	✓	✓	✓		●	●	✓
Yüklük	✓	✓	✓	●	●	●	✓
Gusülhane ve Kehriz	✓	✓	✓		✓		✓
Ahır ve Merek	✓	✓	✓		●	✓	✓
Sofa	✓	✓	✓		●	●	✓
Avlu	✓	✓	✓		●	●	✓
Seki	✓	✓	✓	●	●	●	✓
Ayvan Oda (Başoda)	✓	✓	✓		✓		✓
Kahve Ocağı	✓	✓	✓	●	✓		✓
Haremlik/Selamlık Odaları ve kapıları	✓	✓	✓		✓		✓
Tırhiç	✓	✓	✓	●	✓		✓
Ahşap Pencere Kanatları	✓	✓	✓	●	✓		✓
Köşe Pencere	✓	✓	✓		✓		✓
Kapı Tokmakları	✓	✓	✓	✓	✓		✓
Külve	✓	✓	✓		●	●	✓
Pasin Örtü	✓	✓	✓		●	●	✓
Çakçavi	✓	✓	✓		✓		✓
Tekne Tavan	✓	✓	✓	✓	●	✓	✓
Çıtalı Tavan	✓	✓	✓	✓	●	✓	✓
Çiçeklikler	✓	✓	✓	✓	✓		✓
Ceferlik	✓	✓	✓	●	✓		✓
Takçegöz	✓	✓	✓	✓	✓		✓
Süsleme Detayları	✓	✓	✓	✓	●	✓	✓
Çift Katlı / Keçe Kaplı Kapı	✓	✓	✓		✓		✓
Z Çatkılı Kapılar	✓	✓	✓	✓	●	●	✓
Zırza	✓	✓	✓		●	●	✓
Kitabelikler	✓	✓	✓	✓	✓		✓
Kontlar	✓	✓	✓		✓		✓
Ahır Sekisi	✓	✓	✓		●	●	✓

(✓ Ögenin ilgili koruma değerine sahip olduğunu, ● ilgili koruma değerine sahip olma potansiyelinde olduğunu göstermektedir. Hazırlayan: Özge Yigit)

Tablo A.4 Seyyahların yazılı ve/veya görsel aktarımlarıyla Erzurum’la ilgili tespitleri

Seyyah	Aktarım aracı	Erzurum’la ilgili aktarımları
Wilhelm Von Rubruk - 1254	Seyahatname	Soğuk iklim
Marco Polo - 1272	Seyahatname	Soğuk iklim
İbn Battuta - 1325	Seyahatname	Bağ ve bahçeli evler
Ruy Gonzales de Clavijo - 1403	Seyahatname	Ova üzerine kurulu şehir ve kaleleri
Matrakçı Nasuh -1534	Minyatür	Mimari anıt eserler, Genellikle tak katlı ve düz damlı evler
Jean Baptiste Tavernier - 1632	Seyahatname	Coğrafi özellik, Kent ve mahalleleri, Evlerin ahşap ve toprak malzmeden yapılması
Evliya Çelebi - 1642	Seyahatname	Kaleler, köyler, mahalleler, önemli yapılar, Halkın yaşam tarzı, şehir düzeni, Soğuk iklim, Kagir, taş ve toprak damlı evler, Evlerin genellikle tek katlı oluşu, Keçe kaplı kapılar, Dam ve çatılardaki muşambalı bacalar
Joseph de Tournafort - 1702	Seyahatname + gravür	Yarısı yere gömülü ve çamurdan yapılmış evler, Şehrin genel görünüm gravürleri
James Justinian Morier - 1809	Seyahatname	Coğrafi özellik, Erzurum Kalesi, Evlerin genellikle taştan ve teraslı inşa edilmiş olması, Üzerlerinde ot yetişen toprak damlar,
John Macdonald Kinneir - 1813	Seyahatname	Taş, tuğla veya çamurdan yapılmış evler, Cam yerine kağıt yapıştırılan pencereler
Victor Fontanier - 1827	Seyahatname + kroki	Coğrafi özellik, Erzurum şehir krokisi

Tablo A.4 Devamı

Seyyah	Aktarım aracı	Erzurum’la ilgili aktarımları
Aleksandr Puşkin - 1828/29	Seyahatname	Kaleler, mimarler ve yeşil damlı evler, Ev içindeki renkli pencereler,
Francis Rawdon Chesney - 1830’lar	Gravür	Düz damlı, çatı kotuna yakın pencere açıklıkları bulunan evler
Robert Curzon -1843/54	Seyahatname + gravür	Coğrafi özellik, Şehir düzeni, hamam, cami ve medreseler, Kale ve mahalleler, Taş ve toprak damlı evler, Küçük ve karanlık sofalar ve deliğe benzeyen pencereleri, Etrafı taş süslemeli giriş kapısı, Ahırlar, Tandirevi, Kesme taşlarla yapılmış ev merdiveni, Tandirevindeki tepe penceresi, Diğer mekanlardaki zeminden oldukça yüksek iki gözlü pencereler, Odaların tavanlarındaki oymalar, Bahçeler, Halkın gündelik yaşamı ve geleneksel işleri, Erzurum genel görünüm gravürleri
W. R. Holmes - 1846	Seyahatname	Coğrafi özellik, bitki örtüsü
Eugene Flandin - 1851	Gravür	Erzurum genel görünümü
Charles F. M. Texier - 1856	Gravür	Erzurum genel görünümü
Theophile Deyrolle - 1869	Seyahatname + gravür	Esmer sokak silüetleri (kerpiç evler), Evlerdeki pencere veya kapı vazifesi gören küçük delikler, Toprak damlı evler, Tek katlı evlerdeki tepe penceresi, Erzurum genel görünümü
Fred Burnaby - 1876/77	Seyahatname	Coğrafi özellik, Şehrin beşgen yapısı, Kerpiç evler, Evlerin döşemelerindeki küçük ağızlı fırınlar

Tablo A.4 Devamı

Seyyah	Aktarım aracı	Erzurum’la ilgili aktarımları
Charles S. Ryan - 1877/78	Seyahatname	Coğrafi özellik, Düz damlı taş evler
Moses Payson Parmelee - 1800’lerin sonu	Gravür	Düz damlı – ahşap hatıllı – kesme taştan yapılmış evler
George Hughes Hepworth - 1898	Fotoğraf	Erzurum panoramik görünüm
Harry F. Blossie Lynch - 1898	Seyahatname	1859 depremi ve şehre etkileri
Ahmet Refik Altınay - 1918	Seyahatname	Coğrafi özellik, Savaşın şehre etkileri
Ahmet Hamdi Tanpınar - 1923	Kitap	Savaşın şehre etkileri, Toprak damlı evler
İsmail Habip Sevük - 1936	Seyahatname	Şehrin kadim geçmişi

(Hazırlayan: Özge Yiğit)

EK 6: Terimler Sözlüğü (Erzurum İli Ağızları İle)*

Ahır sekisi: ahırda yapılmış seki

Aşgana/aşhana: tandır bacası

Ayvan (eyvân): üst katta pencereye bakan geniş pencereli oda

Caggal: omuzluk; çiğindirik; iki ucundaki çengellere kova vb. asarak taşımaya mahsus alet

Ceferliyh: avlularda üzerine eşya koymaya veya odun yığmaya mahsus tavana yakın geniş raf

Çahçavi: Damların üzerindeki çerçeeli camekan

Dam (etç: tam): ev; yapı

Dasdar/dastar: hamur üzerine yayılan ince bez

Eğiş: eğiş; şiş; tandırı karıştırmakta ve tandırdan güveçleri ve düşen ekmekleri çıkarmakta kullanılan bir ucu yuvarlak bir kürek gibi yassıtılmış, diğer ucu kanca şeklinde konulmuş şiş

Garlanguş (etç :karlıgaç): kırlangıç denilen dam örtüsü

Gelberi: tandırın külünü çekmek için yapılmış, uzun saplı, alt ucunda yatay küreği bulunan alet

Gusulhana: evlerdeki hamam yeri

Kehriz: kâriz; evlerde yıkanma yeri

Kılar (kilâr): kiler; erzak deposu

Kösevi (etç: közegü): tandır karıştırmakta kullanılan sopa

Kurun/kürün: taştan veya ağaçtan oyularak yapılmış yalak; sarnıç; su veya yağ depo etmekte kullanılır

Külve (külwe,küwle): tandırın hava deliği

Loğ: toprak damları bastırmakta kullanılan silindir biçiminde taş (loğla: loğ taşını üzerinde gezdirerek bastır)

Mereyh: samanlık; ot ve saman konulan bina veya bölme

Peşgun: ağaçtan yapılmış, üzeri kabaralarla süslü büyük sofra

Rapata/râbîta: tandırın şurtuna ekmek hamurunu yapıştırmakta kullanılan yastık şeklindeki alet

Sal: düz, yassı taş

Seki: yüksekçe yer; ahır ve mutfaklarda yapılan yüksekçe oturma yeri, oda genişliğinde balkon

Şurt: tandırın kenarları; ocak kenarındaki yüksek kısımlar

Tağar: üstü örtülerle örtülmüş mangalın altına veya ısısı zayıflatılmış tandırın içine ayakların uzatılması şeklinde ısınma

Tandır (tennûr): tandır; bugün daha çok köylerde, lavaş ve diğer ekmeklerin ve yemeklerin pişirildiği, pişmiş topraktan üste doğru daralan bir bidon şeklinde yapılmış ve toprağa gömülmüş ocak

Tereyh: raf

Teşt: leğen

Tırhış: kapı veya pencere kafesi

Zırza: iliklenebilir kapı tokmağı (zırzala: zırza ile kilitte; zırzayı halkasına tak)

* Bu bölüm E. Gemalmaz'ın çalışmasından derlenmiştir.

EK 7: Kaynak Kişi Görüşme Listesi

Kaynak kişi 1: Şengöl Yiğit (Emekli)

Kaynak kişi 2: Servet Yiğit (Emekli)

Kaynak kişi 3: Erdal Güzel (Erzurum Kalkınma Vakfı Başkanı)

Kaynak kişi 4: Temel Sağlam (Dr. Öğretim Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Sanat Tarihi Bölümü)

Kaynak kişi 5: Hüseyin Yurttaş (Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölüm
Başkanı)

Kaynak kişi 6: Zerrin Köşklü (Dr. Öğretim Üyesi, Atatürk Üniversitesi Sanat Tarihi
Bölümü)

Kaynak kişi 7: Murat Küçükuğurlu (Prof. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi Tarih
Bölümü)

Kaynak kişi 8: Birgül Atak (Ev hanımı)

Kaynak kişi 9: Naciye Altınok (Ev hanımı)

Kaynak kişi 10: Hakem Akgöl (Hanağası Evi/Paşabey Konağı sahibi)

Kaynak kişi 11: Mustafa Akgöl (Hanağası Evi/Paşabey Konağı sahibi)

Kaynak kişi 12: Yakup Abdullahoğlu (Tiyatro Oyuncusu)

Kaynak kişi 13: Arzugöl Yavuz (Kostüm Tasarımcısı)

Kaynak kişi 14: Recep Tuğçe Özgürler (Erzurum Fotoğraf Sanatı Derneği üyesi)

Kaynak kişi 15: Şule Kayserili (Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire
Başkanlığı personeli)

Kaynak kişi 16: Alay Çeçen (Erzurum Aziziye Ocak Köyü muhtarı)

Kaynak kişi 17: Halil İbrahim Ün (Sanat Tarihi Uzmanı – EBB Etüt ve Projeler
Daire Başkanlığı personeli)